

“Тарых жана мурас” түрмөгү

АЛЫМБЕК ДАТКА ЖАНА АНЫН ДООРУ

Бишкек - 2016

УДК 94(47)
ББК 63.3 (2Ки)
А 59

Редколлегия: Т. К. Чоротегин (төрага), Т. Абдырахманов, А. Акматалиев, А. Акунов, А. Асанканов, Т. Асанов, А. Беделбаев, Ж. Жакыпбеков, Р. Жолдошов, А. Жуманалиев, К.Исаков, О. К. Каратаев, М. А. Карыбаева, Т. Кененсариев, М. Ч. Кожобеков, А. К. Койчиев, А.Көчкүнов, А. М. Кылычев, М. Мамбетакунов, К. С. Молдокасымов, Ж. Омурова, Т.Өмүрзакова, Т. Н. Өмүрбеков, С. А. Раев, С. Смадияров, К. Ш. Табалдыев, З. Эргешов, А. Эркебаев.

Алымбек датка жана анын доору: Кыргыздын чыгаан мамлекеттик ишмери Асан бий уулу Алымбек датканын (1799-1862) 215 жылдык мааракесине арналган жыйнак / Жооптуу редактор К.С. Молдокасымов. – Бишкек: MaxPrint басмасы, 2016. – 192 б. – Ош мамлекеттик университети. – КР УИАсынын Түштүк бөлүмү. – “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмеси. – “Мурас” фонду. – “Тарых жана мурас” түрмөгү.

ISBN 978-9967-12-566-7

Кыргызстанда 2016-жылы белгиленип жаткан “Тарых жана маданият жылынын” алкагында кыргыз элинин залкар инсандары тууралуу илимий жыйындар өткөрүлүүдө. 2016-жылдын бугу (май) айынын 20сында Ош шаарындагы Ош мамлекеттик университетинде XIX кылымда кыргыз элинен чыккан көрүнүктүү мамлекеттик ишмер Асан бий уулу Алымбек датканын (1799-1862) 215 жылдык мааракесине арналган жумурияттык илимий-тажрыйбалык жыйын өткөрүлмөкчү.

Бул жыйнакка ошол илимий жыйындын баяндамалары жана Алымбек датканын өмүр жолу жана доору тууралуу илимий-жамаагаттык макалалар, ошондой эле, Алымбек датканын тарыхый орду чагылдырылган чыгармалардан үзүндүлөр жана айрым сүрөттөр камтылды.

Китеп тарыхчыларга, кыргыз таануучуларга, гуманитардык багытта таалим алып жаткан аспиранттарга, студенттерге, ошондой эле Кыргызстандын өтмүш тарыхына астейдил кызыккан бардык окурмандарга арналат.

А 0503020911-16

УДК 94(47)
ББК 63.3 (2Ки)

ISBN 978-9967-12-566-7

© “Мурас” фонду, 2016

АЛГЫ СӨЗ

ХАНДЫКТЫ БАШКАРГАН, ЧЫГААН ИНСАН

Адатта Алымбек датка жашаган доор тууралуу сөз кылганда ал учурду өзүбүздөн оолактатып, Кокон хандыгын жат мамлекеттей карап келгенибиз чындык. Ал түгүл азыркы учурда да Кокон хандыгынын тарыхын чанган, ал доорду таптакыр кабыл алгысы келбеген адамдар арабызда арбын.

Андыктан Түркстан чөлкөмүндө 167 жыл бийлигин жүргүзгөн Кокон хандыгы тууралуу тарыхта ар түрлүү пикирлер айтылып, эскинин калдыгынан арылбай келебиз. Хандыктын доорунда жазылган тарыхый булактарда Кокон хандыгы чөлкөмдө жашаган кыргыз, кыпчак, өзбек, тажик элдерине бирдей тиешелүүлүгү айтылат. Жергиликтүү тарыхый булактарда жазылган мындай пикир европалык саякатчыларынын, изилдөөчүлөрдүн алгачкы эмгектеринде да бышыкталат. Бул эмгектерде Кокон хандыгында кыргыздар, өзбектер, кыпчактар, тажиктер жашаары айтылып, хандык алардын ичинен жалгыз өзбектерге тиешелүүлүгү жөнүндө эч маалымат кездешпейт. Ал эми XIX кылымдын башында, Алим хандын тушунда пайда болуп, Омор хан тарабынан толукталган Алтын Бешик тууралуу идеологиялык санжырада, хандыкты башкаруу Мин династиясынын урпактарына тиешелүүлүгү идеологиялык жактан бышыкталат. Бул идеологиялык санжыранын негизги максаты Кокон хандарынын түпкү тегин чынгызиддерге алып барып такоо болгон. Чындыгында хандыкты башкарган Мин династиясынын өкүлдөрүнүн чынгызиддерге эч байланышы жок эле. Санжыранын жасалмалуулугунун Шахрух бийди Султан Бабурдун урпагы кылып, Султан Бабурду Амир Темир аркылуу Чынгыз ханга байланыштыруудан көрүүгө болот. Бул санжыра боюнча Султан Бабур 1513-жылы душмандарынан баш калкалап качканда, жаңы төрөлгөн баласын алтын бешикке бөлөтүп, Ферганага таштап кетет.

Молдо Нияз Кокондинин "Тарих-и Шахрухи" аттуу эмгегиндеги маалымат боюнча, бешиктеги баланы Фергананын Таргава, Сарай, Жанкент кыштагынын тургундары таап алышат. Аталган эмгектеги маалымат боюнча баланы таргавалыктар, буюмдарын сарайлыктар, бешигин жанкенттиктер бөлүп алышат. Табылган ушул табышмактуу баланын аты Алтын Бешик аталып, санжыра боюнча анын урпагы Шахрух бий Кокон хандыгынын негиздөөчүсү деп эсептелет. Бул санжыра тарыхый шартка жараша улам-улам өзгөрүп, толукталып турган. Мухаммад Аминге "султан" титулунун санжыра боюнча ыйгарылышы да аны бышыктайт. Санжырада чындыкка коошпогон дагы бир жагдай, монголдордун түрктөшүп кеткен барлас уруусундагы Бабурдун урпагы аталган Шахрух бийдин өзбектин миң уруусуна өтүп кетүүсү. Санжыранын кийинки толуктоолорунда ага да жооп табылат. Көрсө, Миң уруусу барлас уруусундагы Амир Темирге, андан Чынгыз хандын тегине кыз жагынан жакындыгы бар болуп чыгат. Санжыранын дагы бир толукталган жери Алим хандын (1798-1810 жж.) тушунда Алтын Бешик уламышында кыргыздар менен кыпчактардын, түрктөрдүн байланыштыгы айтылбайт. Кийин Омор хандын (1810-1822 жж.) мезгилинде санжыра дагы жаңыланып, Алтын Бешиктин тагдырына миң уруусундагы элден башка кыргыз, кыпчак, түрктөрдүн да таасири бардыгы тууралуу маалымат кошулат. Омор хан Алтын Бешикке кыргыз, кыпчак, түрктөрдүн тиешеси бардыгын санжырага кошумчалоо менен, алардын бийликке умтулуусун ооздуктап, хандык бардыгына тиешелүүлүгүн ырастоого аракет жасаган. Натыйжада, ал өрөөндөгү өзбек, кыргыз, кыпчактардын ынтымагынын бекемделишине санжыраны пайдалангысы келген. Экинчи жагынан ушул идеологиялык уламыштын өзү эле, Кокон хандыгы өз карамагында жашаган элдердин бирдиктүү мамлекети болгонун ырастайт.

Ал эми Кокон хандыгын бир элдин үлүшүнө ыйгарып, андагы элди бөлүп жаруу, XIX кылымдын экинчи жарымында Орусия империясынын империялык саясатынын күчөшү менен байланыштуу. Түркстан чөлкөмүндө баскынчылык саясатын актоо иретинде Орусия империясы чөлкөмдө жашаган кыргыз, казак, кыпчактарды Кокон хандыгынын зомбулугунан, андагы өзбектердин үстөмдүгүнөн бошотууга келгендигин жар салышып, тектеш, дилдеш, диндеш элдердин ортосуна чок ыргытуу максатын аркалаган. 1862-жылдын күзүндө орус офицери

Колпаковский Чүй өрөөнүнө аскери менен киргенде да, кыргыздарды өзбектердин зомбулугунан куткараарын эскертип, өзүнүн баскынчыл жортуулун жаап-жашырууга аракет жасаган. Падышачылык Орусиянын мындай империялык саясаты Түркстан чөлкөмүн басып алуу мезгилинин бардык учурларында, айрыкча 1875-1876-жылдары Кокон хандыгын биротоло басып алуу учурунда даана көрүнгөн. Бул мезгилдердеги империялык саясат кийинки тарыхнаамалардан түбөлүк түнөк тапкан. Ал түгүл Совет доорунда жазылган эмгектерде да Орусия империясынын прогрессивдүүлүгү макталып, Кокон хандыгынын тарыхына бир беткей көз караш сакталып кала берген. Москва тарабынан алынган империялык көз караштан жергиликтүү тарыхчылар чыга алышкан эмес. Өзбек тарыхчылары Кокон хандыгын Өзбек хандыгы деп жазса, кыргыз тарыхчылары хандыктын кыргыздар үчүн колониялдык зомбулугун көргөзүүгө аргасыз болуп келишкен. Ошондон улам Кокон хандыгын кыргыздар бөтөн мамлекет катары карашып, тарыхый чындык элге жетпей келди. Буга кыргыз тарыхчыларынын улуу мууну күнөөлүү эмес. Тарыхчыларга таңууланган империялык саясат айыптуу. Москвага баш ийген тоталитарлык доордо таңууланган саясаттан баш тартуу мүмкүн эмес эле. Бирок ошол эле учурда адилеттик үчүн айта кетүүчү жагдай Кокон хандыгын бир беткей мактоодон алыспыз. Кокон хандыгы учурундагы көптөгөн зордук-зомбулук кыргыздардын көкөйүнө көк таштай тийип, андан кутулуу үчүн кыргыздар ар дайым катуу каршылык көргөзүп келишкен. Ордого агылып кирип, хандарын каалагандай алмаштырган учур көп болгон.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен кыргыз тарыхчылары Кокон хандыгынын тарыхын жаңы багытта изилдей башташты. Хандыктын кыргыз элине да тиешелүүлүгү, кыргыздын чыгаан инсандары хандыкты башкарууга ишкер аралашкандыгы айтылып, колония катары жашап келгендиги туура эместиги соңку изилдөөлөрдө ынандыдуу тарыхый далилдер менен жазылып келүүдө. Белгилей кетүүчү нерсе, Кокон хандыгы тууралуу тарыхый чындыкты айтуу менен, кыргыз тарыхчылары хандыкты таза кыргыз мамлекети деп атоодон да алыс. Бул маселе боюнча жаңы багытта изилдеп жаткан кыргыз тарыхчылары өткөн кылымдын ортосунда кыргыз жергесин кыдырып, элдин тарыхын, маданиятын изилдөөгө алган казак окумуштуусу Чокан Валихановдун калыс пикирин колдошот. Чокан Валиханов кыргыздардын Кокон хандыгына карата

мамилесин хандыктын карамагында жашагандар жана анын бийлигин тааныгандар деп экиге ажыраткан. Биринчиси хандыкта өзбектер менен бирдей эле укукка ээ экенин, хандыктын кызматында болушуп, аскердик жана граждандык бийлик орундарын ээлеп турарын, экинчиси зекет салыгын төлөп, керек учурда гана көмөкчү аскер күчтөрүн берүүгө милдеттүү экенин жазган. Чокан Валиханов көргөнүн көргөндөй жазгандай эле, Фергана өрөөнүндөгү жашаган кыргыздар ордодогу эң жогорку бийлик орундарын, аталык, баш увазирлик, миңбашылык, парваначылык, эшик агалык жана башка орундарды ээлешип, хандыктын ички жана тышкы саясатын жүргүзүүдө зор таасирге ээ болуп келишкен. XIX кылымдын биринчи жарымында жазылган Мухаммед Хакимхандын "Мунтахаб аттаварих" аттуу эмгегинде Кокон хандыгын түптөөдө кыргыздын белгилүү инсаны Акбото бийдин аракеттери даана айтылган¹. XVIII кылымда Кокон ээлигин калмактардын жапырыгынан коргоодогу кыргыздардын эрдиктери ооз эки чыгармаларда да, жазма булактарда да айтылат. Кушчудан чыккан Кубат бии, Алай-лык Ажы бийлердин Кокон башкаруучулары менен тең ата мамилелери, Кокон хандары кыргыздар менен туугандык байланыш издеп, кыргыз кыздарына үйлөнгөндүгү жашыруун эмес. Ордо төнкөрүшүнөн кийин мураскорлор кыргыздардын арасында баш калкаланып, оңтойлуу учурларда кыргыздардын жардамы менен кайра бийликке келген учурлар көп болгон. Ал түгүл Кокон хандыгы толук кыйроого учурап, Бухара эмирлигинин бир облусуна айланып, талоонго кабылган кезде хандыкты кыргыздар 1842-жылы кайра калыбына келтирип, күчтөндүргөнүн кыргыздын белгилүү ордо тарыхчысы Зиябидин Максым ошол доордо эле "Фаргана хандарынын тарыхы" аттуу эмгегинде ынанымдуу баяндап берген. 1863-жылы Бухара эмири Кокон хандыгына кайрадан басып киргенде Алымкул аталык башында турган кыргыздар катуу каршылык көргөзүп хандыкты сактап калган. Кокон хандыгынын акыркы мезгилинде кыргыздар бардык бийликти ээлешип, ал түгүл Исхак Молдо (Полот хан) Кокондун акыркы ханы болуп эсептелет. Нүзүп, Алымбек, Атабек, Миңбай, Алымкул, Койчу жана башка кыргыз инсандары ордодогу эң бийик бийлик орундарын ээлеп турушкан. Жаркын айым, Зыяда датка, Курманжан датка сыяктуу кыргыз айымдарынын ордодогу таасири өтө күчтүү болгон. Алар өз мезгилинде хандыктын тагдырын чечүүгө аралашкан. Ал эми Чүй, Ысык-Көл, Нарын, Талас

чөлкөмүндөгү кыргыздар хандыктын бийлигин шарттуу түрдө таанышып, белгиленген салыктарды төлөө менен чектелишкен. Кокон хандыгынын ээлигинин кеңейиши чөлкөмдөгү отурукташкан калк менен көчмөн калктын ар тараптуу жакындашуусун арттырган. Экинчи жактан, Кокон хандыгынын Түндүк кыргыздарына болгон шарттуу бийлиги Цин империясынын экспанциясын ооздуктап турган. XIX кылымдын башында Омор хан, Мадали хандын Цин төбөлдөрү менен түзгөн келишими боюнча, Цин империясы Кокон хандыгынын жерине басып кирмек түгүл, Чыгыш Түркстандагы жети шаардын соодадан түшкөн салыгын Кокон ордосуна берип турууга милдеттенме алышкан. Кыргыз элин башкаруу, жерине ээлик кылуу Кокон хандарынын колунда калбай, ар бир уруудан, аймактан чыккан Ажыбек датка, Медет датка, Ормон хан, Боронбай, Жангарач, Жантай, Байтик сыяктуу чыгаан башчылардын колунда болгон. Ал эми жалпы мамлекеттик салык ал мезгилде өзбектерден, тажиктерден да алынып тургандыгы белгилүү. Орусия империясынын колониялдык саясатына салыштырганда, Кокон хандыгынын мезгилинде кыргыздар эркин жашап, өздөрүн эркин сезип, бийликтин эң жогорку баскычтарын ээлеп келишкен. Булардын бардыгы кыргыздар Кокон хандыгына колония болуп келген деген туура эмес тыянакты төгүнгө чыгарып, Кокон хандыгынын түптөлүшүнөн кыйроосуна чейинки 167 жыл аралыгында кыргыздардын ээлеген өзгөчө таасирин аныктап берет. Жыйынтыктап айтканда Кокон хандыгынын тарыхы ушул багытта дагы тереңден, жаңы көз карашта кеңири изилдөөгө муктаж. Бул маселенин бир жагы.

Эми колунуздарда турган жыйнак жана башкы каарман, анын быйылкы (2016-жылы) белгиленүүчү мааракеси тууралуу да учкай токтоло кетели.

2014-жылдын октябрь-ноябрь айында Кыргыз Республикасынын Президентине, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кенешине жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн дарегине, XIX кылымда кыргыз эли үчүн кыл чайнашкан тарыхый оор кырдаалда журт башында турган кыргыз элинин чыгаан инсаны, белгилүү мамлекеттик ишмери Алымбек датка Асан бий уулунун ысымын түбөлүккө калтыруу жөнүндө өлкөдөгү кадыр-барктуу ардагерлер, коомдук жана саясий ишмерлер кайрылышкан эле. Алардын кайрылуусунда кыргыз элинин биримдиги, келечеги, өз алдынча

түтүн булаткан кыргыз мамлекетин курууга талыкпай аракеттенген, эл эркиндиги үчүн тынымсыз күрөштөрдө ордо оюндарынан улам курман болгон Алымбек даткага татыктуу баа берилбей келгендиги өзгөчө белгиленип, 2015-жылы Алымбек даткага 215 жыл толгондугуна байланыштуу, анын ысымын элдин жүрөгүндө түбөлүккө калтыруу максатында мамлекеттик жогорку денгээлде мааракесин өткөрүү сунушталган.

Ошонун негизинде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан атайын токтом кабыл алынып (2014-жыл, 31-декабрь, №4651-V), Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө тийиштүү тапшырмалар берилген.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан 2015-жылдын 16-апрелиндеги №159 буйругуна ылайык Кыргызстандын тарыхындагы көрүнүктүү мамлекеттик жана саясый ишмер Алымбек датка Асан бий уулунун 215 жылдыгына арналган мааракелик иш-чараларды даярдоо жана өткөрүү боюнча уюштуруу комитети түзүлгөн.

Уюштуруу комитети атайын иш-чаралар планын иштеп чыгып бекитип, анын ичинде негизги көңүл Алымбек датканын басып өткөн жолун, анын ишмердигин, өзүнчө кыргыз мамлекетин түзүүгө жасаган эмгек-аракеттерине тийиштүү баа берүүгө жана коомчулука жеткирүү жагына кеңири көңүл буруу зарылчылыгы белгиленген.

Бул максатта окумуштуулардан, тарыхчылардан жана башка тийиштүү адистерден турган атайын жумушчу топ түзүлүп илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Чет өлкөдөгү архивдерден да Алымбек даткага байланыштуу материалдарды жыйноо аракеттери көрүлдү.

Чындыгында Алымбек датка 35 жылдан ашуун (1827-1862-жж.) Кокон хандыгындагы эң жогорку мамлекеттик жетекчилик кызматтарын аткарып, анын ичинде өмүрүнүн акыркы 5 жылы Кокон хандыгында башкы вазир болуп иштеген. 27 жашында Кокон хандыгы тарабынан Ош шаарына бек болуп дайындалган, 31 жашында “датка” даражасы ыйгарылган, ал эми 32 жашында Анжиян вилайетине аким болуп дайындалат. Ал кезде Анжиян вилайети азыркы Өзбекстандын Анжиян облусун, Кыргызстандын Ош жана Жалал-Абад облустарын камтып турган.

Жогоруда белгилегендей, Кокон хандыгы кыргыздарга да тийешелүү болуп, Алымбек датка ордодо кыргыз улутунан чыккан эң жогорку мамлекеттик ишмер, таасирдүү саясатчы жана кол башчы болгон. Ал кыргыз тарыхында Чолпон жылдыздай жанган,

аялзатынын арасынан эки жолу датка даражасына ээ болгон, өмүрлүк жубайы Курманжан датканын таанылышына, мамлекеттик иштерге тартылышына түздөн-түз таасир эткен, чыгаан уулдарды татыктуу тарбиялаган камкор ата, үй-бүлөөнүн аска зоосу болгон.

Алымбек-датканын негизги максаттарынын бири - бул Кокон хандыгы саясий оор кризиске кабылып, кыйроо абалына дуушар болгон учурда, Түндүк-Түштүгүн түрө кыдырып, аттуу-баштуу журт башчылары менен сүйлөшүү жүргүзүп, кыргызды бириктирип, көз карандысыз мамлекетти куруу үчүн өмүрүн сайып койгон. Ошол эле учурда Кокон хандыгында кыргыздын чыгаандарын кызматка тартып, таасирин арттырган. Тактап айтканда, 1858-жылы Кокон хандыгында башкы вазир болуп дайындалар замат, анын түздөн-түз сунушу менен негизги шаарларга кыргыздар дайындалган. Алардын ичинде Коженттин акими Сейитбек датка, Анжиян акими Полот датка жана Нау чебинин башчысы Молдо Касым жана башкалар бар.

1860-жылы Алматыга жакын Узун-Агачта Орус империясынын баскынчыл аскерлери менен Кокон хандыгынын ортосунда чечүүчү беттешүү болуп, анда Алымбек датка 12 миң аскери менен орус падышалык аскерлерине каршы согуштан баш тартып, кыргыздарды кыргыздан сактап калган. Эгерде бул согушта кыргыздын Түндүк-Түштүгүнөн куралган аскери согуш талаасына аралашканда, Чүй, Нарын, Талас кыргыздарынын үстүнөн чоң кыргын жүрмөк. Мындай кыргыздан Алымбек датканын келечекти, элди ойлой билүүсү сактап калган. Орус падышалыгы да Алымбек датканын билгичтик менен жасаган мындай аракетине өтө жогору баалагандыгын тарыхый маалыматтар тастыктап турат.

Алымбек датка ошол кездеги татаал кырдаалдан да жол таап, коңшулаш Кытай мамлекети менен да өз ара мамилелерге жетишкен. Орто Азиядагы башка улуттардын жетекчилери Алымбек датканын эмгегин жогору баалап таанышкан.

Алымбек датка 1860-1861-жылдары ошол мезгилдеги кыргыз улутундагы билермандары Жангарач бий, Байтик баатыр, Ормон хан уулу Уметаалы менен жолугушуп, Кокон хандыгын толугу менен кыргыздардын башкаруусуна алуу максатында, өз алдынча кыргыз мамлекетин куруу боюнча аракеттенип, тымызын сүйлөшүүнү өзү жүргүзгөн. Бул максатта 1862-жылы февраль айында Кокон хандыгын башкарууну колго алып, кыргыз мамлекетин түптөөгө

киришкен. Бирок хан ордодугу атайын уюштурулган чагымчылыктын натыйжасында өзү курман болгон.

Өз доорунун чыгаан инсаны Алымбек даткага Совет бийлигинин доорунда терс мамиле жасалып, анын урпактарына чейин куугунтукталып, ооз ачкан адамдар эзүүчү таптын өкүлүн мактайт деп айыпталган. Анын ысымын, элине жасаган эмгегин тарыхтан атайылап өчүрүүгө аракеттер жасалган. Ал эми эгемендүүлүк жылдарында тарыхчылар тарабынан анын жубайы Курманжан датканы изилдөөгө көбүрөөк көңүл бурулуп, анын даназасынын артышына жол ачкан, эл башкарууга аралаштырган, аяр мамиле жасап алдыга сүрөгөн күйөсү Алымбек даткага анчалык көңүл бөлүнбөй келгени ачуу чындык. Ал түгүл 2015-жылы 215 жылдыгын өткөрүүгө да өкмөт жетиштүү көңүл буруп, каржы маселесин чечип бербегендиктен толук кандуу өткөрүлбөй, 2016-жылга калтырылган. Бирок мааракелерди өткөрүү боюнча өкмөттүк комиссия өткөн жылдагы Жогорку Кеңештин жана Өкмөттүн чечимин колдогон жок. Бирок КР Президентинин алдында түзүлгөн Тарых комиссиясы Алымбек датканын 215 жылдыгына арнап илимий жыйын өткөрүп, атайын жыйнак чыгарууну өз иш-планына киргизип, “Мурас” фондусу аны ишке ашырып жатат. Колунуздардагы жыйнак анын жемиши.

Адатта маараке десе эле катар-катар боз үйлөр тигилип, казан толо кайнаган казы-карталар, суудай аккан ичимдиктер көз алдыга тартылат. Анткени көптөгөн мааракелер ошондой өтүп келгени ачуу чындык. Маараке өткөн соң ал инсан тууралуу алакандай китеп жазылбай, басылбай, эл көргүдөй жандуу тасма тартылбай калганына күбө болуп келдик. Алымбек датканын мааракеси да ошолордун бири болбой, алгач китеп чыгарылып, илимий жыйындар менен коштолуп өтүшүнө аракет жасалып, тарыхчылардын изилдөөлөрүнөн турган жыйнак чыгарууну туура таптык. Анда ушул жыйнакты колунузга алып, Алымбек датканын тарыхтагы ээлген орду, эл үчүн кылган аракеттери тууралуу окуп коюңуздар.

Кыяс Молдокасымов,

Тарых илимдеринин кандидаты, КР Маданиятына эмгек сиңирген ишмер, “Мурас” фондусунун төрага орун басары

БАЯНДАМАЛАР ЖАНА МАКАЛАЛАР

Кененсариев Ташманбет,
КР билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер,
тарых илимдеринин доктору, профессор

АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН ТАТЫКТУУ ТАРЫХЫЙ ОРДУН ТАБУУ ЖӨНҮНДӨ...

Учурдагы кыргыз тарыхнаамасынын дүркүрөп өнүгүп жаткан чагында инсан таануу багыты бир топ алдыга озуп чыккандыгын белгилөөгө болот. Эгемендүүлүктүн алды жагында жана андан мурунку эки жарым миң жыл бою “өз алдынча түтүн булатып, өз тагдырын өзү чече” алчу макамга жетиш үчүн күрөшкөн кыргыз элинин татыктуу инсандары ондоп саналат. Байыркы Ли Линден (б.з.ч. 1-кылым) башталган кыргыз династиясы атактуу Барс-Бек Ынанчу Алп Бильге (б.з. VII к.экинчи жарымы – 710/11-ж.) жана кытай императору Ву-цзундан «Цзун-ин Хюн-ву Чен-мин хан» деген титул алган “Кыргыз Улуу Дөөлөтүнүн” аты белгисиз каганына чейинки инсандар, кийин орто кылымдардын аягында кыргыз мамлекеттигин калыбына келтирүүгө аракеттенген Мухаммед Кыргыздан (1470-1533) расмий түрдө “хан” көтөрүлүшкөн багыштан Тейиш Көкүм уулу (XVII к.), сарбагыштан Кудаян Сарсеит уулу (XVII к.), Маматкулу Үчүке уулу (XVII-XVIII к.) жана Ормон Ниязбек уулуна (XIX к.) чейинки кыргыздын улуу чыгаандары “кыргыз мамлекеттүүлүгүн” калыбына келтирүүгө аракеттенип келишкендиги тарыхта маалым.

Кыргыздын оң канатынын Адыгине уруусунун насили Алымбек датка Асан бий уулу (1799-1862) так ошол кыргыздын “мамлекетчил” плеядасынын акыркы муундарынын көрүнүктүүсү болгон. Алымбектин зайыбы Курманжан датканын (1811-1907) өмүрү жана ишмердиги кыргыз тарыхнаамасынын инсан таануу багытындагы эн кеңири жана терең изилденген темаларынан болсо да, анын өмүрлүк

жубайы, Кокон хандыгынын жогорку бийлик ээлеринин негизгилеринин бири болгон Алымбек датканын өмүрү жана ишмердиги кыргыз коомчулугуна толук жеткирилбей, атайын изилдөө темасына айланбай келе жаткандыгы чынында – кыргыз тарыхнаамасынын инсан таануу багытынын олуттуу өксүгү катары баалануусу абзел. Бул жөнүндө бир катар тарыхчылар гана эмес, коомдук ишмерлер да айтып келишүүдө.

Ошондуктан Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2014-жылдын 31-декабрында кабыл алынган токтомуна ылайык 2015-жылы өз заманында кыргыз жеринин бүтүндүгүн, кыргыз элинин биримдигин бекемдөөгө зор салым кошкон белгилүү тарыхый инсан Алымбек Датка Асан бий уулунун 215 жылдык маарекесин белгилөө иш-чарасы коомчулукта туура кабыл алынгандыгын белгилеп кетүүбүз зарыл.

Төмөндө Алымбек датка Асан бий уулунун тарыхый орду тууралуу азын-оолак сөз кылууга аракеттендик.

Алымбек датканын тарыхый ордун тастыктоодо, анын ишмердигин 7 топко бөлүп карасак туура болчудай. Алар: **1.Саясий, 2. Мамлекеттүүлүк, 3.Административдик, 4.Мекенчилдик, 5. Агартуучулук, 6.Социалдык-экономикалык, 7.Алымбек датканын ишмердүүлүгүн азыркы сабактары** деп бөлүнүшү мүмкүн.

Жогорудагы топтордун ар бирине кыскача анализ берүүгө өтөлү.

1. Алымбек датканын ишмердиги алысты көрө билген көсөм, эл аралык мамилелерге баам салган саясатчы катары таасын көрүнүп турат. Маселен, Алымбек датка 1831-жылы Ислам дининин Орто Азиядагы түркүгү болуп саналган Бухара-и Шарифтин шайх-уль-Исламынын ыйык фатвасы (шарыятка ылайыкталган бүтүм, чечим) менен Кокон ханы Мадалинин колунан “датка” наамын алган. “Датка” наамын И.Бичурин «генералга тете жогорку чин» десе, орус окумуштуусу А.Кун генерал-губернаторго тенеген. Кокон хандыгындагы белгилүү мамлекеттик ишмер катары эсептелген “датка” (додхох – фарсиче “адилеттүүлүк” деген түшүнүк берип, алгач вилайеттин диний көсөмү эсептелип, кийинчерээк хандын жергиликтүү бийлик өкүлү, акими же аскер башчысы катары таанылган.) жылына 10 миң тенге маяна же хан казынасынан 200 батман аштык алууга укуктуу эле жана андай инсан хандыкта маанилүү бийлик ээси боло алган.

1831-жылдан баштап Алымбек датка Орто Азия чөлкөмүндө теңтайлаша дооран сүргөн үч мамлекеттин бири, ээлеген аймагы, калкынын саны жана улуттук курамы жагынан коңшуларынан кем калбаган ири Кокон хандыгынын саясий турмушуна дээрлик 35 жыл бою активдүү аралашып, өмүрүнүн акырында хандын вазири мансап-мартабасына арзып ханга тете бийликти өз колуна топтоого жетишкен. Өзүнүн өткүрлүгү, адамкерчилик касиеттери, адилеттиги, эл бийлөөгө шык-жөндөмү менен тез эле хандыктын калкына таанылып, 1832-ж. 32 жаш курагында Мадали хан аны Анжиян вилаетинин башкаруучусу, беги кызматына дайындайт. Аталган вилаетке Алай менен Ош аймагы жана Ак-Талаа, Жумгал, Тогуз-Торо, Куртка аймагындагы кыргыздар ошо менен катар Анжиян аймагы толук кирген[25, 91-б.].

Жогоркудай наам менен саясатка аралашкан Алымбек датка өз заманында болуп жаткан орчундуу эл аралык процесстер менен толук тааныш болучу. 1750-жылдардын акыр ченинде Кокон бийи (ханы) Эрдене менен өнөктөштүк түзгөн бабасы Ажы бийден баштап, өз заманына чейинки эл аралык кырдаалдагы кыргыз элинин, айрыкча Фергана кыргыздарынын геосаясаттык орду, Чыгыштан улам кысмактап турган Кытай империясынын, Түндүктөн казак жергесинин аймактарын биринен сала бирин каратып келе жаткан Орусия империясынын, Түштүктөгү Индияны колонияга айландырган Улуу Британиянын Ооганстан аркылуу кирип келүү үмүтүн баамдап турган. Регионалдык таризде Алымбек датканын заманы Кокон хандыгынын негизги аймагы болгон Фергана чөлкөмүнө Мавереннагрдагы Бухара эмирлигинин көз артышынын жылдан-жылга күчөшү өзүнчө коркунучтуу туудурган.

1830-жылдардын акыр чендеринде эрки жок Мадалынын мезгилинде Кокон мамлекетинин өнүгүүсү солгундап, ордодогу бийлик үчүн айыгышкан күрөш жүргүзүшкөн феодалдык жамааттардын Ташкенттеги, Бухарадагы жана Шахрисябздагы эмиграцияда жүргөн оппозиционерлери Бухара эмири Насрулладан жардам сурап кайрылышканы белгилүү[20, 16-17-бб.]. Ушуну гана күтүп турган Насрулла 1841-жылы Коконго басып кирип, 1842-жылы Фергана чөлкөмүн ээлеп алган. Кокон шаары таланып, Мадалы хан жана анын бир туугандары өлтүрүлгөн. Кокон тактысына марионет Ибрагим Хайал коюлган. Бирок, Бухара эмираты Кокондо бийликти көпкө кармап тура алган жок. Себеби, Фергана чөлкөмүндө буга жол

бербөөгө чамасы жете ала турган көчмөн кыргыздардын жана кыпчактардын кубаттуу күчү бар эле. Натыйжада жаш Алымбек датка активдүү катышкан, Нүзүп бий (1794-1844) баштаган топ эмир Насрулланын баскынчылыгын токтотуп, Ибрагим Хаялды кууп жиберип, анын ордуна кыргыздардын арасында эресеге жеткен Алтын Бешиктин урпактарынын бири Шералыны хан көтөрүү менен Кокон хандыгынын көз карандысыздыгын сактап калышкан.

Алымбек датка Чыгыштан келе жаткан Кытай коркунучуна каршы турууда да активдүүлүгүн көрсөткөн. Маселен, 1847-жылы Кашкардагы “жети кожонун козголоңунда”, алардын башчысы Катта төрөнүн армиясына кол башчылык кылып, Кашкарды камаган, бирок Кытай баскынчылары көтөрүлүштү басып койгондон кийин, 20 миңден ашуун козголоңчулар Фергана тарапка качып, Алымбек Алайга кайтып келген[13, 50, 60-66.].

Алымбек датканын Евразиялык, Борбордук Азиядагы регионалдык геосаясаттагы көсөмдүгүнүн маанилүү белгилеринин бири бул 1860-жылдардын башындагы Түштүк Казахстан менен Кыргызстандын түндүк аймактарындагы ишмердиги болгон.

Алымбек датканын акылман, алысты көрө билген көсөм, кылдат саясатчылыгы 60-жж. башында Россия империясынын колониалдык аскерлери Чүй өрөөнүнө кирип келишкенде көрүнгөн. 1860-ж. Верный чебинен чыккан орустар менен салгылашуу үчүн Малабек хан Ташкенттен чоң аскердин башында Канат Шааны, Ферганадан “Анжиян кошууну” деп аталган отряддын башында Алымбек датканы жөнөткөн. Алымбек Нарын аркылуу Чүйгө багыт алган. Жолдо кыргыздардан колун толуктап, аскери 12 миңге чейин жеткен. Алымбектин кошуунунун курамында Жангарач баштаган солто, сарыбагыш манаптарынын, алардын ичинде Шабдандын да жигиттери болгон[9].

Алымбек Чүй өрөөнүндө Алымбек датка Ташкент беги Канатшаа жетектеген кокон аскерлери менен жолугушат. Бул жерде бири-бирине баш ийгиси келбеген эки төбөл башкы кол башчылыкты талашышат. Натыйжада, азыркы Казахстандын Узун-Агач, Кара-Кастек, Каскелең өзөндөрүндөгү салгылашууларда Алымбек кошуунун кармашка кийирбей коюп, кокон армиясы чегинүүгө мажбур болгон. Алгач Кара-Кастекке койгон чабуулунун мизи кайтарылган соң, Узун-Агачта экинчи чабуул кылууну буйруган Канатка Алымбек кескин каршы чыккан. Кокон ордосунун тарыхчысы Мулла Нияз: “Алымбек

кыргыз менен Канат Шаа тажик кошуунга башчылык кылууну талашып, чатак башташты. Жаңжалдан улам Алымбек анжыян колу менен кыргыздарды майдандан алып чыгып кетип, салгылашуунун сыймык же маскаралык алып келүүчү тагдырын колунан чыгарды...”, – деп жазган [12, 122-б.].

Алымбектин мындай чечиминин түпкү максаты, бүткүл кыргыз урууларын бириктирип, өз алдынча мамлекет куруу же кокон ордосун толук ээлөө болгон деп ойлойбуз. Ошондуктан, ал орус бийликтери менен ушул мезгилден баштап эле ымала түзүүнү көздөгөн. Анын биринчи шарты орус аскери менен согушпоо экендигин жакшы түшүнгөн. Орусияга жүз буруп турган Чүй, Ысык-Көл кыргыздарынын манаптарынын пикирлери да эсепке алынган. Узун-Агач салгылашуусунун алдында эле Жангарач, Байтик, Шабдан жана башкалар менен жолугушкан Алымбек үчүн кармашта Канат Шаанын жеңилиши ыңгайлуу эле.

Демек, Алымбек датканын ишмердигинин ошол замандагы кыргыз жергесинде евразиялык геосаясаттык абалдын жана ири империялардын тышкы саясатынын алкагындагы орду ушул окуялардан таасын көрүнүп турат.

2. Мамлекеттүүлүк идеясы. Алымбек датканын кыргыз мамлекеттүүлүгүн орнотуу же Кокон хандыгын кыргыз мамлекеттигинин бир көрүнүшү катары сактап калуу аракеттери анын кыргыз мамлекеттүүлүгү жаатындагы ишмердигин тастыктаган.

Алымбек датка Кокон хандыгынын таасирдүү саясатчысы болуп калыптанып, акырындык менен мамлекеттик түзүлүштүн маани-маңызын, башкаруу системасынын өзгөчөлүктөрүн, хан бийлигинин татаал сырларын үйрөнүү аркылуу саясий тажрыйба топтогон. Ал Кокон хандыгынын коомдук-саясий, чарбалык турмушундагы кыргыздардын татыктуу ордун табууга, хан ордосунда ролун көтөрүүгө көп күч жумшаган. Эң негизгиси мүмкүнчүлүккө жараша ыңгайы келгенде кыргыздардын көз каранды эместигин камсыз кылууга, өз алдынча бирдиктүү жана түптүү мамлекетин түзүүгө жол издеген.

Мамлекеттүүлүк идеясын көтөрүүнүн башаты Алымбек датканын ишмердигинин 1840-жылдарынын экинчи жарымында жана 1850-жылдардын биринчи жарымына туура келет. Алымбек

датка Кудаярдын энеси бөлөк агасы кыргызга жээн Малабек менен көңүлү жакын болгон. Алардын күч алышынан чочулаган Мусулманкул 1845-жылкы Ош көтөрүлүшүнөн кийин Алайга жүрүш жасаары туралуу кабар угулуп, кырсыктан алысыраак болуш үчүн Алымбек датка Көгарт ашуусу аркылуу Нарындын төрүндөгү Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Ат-Башылык туугандарына келет. Алар даңкы чыккан Алымбек датканы кучак жайып тосуп алышкан. Алымбек тынымсыз тополоңдун алкагы боло баштаган Кокон хандыгында жашоодон көрө өз алдынча тоо кыргыздарынын ээлигин түзүү керектиги жөнүндө Теңир-Тоолук туугандары менен кеңешкен [19].

Нарындык кыргыздардын ага карата кандаш-туугандык мамилеси жөнүндө кызыктуу маалыматтарды Ч.Валихановдун эмгектеринен табабыз деп жазат профессор Т.Өмүрбеков. Атактуу аалымдын «Кашкарга жана артка карай Ала-Тоо округуна кетчү жолдун баяндалышы» аттуу эмгегинде мындайча кыскача кабар бар: «Кыпчактардын мезгилинде (1845-1853-жж.) кыргыздардын уруу башчысы Алымбек датка, азыркы кокондук вазир, кыпчактар менен жоолашып, Нарындын аркы тарабына кеткен жана бардык кыргыздарды күрөшкө көтөрүп чыккан. Куртка курчоого алынып камалган, комендант – кыпчак сүйлөшүүлөргө чакыртылган жана чыккынчылык менен өлтүрүлгөн». Ч.Валиханов дагы бир эмгегинде бул маалыматты андан ары тактап «1845-жылы, кыпчактардын убагында... Найман уруусунун Жапан тоо-таштык кыргызы Тилия, кыпчактарга нааразы болуп Тянь-Шанга качкан өзүнүн душманы Алымбек кыргыздын артынан сая түшүп, өтө кыска жол менен Терекке өтүп баруу үчүн Кызыл аркылуу жигиттери менен чек арадагы кытайлык четки бекеттерге кирип келди»... - деп жазат. Жогорудагы тарыхый так даректерден көрүнүп тургандай теңиртоолук кыргыздар Алымбек даткага жигердүү жардам беришкен. Ал Нарын аймагында да кыпчактардын үстөмдүгүнө каршы күрөштү токтотпой 1832-ж. Хаккули минбашы курдурган Куртка чебинин Мусулманкул дайындаган бегин жок кылып, жаңы чечүүчү кармаштарга камынган. Кандайдыр бир денгээлде анын өз киши катары кабыл алынышына Анжиян вилаетин башкарып турган жылдардагы туугандык карым-катнашы, карапайым калкка каралашуусу элдин эсинен чыкпай, жагымдуу шарт түзсө керек [25, 95-б.].

XIX кылымдын 50-жылдары Алымбек датка чоң саясатка көп аралашпаса да 1853-жылдагы Кокон ханыдыгындагы саясий кризиске карабай Ысык-Көлдөгү кыргыз бийлери Мураталы, Шералы, Ажыбай сыяктуу ири манаптарга Кокон жарлыктарын кың дебестен аткарттырып, 1852-жылы уратылган кокон чеп-дубалдарын кайра тургузуу керектигин талап кылган. Бул талаптар менен кошо пристав М.Д.Перемышльскийдин Ысык-Көлгө кеткендигин угуп, Иледен аркы орустарды сүрүп чыгарууга чакырган кат жиберген[1, 45-48-барактар.]. Тарыхый документтерде ал мезгилде Алымбек датка түндүк кыргыздарынын арасында «кокон ханы» катарында белгилүү болгон[21, 98-б.].

Алымбек датканын Кокон хандыгындагы саясий аренага активдүү чыгышы 1858-жылга таандык. Ал кезде Алымбек датка баштаган кыргыз бийлери Кудаяр ханга каршы активдүү саясий күрөшкө чыгышкан. Натыйжада Маргалаңдын жанындагы Самгар деген жердеги салгылашууда Кудаяр хандын аскери талкаланып, көтөрүлүшчүлөр Маргалаңды, Коконду камаган. 1858-жылы ноябрь айында Кокон ордосунун өзүндө да саясий күрөштөр башталып, ал Малабектин такка олтурушу менен аяктаган. Малабек өзүнүн ордону ээлешине көмөк көрсөтүшкөн кыргыз бийлерин – Алымбекти алгач Анжыянга аким, кийинчерээк өзүнө баш увазир, Сейитбек датканы Кожентке аким, Молдокасымды Ноо чебине комендант, Алымбекке көңүлдөш, Маргалаңдын мурунку беги, кыргыз-кыпчак Өтөмбай бийди Ташкентке аким дайындаган[24, 188-89-бб., 16, 46-47-бб.].

Бул окуядан 2 жылдан кийин, тагыраак айтканда 1860-жылкы, жогор жакта айтылган Узун-Агачтагы “күнөөсү” үчүн Алымбек куугунтукталып, ордого келбестен Алайда тура турууга туура келген. Ал адыгине менен мунгуштардан кошуун жыйнап Коконго жүрүш жасайын деп ойлогон, бирок ага мүмкүнчүлүк болгон эмес. Ошондуктан, аркалык туугандарынан жардам издөө жана бир топ саясий иштерди жүргүзүү үчүн 1861-жылы жазында кайрадан Нарын чөлкөмүнө жөнөп кеткен. Алымбектин тоолук кыргыз туугандарынын арасында аброюнун өсүп бара жаткандыгынан кооптонгон Малабек хан жарашуу үчүн аны ордого чакырган, бирок Алымбек Малабектин жиберген адамдарын өлтүртүп, алардын артынан келген кошуунду да талкалап таштаган. Жай айларында Датка Үмөтаалы, Ажы, Төрөгелдиге жолугуп, аларды Коконго, белгилүү деңгээлде Орусияга да каршы үгүттөгөн[21, 127-128-бб.].

1861-жылдын июлунда Ала-Тоо округунун башчысы Сибирь корпусунун командирине “Алымбек менен Мала хандын душмандык мамилеси жөнүндөгү маалыматтар ырасталып жаткандыгын” билгизген[7, 94-барак]. Алымбек датка Коконго же Орусияга ыктаарын билбей эки анжы болгон тоолук кыргыз урууларын бириктирип, өз алдынча феодалдык ээлик же мамлекет түзүүгө аракеттенгендигин Батыш Сибирь генерал-губернатору А.О.Дюгамелдин 1861-жылдын 8-июнунда согуш министрине жазган каты бышыктайт. “Алымбек кара-кыргыздардын арасында калып, Ысык-Көл менен Кичи-Бухара аралыгында өз алдынча башкаруучу болуу оюнда бар окшойт, – деп жазат А. О. Дюгамель, – ошондуктан биз менен жакшы мамилеге өтүүнү көздөйт шекил...” Генерал А.О.Дюгамель Жети-Суу облусунун башчысы Г.А.Колпаковскийге эгер Алымбек Орусия менен жакшы мамилеге кирсе, аны кубаттагыла деген көрсөтмө берген. Муну тышкы иштер министри А.М.Горчаков да, Александр II да жактырган[2, 94-98-барактар].

Түндүк кыргыз урууларынын айрым башчыларын, маселен Үмөтаалы, Ажы, Төрөгелди, Адыл сыяктууларды өз таасирине тарткан Алымбек датка 1861-жылы күзүндө Фергана чөлкөмүнө кайтып келген. Бир катар сүйлөшүүлөрдүн, кенештердин жана акыл калчоолордун, айрыкча Курманжандын жүйөөлүү пикирлеринин таасири менен Алымбек датка Тенир-Тоодо өз алдынча мамлекет куруу иши али эртерээк экендигин түшүнөт да, анын ордуна азырынча Кокон ордосун ээлеп, кыргыздардын саясий аброюн кайрадан көтөрүү чечимине келген. Бул чечим ордодо кадимден келе жаткан “сартыйа” менен “илатыйа” жамааттарынын паритеттигин калыбына келтирүүнү көздөгөндүгүн баамдабай коюга болбойт.

1862-жылдын февралында Малабек ханга каршы козголон уюштурулуп, кыргыз бийлери: Алымбек, Кыдыр, Касым, Кудайназар жана башкалар Малабекти өлтүрүп, анын жээни – Сарымсактын уулу 15 жашар Шах Муратты такка олтургузушкан[23, 108-б.]. Алымбек баш увазирдик орунду элеген. Ташкент беги Канат Шаа, Рүстөмбек баш болгон экинчи топ такка Кудаярды кайрадан отургузууну көздөшкөн. Канат Шаа Бухарага качып кеткен Кудаяр менен байланыш түзүп, аны Ташкентке чакырып, хан деп жарыялап жиберген.

Ошол кезде ичкилик кыргыз-кыпчак уруусунан чыккан белгилүү мамлекеттик ишмер, 1862-жылга чейин Маргалан

вилайтинин акими болуп турган молдо Алымкул мурун Малабек хан тарапта жүрсө да, бу сапар Кудаяр тарапка өтүп кеткен. Анын аракети менен Кыдыр, Ырсалы сыяктуу кыргыз бийлери алгач бийликтен четтетилип, кийинчерээк тындым кылынган. Ал эми июль айында алдоо жолу менен ордого чакырылган Алымбек датканы Алымкул Чотон аттуу кыргыздын колу менен өлтүрткөндүгү изилдөөлөрдө белгиленет [12, 123-124-бб.]. Г.А. Колпаковский 1862-жылы 25-июлда Батыш-Сибирь генерал-губернаторлугуна жиберген билдирүүсүндө: “айтылуу Алымбек кара-букаралардын колунан өлдү”, – деп жазган [13, 62-б.]. Кийинки мезгилде Чотон баатырдын Алымбекти өлтүрүүгө катышпагандыгы жөнүндө баатырдын урпактары тарабынан санжыра таризиндеги маалыматтар да пайда болууда.

Ал кезде Алымбек датка пайгамбар курагында, тагыраак айтканда 63кө эми эле чыккан болучу. 1858-62-жылдарда болуп өткөн Алымбек уюштурган бул саясий аракеттерде Курманжан анын эн жакын кеңешчиси, пикирлеши болуп, айрым бир чечимдерге өзүнүн ойлорун да кошкондугу маалым. Курманжандын акылын жана саясий сезимталдыгын Алымбек датка терең баалаган, анын кеңешине көп убакта макул болгон. Курманжандын жөндөмүнө ынанган Алымбек кийинчерээк Анжиян вилайетиндеги чарбалык милдеттерди бүтүндөй аялына ишенип, калтырып турган.

Жогорку маалыматтардан көрүнүп тургандай Алымбек датка мамлекеттүүлүк идеясын белгилүү денгээлге көтөрүп, колдон келсе кыргыздардын өз алдынча мамлекетин түптөп, ал эми ага шарт түзүлбөсө кыргыз мамлекеттигинин бир көрүнүшү болгон Кокон хандыгын толук колуна алып, кыргыз элинин мамлекети катары аны чындоого аракеттенген тарыхый ишмер болгондугун ырастоого болот.

3. Административдик саясаты. Алымбек датканын Ош шаарынын беги, Анжиян вилаетинин акими, Кокон ханынын баш увазири, Алай жана ага тутумдаш аймактарды туруктаган элдердин көрүнүктүү өкүлү катары жүргүзгөн аракеттери анын мамлекетти башкаруу тажрыйбасын өнүктүрүүдөгү ишмердигин көрсөтүп турат.

1858-жылы тактыны Малабек ээлеп, жаңы хан ага көмөк көрсөтүшкөн кыргыз бийлерин – Алымбекти Анжиянга кайрадан аким, кийинчерээк өзүнө баш увазир, Сейитбек датканы Кожентке

аким, Молдокасымды Ноо чебине комендант, Алымбекке көңүлдөш, Маргалаңдын мурунку беги, кыргыз-кыпчак Өтөмбай бийди Ташкентке аким дайындагандыгын жазган элек[24, 188–89-бб., 16, 46-47-бб.].

Ошентип, XIX к. 50-жж. аягында Кокон хандыгынын саясий турмушунда олуттуу роль ойногон Алымбек датка, ордодогу эн жогорку бийлик – вазирлик мансапка жетип, дээрлик 4 жыл бою (1858-1862-жж.) хандыктын тагдырын чечип турган.

4. Мекенчилдиги. Алымбек датканын фергана кыргыздарынын кызыкчылыктарын сакташы, Ош, Анжиян шаарларынын макамын бекемдеши, “сартыйа” менен “илабийанын” паритеттүүлүгүн камсыздашы, этнос аралык мамилерди сактоодогу аракеттери анын мекенчилдик жана көп улуттуу калктын ынтымагын бекемдөөдөгү салымын көрсөтүп турат.

1840-50-жылдары Алымбек датка Ош шаарынын маанисин көтөрүүгө олуттуу көңүл бөлгөн. Себеби, кыргыз элин бириктирүүдө, эгер колдон келсе кыргыз ээлигин түзүүдө Ош шаарынын бай-такты шаар катары маанисин жогорулатууну зарыл деп ойлогон. Тарыхый булактарда Ош шаары эзелтен эле кыргыз урууларынын саясий борбору катары эсептелип, бул жерде кыргыз бийлеринин айдоо жерлери, соода түйүндөрү, мечиттери, вакфтык үлүштөрү болгондугу маалым[8, 238-б., 15, 211-б., 28, 366-б.].

Ошого байланыштуу Алымбек датка вилайеттин борборун 1840-жылдардын башында Анжияндан Ошко көчүрүп келип, азыркы Алай мейманканасы турган чөлкөмдө Ак Ордо тургузгандыгы (бир нече ак өргөөлөрдөн куралган ордо) эл арасында айтылып келет[29, 118-122-бб.]. Так ушул жерде Алымбек менен Курманжан хан, бектерди, алыс-жакындан келген ызааттуу конокторду кабыл алышкан. Ал жерде мамлекеттик жана чөлкөмдүк маанилүү маселелер талкууланып, ири чечимдер кабыл алынган[10].

Шералы хандын (1842-44) башкаруусунун акыркы жылы, анын алык-салыкты эбегейсиз көтөрүп жибергендигине каршы көтөрүлүш чыгарган алайлыктарга жана Ош вилайетинин тургундарына Алымбек датка жетекчилик кылган. Ошол эле жылы Исфара акими кыргыз Сатыбалды жана Рахматулла менен бирдикте Шералы ханга каршы козголоңго да катышкан. Албетте, бул анын ордодогу этностор

аралык кутумдукка, айрыкча Мусулманкул баштаган кыпчактардын этностук бөлүп жаруу саясатына каршы болучу.

1842-ж. Курманжан күйөөсү Алымбек датка менен бирге биринчи жолу Кокон хандыгынын ордосуна келет. Ошондо Курманжан Шерали хандын кыргыз аялдары Жаркынайым (саруу) жана Соноайым (багыш) менен таанышып, хандыктагы көйгөйлүү маселелер боюнча кеңешкен, ынтымакты чыңдоо, үзбөй кабарлашып турууга убадалашкан.

Бирок көп өтпөй хан ордосунда кыпчак бийи Мусулманкулдун таасири күчөп, кыргыздар мамлекеттик бийликтен четтетиле баштайт. Шералы такта отурганы менен саясий бийлик толук Мусулманкулдун колуна өтөт. Кыргыз төбөлдөрү анын ичинде Алымбек датка да бийликтен четтетилет. Мусулманкулдун башкаруусунда өлкөдө зомбулук күчөп, алык-салыктар көбөйүп, элдин эзилүүсү күч алат. Бул Мусулманкулга каршы элдик чыгуунун өбөлгөсүн жараткан.

Мусулманкулдун зомбулугуна нааразы болгон Кокон хандыгынын чыгыш жагындагы Ош жана Алай тоолорундагы кыргыздардын Мады чебинин жанында чогулган тобуна Алымбек датка баштаган Сейитбек датка, Болот датка жана башка кыргыз бийлери жетекчилик кылган. Көтөрүлүшчүлөр Ошту жана ага жакын аймакты кокондуктардан тазалашкан. Бул окуя 1845-ж. болгон. Ошол эле жылы Исфара акими кыргыз Сатыбалды жана Рахматулла менен бирдикте күрөш дагы уланган. Мусулманкул Ошко жазалоочу аскер баштап келип, көтөрүлүштү айоосуз баскан. Бул жөнүндө алдын ала кабар алган Алымбек датка Курманжандын кеңеши менен Алайга качып, ажалдан аман калган.

Көп узабай ордодо Мусулманкулдун зомбулугуна каршы дагы козголоң уюштурулуп, бир топ кармаштардын натыйжасында 1856-жылы Мусулманкул өлтүрүлүп, Кудаяр өз алдынча бийлик жүргүзүүгө жетишкен. Так талашуу эми Кудаяр хан менен анын аталаш агасы Малабектин ортосунда жүргөн.

Кудаяр хандын кыпчактарга каршы этностук араздашууга алып келген кыргыны Алымбектин саясий ишмердигинин мазмунуна карама-каршы келген. Ошондуктан ал Кудаяр хандын саясатына каршы аракеттенип, анын атаандашы Малабек ханга кошулат. Натыйжада Кудаяр ханга каршы толкундоолор башталган. Алардын кыймылдаткыч күчтөрү негизинен кыргыз элети болучу.

Көтөрүлүшкө катышкан адамдардын саны 4-6 миң адамга жеткендигин изилдөөлөр кабарлайт[14, 181-б.].

Бул саясий жанданууда айрыкча Алымбек датка баштаган алайлык кыргыздар активдүү болушкан. Көтөрүлүшчүлөр Маргаланды, Коконду камап, 1858-жылы ноябрь айында Саманчыга жакын жерде Кудаяр хандын аскерин Алымбек датка баштаган бир топ кыргыз бийлеринин жардамы менен Малабектин кошууну жеңет да, Кудаяр хан Бухарага качат. Ошентип, Кокон хандыгында отурукташкан “сартийя” жана жарым көчмөн “илатийянын” ортосундагы этностук карым-катнаш кайрадан калыбына келген. Алымбек датканын хандыкты башкаруу саясатынын доорунда этнос аралык араздашуу болбогондугун тарыхый маалыматтар ырастап турат.

Алымбектин түндүк жана түштүк мамилесин өнүктүрүүдөгү ишмердигин анын мамлекеттик идеясынын алкагындагы Узун-Агач, Пишпектеги, Теуир-Тоодогу 1860-61-жылдардагы окуялар тастыктап турса, ферганалык жана аркалык кыргыздардын биримдигин сактоодо анын Арстанбек Буйлаш уулуна байланышкан окуясы дагы далилдүү. 1840-жылы Арстанбек төкмө 16 жашында бугулардын тынымсейит уруусунун жакшы чыкмасы катары Буйлашты бир топ адамдар менен Коконго алып кеткенине байланыштуу атасын бошотуп келүү үчүн Фергана өрөөнүнө барып, атактуу Алымбектин жанында бир жыл чамалуу жүргөндүгү жөнүндө маалымат сакталган. Аны Арстанбек өзү да ырларында ырастап келген. Ошондо, Алымбек Арстанбектин төкмөлүк өнөрүнө гана ыраазы болуп эмес, негизинен түндүк кыргыз туугандарынын суроосун канааттандырып, алардын үмүтүн актап, Буйлаш баштаган бир топ бийди ордодон бошоттуруп бергендиги жөнүндөгү кабар анын ошол кездеги түндүк-түштүк маселесин да көңүлгө аларлык чечкен адилеттигин көрсөтө алат[18, 115-б.].

5. Агартуучулук иштери. Алымбек датканын агартуучулук, кайрымдуулук, маданий жаттагы иш-аракеттерине анын медресе, мечиттерди курдуруп, мурунку салттуу мечиттерди оңдоттуруп, ошол замандын кайрымдуулугунун бир түрү катары вакф (вакуп) түзгөндүгү кирет.

Алымбек датканын бул жааттагы ишмердигин анын салдырган Ак-Медресеси ырастап турат Ал медресе Кыргызстандагы эң чоң

медреселердин бири катары эсептелген. Медресенин 28 каанасы болгон. Ал жерде бир жылда 120 адам окуган. Бухарадан, Аравиядан, Самаркандан молдолор келип сабак беришкен [17, 7-б., 26, 73-б.]. Медресенин совет мезгилине чейин сакталып калган көрүнүшү эле анын Ош шаары гана эмес, Фергана өрөөнүндөгү эң кооз имарат болгондугунана кабар берип турат. Медресе бышкан кыштан салынып, сырткы кейпи жана курулуу стили боюнча чыгыштын салттуу культтук имаратына кирген. Оюм-чийимдери, жасалгасы Кокондун гана эмес, Самарканд, Бухаранын медреселеринин кооздугун кайталап тургандай кылынып салынган[11]. Медресеге караштуу ондогон соода түйүндөрү болгондугун орус булактарынан жолуктурабыз. Маселен, 1877-жылы медресеге караштуу Ош шаарында 71 соода жана кол өнөрчүлүк түйүнү болсо, 1882-жылы алардын саны 80ге жеткен, ал эми 1906-1907-жылдардагы статмаалыматтарда Ак Медресеге караштуу соода жана кол өнөрчүлүк түйүндөрү, устаканалардын саны 120 болгон[27, 50-52-бб.].

Алымбек датка Ош шаарынын Фергана өрөөнүндөгү маанисин таасын түшүнгөндүктөн шаардын ичинен да анын чет жакаларынан да бир топ жерлерди вакуф катары каттаткан. Вакуф (диний мекемелердин жер менчиги болуп, жергиликтүү тилде вакуп, вакф, вакуф, вакып деп атала берген. Вакуфтар диний уюмдардын гана эмес ири диний ишмерлердин да жер ээлиги болуп, алар «отурукташкан» жана «отурукташпаган, бош» вакуф болуп бөлүнгөн. Бардык вакуф жери ар кандай алык-салыктан бошотулган жана вакуфтарды сатууга же сатып алууга мүмкүн болбогон. Вакуфтар мамлекеттин башчысынын ыктыяры менен диний уюмга же диний ишмерге тартууланган, же ырым менен ыйгарылган, же атайын ыйык «фатфа» менен документтештирилген, же болбосо мураска калтырылган жер ээлиги болгон. Вакуф ээлиги атайын казынын мөөрү басылган «вакф-наме» аттуу документ аркылуу расмий тастыкталган.

Алымбек датка кезегинде 1859-жылы Кокон мамлекетинин жаш ханы Шах Мураддан атайын макамдаштырылган вакф-намэнин негизинде 10000 танап (1660 десятин же 1825 гектарга барабар) жер ээлигин алып, ал Ак-Медресенин карамагына өткөрүлүп берилген[3, 39-40-барактар, 4, 13-14-барактар, 5, 2,3,4,8-барактар, 6, 7-10-барактар, 27, 46-б.]. Кийин бул вакуф Абдылдабекке мурасталган.

Орус оторчулук доорунда болсо Курманжан датканын кийлигишүүсү менен кичүү балдарына орус бийликтери тарабынан дагы бир жолу вакуф катары тастыкталган [27, 50-52-бб.]

Ак Медресенин бул вакуф ээлигин иштетүүдөн түшкөн каражаттар медресенин керек-жарагына, анда иштеген аалым-окутуучулардын муктаждыктарына жана медреседе окуган окуучулардын күндөлүк жашоосуна, тамак-ашына жумшалган.

Ошол эле учурда Ак Медресенин жетекчилеринин чечими менен кедейлерге, жетим-жесирлерге, мискиндерге садага берилип, көптөгөн кайрымдуулук иштери аткарылып тургандыгын булактар кабарлайт.

Алымбек датка өз кезегинде шаардыктардын диний талаптарын чечүүнүн дагы бир көрүнүшү катары атайын чечим менен шаар чегинен көрүстөн үчүн (мазар) жер үлүшүн бөлүп бергендиги жөнүндө да маалымат бар[29, 118-122-бб.].

6. Социалдык-экономикалык ишмердиги. Алымбек датканын социалдык-экономикалык ишмердигинде анын Ошту тең жарып аккан Ак-Буура суусунун эки жээгин байланыштырууга болгон аракеттери маанилүү орунду ээлейт. Аны ишке ашыруу үчүн Алымбектин чечими менен Ошто эки жээкти байланыштырган эки көпүрө курулгандыгы айтылып келет.

Ал эми шаардыктардын чарбасын өнүктүрүү максатында Төлөйкөн арыгы, Жоош арыгы, Жапалак арыгы, Баргы арыгы, Улан арыгы, Сабай арык, Анжиян арыгы, Коңурат арык, Кыдырша арык же Баргы арык (Сулайман тоосун түштүк жээгин айланта курулган Жаннат арык) болуп – баары 9 арык салдырганы Ош шаарынын өнүгүүсүндө зор орунду ээлейт[22]. Маселен, Жаннат арыктын суусу азыркы Сулайман Тоонун түштүк алдында курулган чоң мечиттин ордунда “Айдың көл” деген ак куу, өрдөктөр сүзүп жүрчү көлдү да толтуруп турчу дешет эл[11].

Алымбек датканын курдурган 9 тегирмени жана майжувазы да эл оозунда аңыз катары айтылып калган.

Датканын Ош шаарынын көчөлөрүн түздөтүп, ондогондугу, чайханаларды, базар жана бир катар имараттарды салдыргандыгы жөнүндө да далилдүү аңыз кептер бар.

7. Алымбек датканын ишмердүүлүгүн азыркыларга болгон сабактары кыргыздын Алымбектей көрүнүктүү чыгаанынын тарыхый ордун тастыктоодогу жетинчи белги болушу мүмкүн. Анткени, азыркы эгемендүү Кыргыз республикасынын жарандары, жаштары, айрыкча өлкө башында турган саясатчылар, кызматчылар Алымбек датка атабыздын ар тараптуу ишмердигинин сабактарын өздөрүнүн кызмат абалына сиңириши абзел деп ойлойбуз.

Алымбек датканын мамлекеттин өнүгүү болочогуна карата алысты көрө билген көсөмдүгү, кыйын кезең кырдаалдарда тайманбаган баатырдыгы, “кара кылды как жарган” адилеттиги, өз элин, өз жерин жанындай сүйүп, анын өнүгүүсүнө “алтын башын сайып” койгон мекенчилдиги, байыртан келе жаткан кыргыздын “азаттык”, “мамлекеттик” идеясын туу тутуп, ошол мүдөөгө хандыктагы ички да, тышкы да саясий кадамдарын багыттап алгандыгы, чарбачылдыгы, кенендиги жана камкордугу, боорукердиги жана кайрымдуулугу, такыбалыгы жана насааткөйлүгү, айтор адамдын башына келген албан маселелердин башын ача алган даанышмандыгы бул күндөгү заманбап кыргыз муундарына сабак катары кала берет...

Колдонулган адабияттар:

1. Орусия Федерациясынын тышкы саясат архиви. - Башкы архив фонду. 1-7.1844-1863.
2. Өзбекстандын борбордук мамлекеттик архиви.(Мындан ары ӨзБМА).- 715-ф.-1-оп.-25-иш.
3. ӨзБМА. -19-ф. 1-оп. 33337-иш. 39-40-барактар
4. ӨзБМА. -19-ф. 1-оп. 33514-иш. 13-14-барактар.
5. ӨзБМА. -19-ф. 1-оп. 34947-иш. 2-3, 4-8-барактар.
6. ӨзБМА. -19-ф. 1-оп. 36602-иш. 7-10-барактар.
7. ӨзБМА. -715-ф.-1-оп.-25-иш.
8. Абаза К.К. Завоевание Туркестана.-СПб., 1902.-238 б.
9. Абдылдабек кызы Жаңыл. Баатыр.//Асаба.-23-апрель.-1992-жыл.
10. Абытов Б. «Ош: факты, события и личности». -Ош, 2000.
11. Абытов Б. Алымбек-датка.//Акипресс. Мурас. История кыргызов и Кыргызстан.10:47 (12.10.2011)
12. Бейсембиев Т.К. “Тарих-и Шахрухи” как исторический источник. -Алма-Ата: Наука, 1987, 200 б.
13. Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией.-Бишкек: Илим, 1995, 116 б.

14. Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII –XIX вв.). – Ф., 1985.
15. Военные действия против Кокандского ханства. // ВС. – 1876. – № 2. – 2-бөлүк. – 211-б.
16. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. – Фрунзе, 1987.
17. Захарова Е.А. Историко-архитектурное наследие города Ош. Конец XIX – нач. XX вв. – Дубай: Микросоник, 1997
18. Кененсариев Т. Арстанбек төкмө жана анын заманы. // Кийик болбой бийик бол. // "Тарых жана Мураc" түрмөгү. Арстанбек Буйлаш уулунун 190 жылдыгына арналган жыйнак. – Б., 2014, 114-120-бб.
19. Кененсариев Т. Курманжан датканын феномени. Алымбек датка жана анын Курманжанга болгон таасири. 2-макала. // http://www.sayasat.kg/index.php?option=com_content&view=article&id=7966. 03/10/11 09:47.
20. Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы Тарыхты сүйүүчүлөрдүн китеп текчесине. – Ош: ОшМУ, 1997, 64 б.
21. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. – Б., 2009, 360 б.
22. Кожогелди Култегин. Алымбек датка. // www.azattyk.org/content/article/1213017.html. 18.08.2003.
23. Мулла Нияз Мухаммед. Тарих-и Шахрухи. История владетелей Ферганы. – Казань, 1885.
24. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886.
25. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду: (19-к. ортосу – 20-к. башы). – Бишкек: Бийиктик, 2003, 288 б.
26. Плоских В., Галицкий В. Старинный Ош. – Фрунзе, 1979.
27. Плоских В. М. Вакф медресе Алымбека // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (досоветский период). – Фрунзе: Илим, 1975.
28. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. – СПб., 1906. – Т.2.
29. Эркебаев М. Алымбек-датка // Кыргыздар. – Бишкек: Кыргызстан, 1991, 118-122-бб.

Омурбеков Токторбек Наматбекович,
т. и. д., профессор

**АЛЫМБЕК ДАТКА АЛАЙДЫН ӨКҮМДАРЫ,
АНЖИЯНДЫН АКИМИ, КОКОН ХАНДЫГЫНЫН
БАШ ВАЗИРИ**

XIX к. 30-60-жж. башында Анжияндык жана Аркалык кыргыздардын арасында зор кадыр-баркка ээ болуп, улуттук сыймыгына айланган Улуу инсан Алымбек датка Асан бий уулу. Атүгүл анын атак-даңкы казактын Үч Жүзүнө түгөл, Оренбург, Сибир тараптан Орто Азияга улам илгерилеп келе жаткан орустарга, Бухара, Хива хандыктарына калмак, Кашкарлыктарга жана Кытай бийликтерине угулганы анык. Анткени ал ошол доордо Орто Азия чөлкөмүндө теңтайлаша дооран сүргөн үч мамлекеттин бири Кокон хандыгынын саясий турмушуна дээрлик 35 жыл бою активдүү аралашып, вазир мансап-мартабасына арзып ханга тете бийликти өз колуна топтогон. Бекеринен кээ бир тарыхый маалыматтарда аны Алымбек хан аташпаса керек [1]. Адеп ал бийликке аралаша баштаган 1830-жылдарда, Кокон хандыгы зор аймакты ээлеп, калкынын саны 2 млн. дон ашкан [2].

Алымбек датканын өрнөктүү өмүр жолун изилдөөгө алгачкылардан болуп чыйыр салган илимпоз Маматемин Эркебаевдин маалыматы боюнча ал 1800-ж. туулган [3]. Ал эми Курманжан датканын коомдук-саясий ишмердигин изилдөөгө бараандуу салым кошкон Турсунай Өмүрзакова Алымбек датка 1799-ж. төрөлгөн деп эсептейт [4]. Анын ата-бабалары Алай өрөөнүн жердеген адигине уруу-бирикмесинин эл бийлеген бийлеринен тектүү адамдардан болушкан. Алымбек туулуп өскөн, Чоң Алай, Кичи Алай өрөөндөрү көптөгөн окуялар болуп өткөн кыргыз жеринин кереметтүү бир өнүрү эле. 1910-ж. Москвада жарык көргөн "Азиатская Россия" аттуу географиялык жыйнакта Алай өрөөнүнө мындайча мүнөздөмө берилген: "Алай" – деген сөз кыргызча "бейиш" дегенди билдирет; ...Өрөөн узатасынан 120 верстке созулуп жатат, ... туурасынан кеңдиги башынан аягына чейин бирдей келип, 40 версттен ашпайт... Чөбү малга жагымдуу, көк кашка суусу мол өзөндөр туш-туштан шаркырап агып өткөн, аскасы асман тиреп

заңкайган эки тоонун этегиндеги мөлтүр-булактары да арбын бул өрөөн кыргыздар үчүн чындыгында эле бейиштин төрүндөй көрүнчү. Бул - Фергананын Ош, Анжиян жана Маргалаң уездеринен келген көп сандаган кыргыз урууларынын жайкысын жайлоолоп көчүп жүрчү сүйүктүү жери эле. Июнь, июль жана августта мындагы Алайдын көк шиберлүү кең жайыттарына 15 миңдей үй-бүлө ири мүйүздүү малы менен коюн жайып семиртишчү; малдын саны 500 000 башка жетчү" [5].

Алымбектин атасы Асан бий Шамырза уулу оомалуу-төкмөлүү замандын тез өзгөрмө талаптарына жараша иш кылган, кысталышта калкына өбөк-жөлөк болгон чарбачыл жол башчы катары урмат-сыйга арзыган. Анын акылмандыгы, адамкерчилик касиеттери, урпактарга үлгү болорлук жүрүш-турушу, адептүүлүккө үндөгөн акыл-насааттары, бүйрөлүгү тууралуу ар кандай аңыз кептер айтылчу. Ушундай тектүү тукумдан туулган, көргөн-өскөнү жакшы уул албетте атасынан алда канча озмок, асты эч кемибек эмес. Андыктан Асан бийдин мыкты чыкма баласы жаш чагынан чапчан, чыйрак, курбукурдаштарынан оголе тың, бышык, курч, зээндүү чыкты. Болочок датка 15-17 жаш курагында эле өз уруусу Адигиненин Баргы уругуна баш-көз болуп, уюштургуч жоомарт бий катары таанылат [6]. Бир чети буга атасынын жер жайнаган төрт-түлүк малы, таман-акы маңдай тер менен жыйган мүлкү, айткан акылы өбөлгө болсо керек.

Асан бийдин айылы эки чоң суунун кесилишиндеги азыркы Гүлчө кыштагы орун алган тушта турчу. Айтмакчы Алай өрөөнү стратегиялык жактан мааниси зор аймак эле. Андагы ашуу бел аркылуу Чыгыш Түркстандын ири шаарларын көздөй соодагерлер үчүн ыңгайлуу кыска кербен жолу өтчү. Бул жөнүндө XIX к. орто ченинде орус авторлорунун (жер чалуучулары) мындай деп жазганы бар: "Сыр-дарыянын түштүк тарабында көчүп-конуп жүрүүчү кара-кыргыздар жоокерчилик мүнөзү менен айрымаланышат, андыктан өздөрүнүн көз каранды эместигин эле сактап калбастан, азыркы убакта хандыкта үстөмдүк кылуучу таасирге ээ болушту. Түштүк кыргыздардын Коконго карата башкы мааниси алардын Кашкарга алып баруучу тоодогу өткөөлдөрдү ээлеп тургандыгында. Ушул абал кокондук хандарды кымбат баада алардын ыктыярдуу букаралыгын жана көмөгүн сатып алууга мажбур кылат, себеби антпесе, аларга душмандык мамиле Кокондун Кашкар жана Кытай менен бардык карым-катнаштарынын тез арада үзүлүшүнө алып келмек" [7]. Мында

түздөн-түз Асан бий, Алымбек датка башкарган Алайлык кыргыздар тууралуу айтылып жатканын баамдоо анчейин деле кыйын эмес.

Ал кезде Алай өрөөнүн негизинен адигине, мунгуш, ичкилик уруулары мекендешчү. Ч.Валихановдун жазганына караганда Фергана өрөөнүндөгү Маргалаң жана Ош шаарларына жакын жайгашкан алардын эгин экчү айдоо жерлери боло турган, жайкысын Оштон Коконго чейинки тоолордо да көчүп жүрүшчү. Бул кыргыздар өзбектер менен бирдей укуктардан пайдаланышчу, кокондук атчан аскерлерде кызмат өтөшчү, ал эми алардын уруу башчылары ордодо жана аскерде маанилүү мансаптарды ээлешчү [8]. Алайдын төмөнкү этегин ичкиликтер жайлашкан. Алардын кыштоосу Маргалаң уездинде, Үч-Коргон менен Мин-Дөбөнүн аралыгында жайгашкан. Ичкиликтердин бир бөлүгү, наймандардын жана тейиттердин айылдары Дароот-Коргонго жакын, Алтын-Дара, Көк-Суу капчыгайларында, ошондой эле Кичи Алайда кыштачу.

XIX к. 70–жж. Л. Костенконун болжолдуу эсеби боюнча Адигине уруусунун жалпы саны 3145 түтүндү (15725 киши), Мунгуш уруусунуку 1225 түтүндү (5125 киши) түзгөн [9]. Ичкиликтердин саны 9000 түтүнгө жакындап, 45 000 кишиге жеткен. Өрөөндө баардыгы болуп болжол менен 15 000 түтүн, т.а. 75 000 киши жашачу [10].

Алай өрөөнү маанилүү кербен жолдору кесип өткөн аймак болгондуктан жергиликтүү калктын чыгаан жол башчылары, иш билги чарбачыл кишилер коңшулаш өлкөлөр менен алака-байланыштарды ишке ашырып турушкан. Алымбек датканын атасы Асан бий бул жагынан эч кимди алдына салбаган чоң соодагер да болуптур. Ал Алай аркылуу өткөн кербен башчылар, көпөстөр менен кенешип, чет өлкөлөрдүн калкынын ал-жайы, базар баасы, саясий абалы, башкарган башчылары, кербен жолдору ж.б. жөнүндө кабар алчу. Мезгил-мезгили менен өзү дагы Кашкарга, Афганистан, Индия, Түркияга чейин каттап турганы тууралуу кабар эл арасында эмдигиче айтылып келет. Асан бий уулу Алымбекти ошондой алыс сапарга аттанганда жанына ала жүрүп эл, жер тааныткан, көөнө тарыхы, маданияты бар өлкөлөрдөн көп нерсени үйрөткөн. Бала чагынан көп нерсеге көзү каныккан Алымбек эрте жетилип, эрдиги, акылынын тунуктугу менен элге алынды. Анан калса анын жаштыгы дагы чөлкөмдөгү олуттуу окуяларга туш келген.

Алсак, XIX кылымдын 20-жж. Кашкар аймагында кожолордун кыймылы кулач жаят. Кожолор династиясы XVI к. аягынан тартып 1758-ж. чейин Чыгыш Түркстандын ири шаарларын башкарууга активдүү катышкан дин ишмерлери эле. Алар ата-бабаларын төртүнчү халиф – Алиге такап, диний жана граждандык бийликке ээлик кылышчу. Чыгыш Түркстанда Цинң империясынын үстөмдүгү орногондон кийин кожолор (200) Кокон, Бухара ээликтерине журт которушат.

Кожолордун козголоңуна жол бербөө максатында Цинн бийлиги 1813-ж. Кокон ханы менен дипломатиялык сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, Кокон ханын кожолордун үстүнөн катуу көзөмөлдүк кылууга көндүрөт жана анын акысы үчүн жыл сайын өз өкмөтүнөн 200 жамбы (ямбы, кытайча юанң – бао – байлыктын булагы деген сөздөн келип чыккан., кайык сымал уютулган сүйрү күмүш, акча бирдиги катары колдонулган. XIX к. 1 жамбы 1,8 кг. барабар болгон) төлөп тураары тууралуу убадалашат [11].

Кашкарлык кожолордун бири Сарымсак кожонун уулу Жангир кожо биринчи жолу 1818-ж. Кокондон Алайга качып келип, кыргыздардан 500 жигит жыйноого үлгүргөн [12]. Бирок, анын Кашкар тарапка алгачкы жортуулунан майнап чыккан жок. Албетте ал кезде Алайлык кыргыздарды башкарган Асан бий, анын жашы 18 ге келген уулу Алымбек ошол окуялардан четте калмак эмес. 1822-ж. жайында Жангир кожо Ферганада эки жумага созулган жер титирөө учурунда Кокондон качып чыгып экинчи ирет Алайга келет. Бул жөнүндө В.Наливкин өз мезгилинде мындай деп жазган: "Жер титирөөдөн кийинки чакчылекей – будун чандан пайдаланып, Жаангир-Төрө кайрадан качып чыкты жана Алайга чейин жетти. Мында 2 жылдай кыдырып жашап жүрүп, ал акыры бир нече жүз алайлык кыргыздарды жыйнады жана алар менен Кашкарга багыт алды...

Жаангир Султан-Сатук-Багра-хандын мазарына эптеп жетти жана ал жерден Хасан – кожону Кызыл-Сууга... кошумча күчтөр үчүн жөнөттү... 2 же 3 күн өткөн соң мазарга 5-6 миң Чоң-Багыш уруусунун кыргыздары келди... Чоң-багыштардын артынан Хасан-кожо Кызыл-Суудан да толуктоо алып келди. Ошондо Жаангир-Төрө Кашкарга карай жылып, калаанын чет-жакасын ээледі, бирок Гулнбахты (кашкар сепилин) узак убакыт ээлеп ала алган жок"[13].

Ушул тарыхый кабардан даана көрүнүп тургандай Жааңгир кожонун кыймылынын алгачкы этабында Алай өрөөнүнүн эли анын башкы таянычы болгон. Кийинчерээк кыймыл Яркенд, Янгигиссар, Хотан шаарларын кучагына алып, ага 200 миңдей киши катышат. Жааңгир кожого Нарындын төрүн, Ак-Талаа, Ат-Башы, Тогуз-Торону жердеген саяк, басыз, черик урууларын бийлеген Атантай, Тайлак баатыр, Чыбылды бий, Ажыбек баатыр жигердүү колдоо көрсөтүшкөн. Ак-Талаадагы Куртка чебинде Жааңгир кожого атайлап арнап там салынган [14].

Айта кете турган нерсе В.Наливкиндин маалыматындагы Алайдан агып түшчү Кызыл-Суудан экөө болуп, бири - чыгышка карай акканы аяк жагында Кашкар-Дарыя аталса, экинчиси - батыш Кызыл-Суу Аму-Дарыяга куйган [15]. Балким Кызыл-Суудан Жааңгир кожого кошумча күчтөрдү жыйнап келген Хасан кожо Алайлык Асан бий болуп жүрбөсүн. Атак-данктуу адамдардын Меке, Мединага зыяратка баруусу адатка айланган ал кезде Асан бий дагы андай мусулманчылык парзын аткарып "Ажы" (хаджи) аталышы, орусча Хасан Ходжа деп жазылып калышы да мүмкүн. Болбосо мурдатан көрүп-билип жүрбөгөн бөлөк-бөтөн бирөөгө Кызыл-Суунун төрүндөгү кыргыздардын шашылыш кошуун топтоп бере салышы күмөн.

Айтмакчы, 1825-1827-жж. көтөрүлүш күчтөп басылгандан кийин Жааңгир кожо Алайга чегинген. Ошондо Жааңгир кожонун артынан түшкөн куугунчулар Алайга, Ош шаарына жакындап келген [16]. Демек анын кыймылы Алайда башталып, Алайда аяктаган деп айтууга толук негиз бар. Кызыгы дал ошол кыймыл күчөгөн кезде, 1826-1827-жылдарда, 27 жашка келип болуп-толуп, турган Алымбекти Мадали хан мамлекеттик кызматка тарткан [17]. Кандайдыр бир денгээлде хандын мындай чечимине Алайлык кыргыздардын Жааңгир кожого такай колдоо көрсөтүүсү түрткү берип, шыкак болгон сыяктанат. Себеби ордо кишилеринин кеңеши боюнча Мадали хан Чыгыш Түркстанда Кокон хандыгынын таасирин таратуу максатында Жааңгир кожонун кыймылын ачыктан-ачык колдогон. Алсак, 1826-ж. июнда Мадали хан 15 миң аскери менен жортуул уюштуруп, бир нече күн Кашкардагы Гүлбаг сепилин камап турган. Бирок Жааңгир кожо ага шектенүү менен мамиле жасап, өз бетинче күрөшүүгө умтулган. Натыйжада Мадали хан Кашкар калаасынын Гүлбаг чебин ала албай, камалоо учурунда 1000 ге жакын кишисинен

ажырап (чепке жакын жерге жашырылган ок-дары жарылып кеткенде), августтун аягында өз жерине кайтат [18].

Мадали хан Кашкарга 1830-ж. сентябрда жаңы жортуул уюштурган. Көп өтпөй кокондук аскерлер Кашкар, Янысар, Яркенд жана Хотанды ээлеп, Аксууга чейин жакындап барат. Бирок Бухара эмиринин душмандык аракеттери күч алгандыктан Кокон ханы ноябрда кошуунун кайра чакыртып алууга аргасыз болгон. Ошондой болсо да тынымсыз көтөрүлүштөрдөн абалы начарлаган Цинң өкмөтү 1831-ж. жазында Коконго элчилерин жиберип тынчтык келишимин түзүүнү сунуш кылган. Кийин Пекинде уланган сүйлөшүүлөрдүн жүрүшүндө Цинң империясы Кокон ханына бир катар укуктарды убада кылган. Алар төмөндөгүдөй укуктар эле: 1) Үч-Турфан, Кашкар, Янысар, Аксуу, Яркенд жана Хотан шаарларына чет өлкөлүк соодагерлер ташып келген товарлардан алынчу салык (пошлина) Кокон ханынын казынасына түшмөк; 2) бул салыкты жыйноо үчүн аталган шаарларда Кокон ханы дайындаган (арендалык негизде) ак сакалдар турмак. Алар өз өкүмдарынын саясий өкүлү катары эсептелчү жана административдик-чарбалык иштер менен да алектенишкен. 3) Алты шаарга келүүчү баардык чет өлкөлүктөр административдик жана коомдук тартипти сактоо жагынан кокондук аксакалдарга баш ийишмек. Кокондуктар өз тарабынан кожолорго көзөмөлдүк кылууга жана өз ээлигинин чегинен чыгарбоого [19].

Арийне, Алайдагы жана Кашкар аймагындагы ал окуяларга Алымбек Асан бий уулу активдүү аралашкан десек аша чапкандыкка жатпас. Кокон хандыгы менен Чыгыш Түркстанды байланыштырган кара жол аралап өтүүчү бул өрөөндүн бий-билермандары андай саясий процесстерге катышпай коө алмак эмес. Сягы Мадали хан Алымбек датканы Коконго чакыртканда Жангир кожонун кыймылынын жана Кокондуктардын Кашкарга жогорудагы жортуулдарынын учурунда Алайлык кыргыздардын кылган "кызматын" эске алса керек. Албетте Кокон ханы Алымбекти колго алуу аркылуу ал башкарган кыргыз урууларын өз бийлигине биротолө имерүүнү көздөгөн. Ошондуктан көп өтпөй 1831-жылы ага расмий датка даражасы – Алайдын башкаруучусу мансабы ыйгарылганы маалым [20]. Өзүнүн өткүрлүгү, адамкерчилик касиеттери, адилеттиги, эл бийлөөгө шык-жөндөмү менен тез эле хандыктын калкына таанылып, өзгөлөрдөн өзгөчөлөнгөн Алымбек

датканы кийинки жылы, 32 жашта курагында Мадали хан Анжиян вилаетинин акими кызматына дайындайт [21].

Анжияндын акимдигине дайындалган 1832-жылдан тартып Алымбек датканын коомдук-саясий ишмердигиндеги жаңы этап башталды. Мурда Алайлык кыргыздарды гана бийлөө менен чектелген Алымбек датка эми бүткүл Анжиян аймагын башкара баштап, мындан ары Кокон хандыгынын мамлекеттик саясатына активдүү аралашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Акырындап ал мамлекеттик түзүлүштүн атрибуттары менен башкы белгилерин, башкаруу системасын, өзгөчөлүктөрүн, аны башкаруу өнөрүн өздөштүрүп, хан бийлигинин жашыруун сырларын үйрөнөт. Ал Кокон хандыгынын коомдук-саясий, чарбалык турмушундагы кыргыздардын татыктуу ордун табууга, хан ордосундагы ролун көтөрүүгө көп күч жумшаган. Эң башкысы ыңгайы келгенде кыргыздардын көз каранды эместигин камсыз кылууга, өз алдынча мамлекетин түзүүгө жол издеген. Буга анын айрыкча 1845-1861-жж жасаган иштери күбө.

40-ж. башына карата Алымбек датканын Анжиян вилаетинде эле эмес бүткүл Фергана өрөөнүндө кадыр-баркы артып даңкы чыккан. 1842-ж. хан ордосундагы козголоң, Мадали хандын акыркы жылдардагы кетирген кемчиликтери жана тактыдан кулатылышы, хандыктын ички иштерине Бухара эмиринин кийлигишүүсү, Кокондогу көтөрүлүш ага чоң сабак болгону шексиз. Албетте өлкө тагдыры чечилээр опурталдуу ушундай учурда Алымбек датка Шералиге хандык бийликти тартып берген Аксы, Чаткал, Таластык кыргыз бийлеринин (Ажыбек датка, Нүсүп бий) тарабында турганы анык. Анан калса ал зайыбы Курманжанды Кокондогу ордого ала келип, Шерали ханга куттук айткан.

Бирок көп өтпөй хан ордосунда кыпчак ак сөөктөрүнүн таасири күчөп, эң жогорку мансап-мартабалар алардын колуна өтөт да, кыргыздар мамлекеттик кызматтардан четтетиле баштайт. Адегенде Нүсүп миңбашы бийик мансабынан ажырап, Маргалаңга акимдикке айдалат [22]. Эңсеген миңбашылык кызматты ээлеген соң Шады миңбашы 1844-ж. Нүсүптүн башын алдырып жаны тынды. Кийинки жылы жайында козголоңчу кыпчактар менен кагылышта Шады миңбашы өзү өлүп, Мусулманкул миңбашылыкка дайындалат. Мындан бир жыл мурда Мусулманкул Шахрихандын акими кызматын ээлеген эле. Алымбектин ордуна Анжиянга кыпчак

уруусунан чыккан Карым-Кул жөнөтүлгөн [23]. (К.Молдокасымовдун ою бонча Мусулманкул) Ордодогу минбашылык орунду ээлер менен Мусулманкул баардык маанилүү кызматтарга кыпчактарды дайындап, байтакты баш калаадагы аскердин курамын өзгөртөт, ага көбүнэсе кыпчактарды жыйат жана 1844-ж. аягында иш жүзүндө баардык мамлекеттик иштерди, бийликти толук өз колуна алат [24]. Ишенимдүү ордо кишилеринен андоосуздан ажыраган Шерали хан номиналдуу гана убактылуу хан аталып турду.

Албетте Шерали хандын мындай аргасыз кабыл алган чечимдери, жарыялаган жарлыктары бейкүнөө бийликтен четтетилген Алымбек датка сыяктуу кыргыздын саясий ишмерлеринин нааразычылыгын пайда кылбай койгон жок. Буга алык-салыктын арбышы да кошул-ташыл болду. Натыйжада 1845-ж. Ташкентте кыпчактардын бийлигине каршы башталган көтөрүлүшкө удаалаш Алай, Ош аймактарында жергиликтүү калктын кубаттуу кыймылы кулач жайды. Ага Алымбек датка баштаган Сейитбек датка, Болот датка жана башка кыргыз бийлери жетекчилик кылышкан. Көтөрүлүшкө адигине уруусунун баргы уругунан Алымбек-датка, кесек уругунан Сейитбек-датка, төөлөс уругунан Болот датка (Пулат) жетекчилик кылышканы автору дайынсыз «Миротул-фтух» («Жеништердин чагылдырылышы») жана кокондук автор Джунайд молдо Аваз Мухаммадинин калемине таандык «Тарих-и Джухан намаи» («Дүйнөнүн күзгүсү жылнамасы») аттуу ферганалык тарыхый булактарда баса көрсөтүлгөн [25]. Аталган булактардагы маалыматтарга караганда Оштун айланасын жана Алай өрөөнүн мекендеген кыргыздар көтөрүлүшкө чыгып, Ош менен ага жакын аймакты кокондуктардан тазалашкан. Кыпчак Мусулманкул тарабынан кысымга алынган Алымбек датка күрөшкө көтөрүлгөн кыргыздарга жол башчылык кылган жана өз айланасына ири кыргыз урууларынын өтө кадыр барктуу бийлерин, даткаларын топтой алган. Ошол көтөрүлүш жөнүндө Кокондук тарыхчы Молдо Нияз Мухаммад мындай деп жазган: «Кыпчактардын жүрөгүнүн үшүн алган ...коркунуч мындай шарттан [дагы] келип чыкты, себеби Үч-Коргон менен Алайдын чек арасына чейинки [чөлкөмдү камтыган] Оштун айланасындагы кыргыздардын көтөрүлүшү тууралуу маалыматтар Шахрихандын кыпчактарына чейин жетти, алар Мусулман-Кулга кабарлашты.

Ушул коркунучтуу кабарды уккандан кийин [кыпчактар], ...кыргыздардын жолун тороого киришишти... Ошол эле күнү Мусулман-Кули Мухаммад-Назар Кур-Оглы Кыпчактын кошууну менен кошулууну каалады. Кур-Оглынын кошуунунун кыргыздар менен салгылашуусу кызыган кезде Рахматулла датка-мырза менен Сатыбалды датка Хоканди... Алайлык кыргыздар менен ...келишим түзүшүп Алим хандын уулу Мурат-ханды борборго таап келишти жана тактыга отургузушту, ал эми маркум Шир Али-ханды кыйналуунун суусундугун ичүүгө мажбурлашты» [26]. Кабардын аягында айтылгандай кыпчактарга каршы чыккан топтун жетекчиси Исфаранын акими кыргыз Сатыбалды датка менен Рахматулла-датка эрки бош, жалтак, чечкинсиз Шерали ханга каршы козголоң уюштурушкан. «Сатыбалды датка элдин атынан Оро-Төбөдө убактылуу жашап жаткан Мурад-бекке (Алим-хандын уулу) чакыруу катын жиберген». Ал адегенде Исфарага келип, андан соң Сатыбалды датка менен бирге Коконду көздөй бет алат [27]. Аларга Алымбек датканын айтканынан чыкпаган Алайлык адигине, мунгуш, ичкиликтер топтогон чоң кошуун жардамга келет. Бул кезде Алай менен Оштогу кыргыздардын көтөрүлүшүн басканы Кокондун аскеринин көбүн баштап кеткен миңбашы Мусулманкул кайра кайтып келе элек болчу. Козголоңдон бир нече күн илгери ал көтөрүлүштү аёосуз басууга үлгүрүп, колго түшкөн туткундарды Коконго жөнөтүп, өзү Ошто биротоле тартипти жөнгө салуу үчүн калып калган.

Мурад хан Кокондо хан жарыялангандан кийин Мусулманкул шашылыш кайтып келип ордону ээлеп, Шерали хандын бойго жете элек 14 жаштагы кичүү баласы Кудаярды хан көтөрөт. Болгону 11 күн хандык бийлик жүргүзгөн Мурад-хан ошентип такты, таажыдан ажырады жана тындым кылынды. Эл арасында айтылып калган ылакап кеп боюнча бечара ханзаада «эң жок дегенде эки эле күн хандык бийликти жүргүзүүнү» дегдеп эңсеген экен. Эми Мусулманкул тирүү жүргөн кээ бир ханзаадалардын көзүн тазалап, өлкөнү башкарууну регент сыпатында өз колуна алат. Ошондо Кудаяр хандын атасы бир, энеси бөлөк аталаш агасы Малабек жалгыс качып кутулган болчу [28] (Малабектин энеси Шералы хандын токолу, кыргыз кызы Соно-айым, Кудаярдыкы – хандын байбичеси, кыргыз кызы Жаркын айым эле).

Ал эми Алымбек датка зайыбы Курманжандын озунуп айттырган кабары боюнча адегенде Алайга качып ажалдан аман калган [29]. Кийинчерээк Көгарт ашуусу аркылуу Нарындын төрүндөгү Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Ат-Башылык агайин-туугандарына кетет. Мындагы моңолдор, сарыбагыш, саяк, бугу-тынымсейит, черик, солго кирчу басыз ж.б. уруу-уруктар Алымбек-датканы кубанып кучак жайып тосуп алышканы анык.

Нарындык кыргыздардын ага карата кандаш-туугандык мамилеси жөнүндө кызыктуу маалыматтарды Ч.Валихановдун эмгектеринен табабыз. Атактуу аалымдын «Кашкарга жана артка карай Ала-Тоо округуна кетчү жолдун баяндалышы» аттуу эмгегинде мындайча кыскача кабар бар: «Кыпчактардын мезгилинде (1845-1853-жж. – Ө.Т.) кыргыздардын уруу башчысы Алымбек-датка, азыркы кокондук вазир, кыпчактар менен жоолашып, Нарындын аркы тарабына кеткен жана бардык кыргыздарды күрөшкө көтөрүп чыккан. Куртка курчоого алынып камалган, комендант – кыпчак сүйлөшүүлөргө чакыртылган жана чыккынчылык менен өлтүрүлгөн» [30]. Ч.Валиханов дагы бир эмгегинде бул маалыматты андан ары тактап «1845-жылы, кыпчактардын убагында... Найман уруусунун Жапан тоо-таштык кыргызы Тилия, кыпчактарга нааразы болуп Тянь-Шанга качкан өзүнүн душманы Алымбек кыргыздын артынан сая түшүп, өтө кыска жол менен Терекке өтүп баруу үчүн Кызыл аркылуу жигиттери менен чек арадагы кытайлык четки бекеттерге кирип келди» [31]... - деп жазат. Жогорудагы тарыхый так даректерден көрүнүп тургандай Теңир-Тоолук кыргыздар Алымбек даткага активдүү жардам беришкен. Ал Нарын аймагында да кыпчактардын үстөмдүгүнө каршы күрөштү токтотпой 1832-ж. Хаккула миңбашы курдурган чоң чеп Куртканын Мусулманкул дайындаган бегин жок кылып, жаңы чечүүчү кармаштарга камынган. Кандайдыр бир дэңгээлде анын өз киши катары кабыл алынышына Анжиян вилаетин башкарып турган жылдардагы туугандык карым-катнашы, карапайым калкка каралашуусу элдин эсинен чыкпай, жагымдуу шарт түзсө керек.

Теңир-Тоолук кыргыздар он чакты жылдан кийин, 1858-жылы Алымбек-датка ханзаада Малабекке хандык такты, таажыны тартып берип, ордодон орун алганда кадимкидей жанданып жакшылыктан үмүт кылышкан. Алымбек датканын жеңишине эрдемсип, өздөрүн эркин сезип калган элеттиктердин коомдук турмушундагы кескин

өзгөрүүлөрдү Ч.Валиханов мындайча мүнөздөйт: "Акыркы убакта кыргыздар Коконду титиреткен козголондордон пайдаланып таптакыр (Коконго – Ө.Т.) баш ийбей калышты, чериктер Алымбек даткага өз өкүлдөрүн жиберип, Курткага баш ийүүнү каалабагандыгын айтышты жана Ат-Башы суусунун боюна аларды башкаруу үчүн өзүнчө коргон курууну суранышты; ...Дегеле кыргыздар Алымбектин жогорулоосунун натыйжасында көп ирет өз эркинче ээн баштык, тентектик кылышты"... Алымбектин жогорулоосу менен бирге кыргыздар анын калкалап калаарына ишенип тартипсиздикти улантышты. Чериктер...өз өкүлдөрүн жиберип өзүнчө бекти берүүнү өтүнүштү, бул өкүлдөр биздин алдыбызда эле келишти" [32].

Алымбек датканын 40-жж. экинчи жарымындагы коомдук-саясий ишмердигинин дагы бир өңүрү Кашкар тарапта кайрадан жанданган кожолордун кыймылы менен тыгыз байланыштуу. 1847-ж. күзүндө Кашкарда кайрадан өздөрүнүн өкүмдарлыгын орнотууну эңсеген, кожолордун бири Катта-Төрө (башкача айтканда Кожо-Төрө же Ишанхан-Төрө) өзүнө санаалаш кожолордон жана Ферганалыктардан, көбүнчө кыргыздардан кошуун топтоп алып Кашкарга кирип барат. Жолдо Ош менен Алайдан ага Алымбек датка жана Кыдыр бий кошулуп кошуун топтоп беришет. Бирок кыймыл ийгиликсиз аяктап, 1848-ж. январда кыш чилдеде Кашкарлык 20 миң качкын Терек-Даван ашуусу аркылуу Ферганага кайтат. Ашууда качкындардын көбүнүн колу, бутун үшүк алып, жаш балдар суукка тонуп же ачкадан өлгөн [33].

Дал ошол 40-жж. экинчи жарымында Алымбек датка Алайлык жана Теңир-Тоолук кыргыз урууларынын баардыгынын башын бириктирүүгө бел байлап, өз алдынча мамлекет курууга аракет жасайт. Айрым маалыматтарга караганда анын мындай аракетине колдоо көрсөтүү жөнүндө Россиянын императору, Александр II өзүнүн чек арадагы генералдарына көрсөтмө берген экен [34]. Бирок ар кандай об'ективдүү себептерге байланыштуу андай аракеттен майнап чыккан жок. Ошондуктан XIX к. 50-жж. ордодогу окуялардан оолактап, чоң саясатка көп аралашкан эмес [35]. Буга белгилүү өлчөмдө 1852-ж. күзүндө Кудаяр хан Мусулманкул баштаган кыпчак төбөлдөрүнө кыйраткыч сокку ургандан [36] кийинки түзүлгөн кырдаал, убактылуу саясий туруктуулук, шарт түзгөн сыяктанат.

Алымбек датканын коомдук-саясий ишмердигинин туу чокусу XIX к. 50-жж. аягы – 60-жж. башына туура келет. Бул мезгилде ал Кокондогу бийлик талашкан күрөштөргө активдүү түрдө катышып, Малабектин хан көтөрүлүшүндө чечүүчү ролд ойноду, мамлекеттик башкаруунун сырларын, ыкмаларын небак өздөштүргөн, саясий тажрыйбасы мол жетик жетекчи экенин көрсөтүп ордодогу эң жогорку мансап-мартаба баш вазирликке чейин көтөрүлдү. Кокондук кошуундардын орус аскерлери менен Узун-Агачтагы кагылышууларынын учурунда Алымбек датканын дагы бир ирет абдан аяр, сак жана такшалган кол башчы катары ажары ачылды, аскердик өнөрүнүн бир кыры даана көрүндү.

Бул мезгилдеги Алымбек датканын кайрадан чоң саясатка кайтып келүүсү ханзаада Малабектин агасы Кудаярга каршы күрөшкө камынуусу менен байланыштуу. Белгилей кете турган нерсе алардын көз караштары көп жагынан жакын болгондуктан 40-жж. тартып өз ара байланышты үзбөй кабарлашып катташып турушкан.

Аталаш ага-ини эки бир туугандын ортосундагы чатактын башы 1853-ж. башталганы маалым. Кудаяр хан 1852-ж. октябр-ноябр айларында Мусулманкул миңбашыны жок кылып, бийликти толук өз колуна алгандан кийин бир туугандарына энци бөлгөн сыяктуу айрым аймактарды башкаруу милдетин жүктөйт. Ошондо Малабек Ташкенттин, Сопубек Анжияндын (же Төрө-Коргондун), Султан-Муратбек Маргалаңдын беги кызматына дайындалган. Адеп Касым, кийинчерээк Шадман кожо миңбашылык кылды. Ошол эле 1853-жылы Кудаяр хандын туура эмес иштерине ордо кишилеринин арасында нааразычылык күчөгөндө Малабек агасына ачык каршы чыккан. Көп өтпөй алгачкы кагылышууда ал жеңилип калып Бухарага качат. 1855-ж. Кудаяр хан кайра-кайра кадыр-барктуу кишилерди жиберип, инисин жарашууга жана өз өлкөсүнө кайтууга көндүргөн болчу. Бирок агасы ага эч кандай мамлекеттик мансапты ыраа көргөн эмес. Тескерисинче Кудаяр хандын айланасында барган сайын айлакер, ач көз адамдар арбыйт, оной оокатка, байлыкка кызыккан ошондой кишилер мамлекеттик маанилүү кызматтарга дайындалышат. Алтурмак жылдан жылга хан өлкөнү башкаруудан оолактап оюн-зоокторго опсуз берилип, диний ырым-жырымдарга көбүрөк алагды боло баштаган. Албетте өлкө башчысынын мындай терс кылык-жоруктары, эл арасында ар кандай ушак-айындарды жаратты жана жаңы козголоңдун уюштурулушуна алып келди. Бул

тууралуу XIX к. 60-жж. орус авторлору мындай деп жазышкан: "...Андан кийин хан менен анын Ташкенди башкарган бир тууганы Малла-бектин ортосунда ажырым чыкты... Коконго чакыртылганда Мала-бек ал жакка келген жок, бирок тынчы кеткен курамаларга жол башчылык кылып, кошууну менен ханга карай жөнөдү. Салгылашууда жеңилип калып, ал багынды жана Кокондо эки жылга жакын жашады... Бир сапар кокондуктар күтүүсүздөн Мала-бектин качканын жана Ошто кара-кыргыздар менен кыпчактарды жыйнап жатканын таң калып угушту" [37].

Кезинде ушул кабарга үндөш маалыматтарды Ч.Валиханов да жазып кеткен. Анда мындай деп айтылат: "30-октябрдагы (1857-ж. – Ө.Т.) бир нече жолку жаңылыштыктардан соң... Малабек Коконду ээледі, ал эми Кудаяр хан Мырза-Ахмет (мурдагы Ташкенттин кушбеги, кийин миңбашы – Ө.Т.) менен Шадман-Урактын (Шадман-кожо, миңбашы – Ө.Т.) коштоосунда Ходжентке, андан ары Бухарага качты... Малабек Сеид – Багадур Магомет-Малехан аталып хандыкка бекиди...Өзүнүн жогорулоосунда жапан тоолук кыргыздарга милдеттүү ал алардын башчысы Алимбекти миңбашы кылууга убада берген; бирок эмдигиче жогорку вазирдин укуктарынан кадимкидей пайдаланганына карабастан (1858-ж. – Ө.Т.) [анын] ошол наамын расмий түрдө тааный элек. Адегенде кыргыздар көп укуктарды ыйгарып алууга үлгүрүштү... көптөгөн маанилүү орундарды кыргыздар ээлеген" [38]. Ошол эле эмгегинин кийинки беттеринде автор төмөнкүдөй толуктоолорду киргизген: "1858-ж. Ташкенттин башкаруучусу Мырза-Ахметтин кысымдары менен таш боордугуна кыжырданган кыргыз [кайсактар] ага баш ийбей калышты. Хан Малабекти Ташкентке ишти иликтөөгө жиберди... Хан Мырза-Ахметти...Коконго чакыртып, миңбашы дайындайт. Бул Малабектин намысына тийди жана нааразычылыктын башталышы болду. Малабек хандын акыркы мезгилдеги жосунсуз жоруктарына... элдин нааразы экендигин билип, Кокондон жашыруун иниси Сопубек башкарган Анжиянды карай жолго чыкты. Кудаяр ошол замат иштин жайын түшүндү. Малабектин Коконго кайра кайтуусун суранып энеси Жаркын-Айымды, андан соң Хазретти жөнөттү, ал ага Карасуудан кууп жетти... Бирок Малабек көгөргөндөн көгөрүп таптакыр муйуган жок. Карасууга ал баардык кыргыздардын... башкаруучусу Алымбек-датканы өзүнө чакырды"[39]. Ал эми "Жунгария очерктеринде" автор "Азыркы Кокондук визир Алымбек-

датка кыргыздардын адигине уруусунун бийи, ал өзүнүн кыргыздары менен азыркы хан Маланын Коконду ээлешине көмөктөштү" [40] – деп баса көрсөтөт.

Официалдуу орус бийлик өкүлдөрү да Кокон ордосундагы орчундуу окуялардан кабардар болуп турган. Ошондой кыскача билдирүүлөрдүн биринде мындайча кабар бар: "Малла-бек Бухара эмиринин жардамы менен (чаташтырылган – Ө.Т.) өз агасын ордодон кууп чыгып жана 1857-жылы ноябрда хан наамына жетишип хандыктын өзүндө эле эмес, атүгүл ар дайым ханга номиналдуу гана баш ийген коңшу көчмөн уруулардын: кыргыздардын, кыпчактардын арасында да көбүрөөк таасирге ээ болууда"...[41].

Кызыгы, мындан 2-3 жыл илгери - 1855-жылы жайында Казакстанда жүргөн орус чиновнигинин Оренбургга жөнөткөн катында кокондуктардын Олуя-Ата сепилинен анчейин алыс эмес жерге орустардын чакан чеп курганы айтылып, "натыйжада Кудаяр хандын буйругу боюнча Ташкенттен аталган курулушту курдурбай орустарга жолтоо болуш үчүн миңбашы Алимбектин кол башчылыгы астында 3 миңдей кишиден турган кошуун жиберилгени" [42] билдирилген. Алымбек датка көпчүлүк учурда парваначы наамын алып жүргөнү жөнүндө айрым илимпоздор акыркы жылдары маселе козгошууда [43].

XIX к. 80-жж. атайлап Кокон хандыгынын тарыхын жазууга көп күч жумшаган орус окумуштуусу В.Наливкин дагы Мала хандын бийликке келишиндеги Алайлык кыргыздардын ролун мындайча баяндаган: "Коконго кайтып келип, Кудаяр Ташкенттен Мырза-Ахматты чакыртты жана аны миңбашы кылды. Андан соң эмир Насрулла Оро-Төбөгө келип аны ээледі жана Ходжентти курчады. Ал эми Малля-бек жаңыдан башталган башаламандыктан пайдаланып, Кудаярды кулатууга киришти. Мырза-Ахмат козголон тууралуу ханга астыртан айтып салды, бирок Малля-бек өз убагында маргалаңдын кара жолу боюнча качып кутулууга үлгүрдү. ...Малла-бек Гүлчөгө келди жана Кудаярга каршы жардам сурап Асан-бийге кайрылды. Ал кезде жакын арадагы кыргыздардын арасынан абдан чоң күч-кубатка ээ болгон Асан-бий толук даяр экенин билдирди жана тез арада Малла-бекке бир нече жүз нөкөр жыйнап берди, алар менен ал Кара-Сууга жылды, мында элге чакырык менен кайрылды жана андан ары Анжиянга жөнөдү, ал жерден ага... кыпчактар агылып келе

баштады... 1858-ж. башында ал Риштанга келди жана Ходжа-Илнгар колотунан орун алды» [44].

Ошондо Кашкар кыштактын капталындагы кармашта Мала-хан жеңип, Коконду 20 күн камап жатып ээлеп алат. Кудаяр-хан бул ирет эртелеп качкан бир туугандары Султан-Мурад жана Сопу-бектин артынан адегенде Ходжентке, андан ары Бухарага качып кутулган эле. Жогорудагы тарыхый даректен көрүнүп тургандай, Алымбек датканын атасы Асан бий ал мезгилде али көзү тирүү сыяктанат. Малабек болжолу жашы 80ге таяп калган анын Гулчөдөгү айылына атайлап келип кеңешсе керек. Балким, эң ишеничтүү адамы атасы Алайда тургандыктан Алымбек датка эч камырабай төмөнкү, ойдогу Ош жана башка калаалардын калкынын камын жеп жүрбөсүн. Анан калса Ч. Валихановдун айтканына караганда ал Малабекке Кара-Сууда кошулуп жатпайбы.

Эң башкысы аталган даректердин дээрлик баардыгында Алымбек датканын 50-жж. аягында Кокон хандыгынын саясий турмушунда олуттуу ролд ойногонуна, атүгүл өтө кооптуу учурда вазирлик мансаптын машакаты көп жооптуу оор жүгүн көтөргөнү да ачык айтылган. Демек, бир кезде Анжияндын акимдигинен алынган Алымбек датка эми кайрадан келкели келип бийиктеп, ордодогу эң жогорку бийликке жеткени, дээрлик 4 жыл бою (1858-1862-жж.) хандыктын тагдырын чечип тургандыгы шексиз. Анын түздөн-түз кийлигишүүсү аркасында өлкөдөгү эң башкы мансап- мартабалар кыргыздын мыкты чыкмаларына ыйгарылган. Алсак, Алымбек датканын сунуш-талабына ылайык Мадали хан Сейитбек датканы Ходжентке, Молдо Касымды Нау чебине койгон. Исфаранын акими Сатыбалды датка жана башка ордо кишилери да кыргыздар эле [45]. Айтмакчы, Мала хан адеп тактыга отурганда Алымбек датканы Анжиянга аким кылган. Көп өтпөй ал баш вазирликке чейин көтөрүлдү. Кыргыз бийлеринин колдоосу аркасында гана Малабектин жеңишке жетишкени орус чиновниктеринин борборго жазган каттарында да ачык айтылган [46].

Алымбек датканын акылман, алысты көрө билген көсөм саясатчылыгы айрыкча 60-жж. башында даана көрүндү. Алигиче 1860-ж. Узун-Агачтагы уруштун учурундагы Алымбек датканын аскер башы катарында аракеттери тууралуу ар кандай ой-пикирлер айтыла калып жүрөт. Кокондук тарыхчы Молдо Нийаз-Мухаммад Хоканди аталган салгылашуунун ийгиликсиз аякташына "Алым-бек

Кыргыз менен Канаат-шах Тажиктин... жоолашуусу жана эрегишип тирешүүсү" себеп болду деп эсептеп, айкаш талаасынан "аскерин жана кыргыздарды алып чыгып кеткени, алар менен четке чыга бергени" үчүн Алымбекти айыптаган [47].

Тарых илиминде коммунисттик идеология, партиялуулук принциби, таптык тар көз караш үстөмдүк кылган Советтик доордо эл достугуна шек келтирбей, анын тарыхый тамырларынын тереңдигин далилдөө урааны астында Алымбек датканын аталган кармаштан оолактап кетишинен орус аскерлерине жан тарткан аракетти издешкен, ошол мезгилдеги коомдук аң-сезимдин өсүп-өнүгүү өнүгүнө шайкеш түс берүүгө умтулушкан, ал турмак анын атын атагандан айбыгышкан [48]. Эгемендикке ээ болгон акыркы жылдарда адис окумуштуулар Алымбектин мындай чечиминин түпкү максаты Түштүк-Түндүк кыргыз урууларын бириктирип, кыргыздарды баш коштуруу, өз алдынча мамлекет уюштуруу, же Кокон ордосун толук ээлөө болучу", ал "орус армиясынын курал-жарагы, даярдыгы, тартиби, ж.б. жагынан артыкчылыктарын" эске алган деген ойлор айтылууда [49]. Албетте анык чындыкты табуу, буга чейин айтылган ойлордун чын-бышыгына жетүү үчүн дагы далай изилдөөлөр, талап кылынары бышык.

Менимче Алымбек датка өз башынан далай татаал окуяларды өткөргөн чебер дипломат, ийкемдүү саясат жүргүзгөн мамлекеттик ишмер экенин Узун-Агачта дагы бир ирет далилдеген. Алгачкы чакан кагылышуулардын жүрүшүндө мурдатан согуштук өнөрдү мыкты өздөштүргөн, кыйла такшалган кыргыз кол башчысы кызуу кандуулукка жол берген жок. Сабырдуулук кылып күчтөрдүн тең салмактуулугун тактап таразалады, каршылашкан тараптын курал-жарагынан, жоокерлеринин кулк-мүнөзүнөн, көңүл - табитинен кабар алып, айкаш өтөөр айлана-чөйрөнүн жер шартын иликтеди. Андыктан буга чейинки бөлөк согуштардан кескин айрымаланган алдыдагы бул айкаштын оорду толгус оор жоготуулар менен аяктаарына көзү жеткен. Ал Мала хандын тез өзгөрмө мүнөзүн, кекчил-шекчилдигин, хандыктын согуштук-техникалык мүмкүнчүлүгүнүн тардыгын жакшы билчү. Көпчүлүк бөлүгү кыргыздардан турган кошуунун чечүүчү учурда майдандан четтеп, оолак кармап турушунун негизги себеби бөөдө кыргындан сактоо болгону айтпаса да түшүнүктүү эмеспи. Антпесе өрт чачкан замбирек

менен мөндүрдөй жааган мылтыктын огу аларды апаатка кабылтмак. Өз учурунда бул түпкүлүгүн ойлогон туура чечим болгону анык.

Асыресе алысты көрө билген көсөм инсандын мындай чечимин Кокон ханы чыккынчылык катары кабыл алып, аны өлүм жазасына тартууга жашыруун бүтүм чыгарган. 1861-ж. февралда Мала-хан өлкөнү кыдырып сапарга чыгып, жолдо Анжиянга кайрылат. Адатта хандын андай жүрүшүнүн маалында ар аймактын калкы өлкө башчысы өкүмдарга өздөрүнүн арыз-армандарын айтышчу. Алигиче Анжияндын акими болуп кала берген Алымбектин карасанатай душмандары (табып Хаким-Кукнар баш болгон) ошондой мүмкүнчүлүктөн пайдаланып ага жалган жалаа жаап, ханга ушакташкан. Ансыз да ачуусун ичке катып, ылайыктуу шылтоо таппай араң жүргөн Мала-хан эми шашылыш Кокондогу ордосуна кайтып, Диван-Паңсатка Алымбек датканы өтө коркунучтуу кылмышкер катары кармап келүүгө буйрук берет. Бирок ордодогу анын ынак кишилеринин бири жамандыктын жакын калганын кабарлоого үлгүрүп, Алымбек Гүлчөдөн ары качып кутулат [50]. Көп өтпөй ал Алайдын аяк-башын жердеген адигине, мунгуш, ичкилик ж.б. урууларды күрөшкө көтөрүп чыга алды. Бирок күчтөр тең эмес эле. Кокондун дурус куралданган, жарак-жабдыгы арбын сарбаз, сыпайларына салыштырганда аз сандагы анын жигиттери хандын аскерлеринин кысымына туруштук бере алмак эмес. Буга көзү жеткен датка кийинчерээк Теңир-Тоонун ичкери жагына экинчи жолу конуш которот да убактылуу Нарындын төрүндө туруп калат. Ак – Талаа, Ат-Башы, Нарын, Тогуз-Торону мекендеген саяк, сарыбагыш, моңолдор, тынымсейит, черик, басыз ж.б. кыргыз урууларынын Үмөталы, Ажы, Осмон сыяктуу чоң манаптары аны колдоорун билдиришкен жана карамагындагы калкы менен бирге ага кошулушкан. Натыйжада ал зор таасирге ээ болуп хан бийлигине каршы кубаттуу кыймыл баштоо кудуретине ээ болот. Анткени Ормон-хандын көзү өткөндөн көп өтпөй кыргыз хандыгы кыйрагандан кийинки ич ара кагылышуулардан тажаган аркалык кыргыздардын түпкү мүдөө-тилеги менен Алымбек датканын оймаксаты төп келген болчу. Анын үстүнө 1860-ж. феврал-май айларындагы орус отряддарынын Кемин менен Ысык-Көлгө алгачкы жүрүштөрүнүн маалында Адыл баатыр колго түшүп, сарыбагыш манаптары Үмөталы, Ажы ж.б. ички Теңир-Тоого жана Таласка сүрүлгөн эле [51].

Кырдаал кыйындап кеткендиктен Мала-хан аргасыздан жоолашууну улантуудан айбыгып, Алымбек датка менен жарашууга ашыгат. Айлакер хандын элчилеринин айткан таттуу сөзүнө буга чейин далай жолу убадага турбаган улуктан жалкыган Алымбек датка ийген жок. Алтурмак Мала-хан жиберген 40 элчинин өтүнүч кебин угуп кетирбей мейман туткун кылды. Акыры айласы түгөнгөн Кокон ханы Алымбек датканы колго түшүрүп келүү үчүн аркалык кыргыз айылдарына көп аскер жөнөткөн. Ошондо тоолук элет эли хандын аскерлерин тар капчыгайга камап талкалап, Алымбек датканы аман алып калышты [52].

Академик Б.Жамгерчиновдун жазганына караганда айрым ийгиликтерге карабастан Алымбек датканын абалы оор бойдон кала берген. Ал жалпы кыргыздардын өз алдынча хандыгын кайра түзүүгө чара көрүп жол издеди. Ошондой асыл оюн аткарууга өз элинин мүмкүнчүлүгү жетишсиз экендигине көзү жеткендиктен ал Жети-Суудагы орус бийлиги менен байланыш түзүүгө аракет жасаган. Эгерде Кокон ханы катуулап кысып кирсе алардын жардамына таянууну көздөгөн жана дипломатиялык, саясий жактан колдоо көрсөтүүсүнөн үмүттөнгөн. Биз чоң окумуштуунун акыйкат айтылган тыянагына кошулуу менен, анын эч калети жок айныксыз чындык экенин баса көрсөтүүнү туура көрдүк. Кезинде өзбек тарыхчысы Х.Бабабеков дагы жогоруда аты аталган академиктин оюна окшош тыянакка келгени белгилүү [53].

Алымбек датканын андай аракети тууралуу Батыш Сибирдин генерал-губернатору О.А.Дюгамелн борборго жөнөткөн билдирүүсүндө мындай деп жазат: «Алымбек Ысык-Көл менен Кичи-Бухара (Чыгыш Түркстан - Ө.Т.) түздүгүнүн аралыгындагы Нарындын төрүндө көчүп жүрүүчү жапан тоолук кыргыздардын арасында калууну каалаган түрү бар жана алдын ала биз менен достук мамиле түзүп алып, ошол элдин көз каранды эмес башкаруучусу болгусу келген сыяктуу» [54].

Арадан көп өтпөй Мала-хан Бухара эмиринин жардамына таянып Заминге чейин жете келген Кудаяр хан жана Кокондун өзүндө жанданган коогалаңдар менен алагды болот да, Алымбекке каршы аракетин убактылуу токтотот. Ал эми Алымбек датка ыңгайлуу кырдаалды колдон чыгарбай пикирлеш ордо кишилери кыргыз Кыдыр, түрк Кудайназар кыргыз-кыпчак Алымкул менен бирге козголоң уюштурду. Кокон тарыхчысы Молдо Нийаз-Мухаммад

Хокандинин жазганы боюнча 1862-ж. 24 –февралда Мала-хан тындым кылынып, өспүрүм бала Шах Мурад такка отургузулган, регент - аталыктын милдетин Алымбек датка аткарууга киришкен [55]. Алымкул Анжияндын, Кыдыр Маргалаңдын, Кудайназар Намангандын беги мансабын алат. Шералынын небереси, Сарымсактын уулу Шах Мурат хан көтөрүлгөн бул окуяны В. Наливкин 1862 -ж. марттын алгачкы күндөрүнө туура келет деп эсептейт.

Жыл айланбай козголоң уюштуруу көнүмүш адатка айланган ошол опурталдуу заманда Алымбектин ооматы узакка уланмак эмес. Айткандай эле андан жарым жыл өтүп-өтпөй атаандаш аскер башы Алымкул Кыдыр менен Кудайназардын көзүн тазалап, акыры Коконго Чотон паңсат менен Айдаркулду жиберип Алымбек датканы жайлаткан [56]. Кийинки жылы ал Мала-хандын уулу Султан Сеидди хан жарыялайт (1863-ж. июнь). Коогаландуу ошол күндөрдө Кудаяр хан Канаат Шаа менен Бухаранын эмиринин жардамы аркасында убактылуу Коконго кайтып келген эле. Ошол өз ара теңтайлашуулар жана Алымбек датканын өлүмү жөнүндө Ала-Тоо округунун начальниги генерал Г.А. Колпаковский 1862-ж. 25-июлда Батыш Сибирдин генерал-губернаторуна мындайча кыскача кабар жиберген: "Кудаяр-хан бухаралык эмирдин колдоо көрсөтүүсүнүн аркасында жеңип, Малля ханды өлтүргөндөрдүн көбү өлүм жазасына тартылды, алардын ичинде абыдан атак-даңктуу Алымбек дагы каратамандар тарабынан өлтүрүлдү"[57]. Демек Алайдан чыккан айтылуу датка, Анжияндын акими, Кокондун ири мамлекеттик ишмери, баш вазири атаандаштыктын айынан 1862-ж. жайдын толугунда, өзүнүн мүнөзүндөй табият толуп-ташыган убакта андоосуздан мерт болгон экен да.

Алымбек датка жалаң чоң саясат менен алектенбестен, элинин турмуш-тиричилигине ар дайым көз салып, чарбачылыктын ар кандай түрлөрүн өнүктүрүү үчүн жан үрөп кам көргөн, ишти ийине жеткире жасаган иш билги ишкер жана жетик жетекчи болгону талашсыз. Анын мындай башкаларда жок өзгөчө касиеттери айрыкча Ажияндын акими болуп турган жылдарда ачык көрүндү.

Ал Анжияндын акимдигине дайындалгандан кийин турагын Ошко которгон. Ошондуктан Ош шаары XIX к. 30-жж. тартып Анжиян вилаетинин иш жүзүндөгү анык баш калаасына айланып социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсү үчүн

мүмкүнчүлүгү кеңейген. Алымбек датка бөтөнчө курулуш иштерине көбүрөөк көңүл бөлүп, Ошту Орто Азиядагы башка калаалардын эч биринен кем эмес көркөмдүү шаарга айландырууга аракет жасаган, өзүнүн байлыгын аянбай кыйла каражаттарын сарптаган. Антпесе кыргыздын кылымдарды карыткан байыркы шаары жеткиликтүү өнүгө албай өзгө шаарлардан четтеги алыскы айыл сымал артта кала бермек. Алымбек датка мына ушуну туура түшүнүп, калааны ар тараптан өнүктүрүүгө кам көрдү.

Бул өңүттө кызыктуу маалыматтар М. Эркебаевдин аталган илимий-популярдуу макаласында арбын [58]. Ошол кезде Ош шаарынын орто жеринен агып өткөн Ак-Буура дарыясы суу киргенде калаа калкынын ич ара карым-катнашын кыйындатчу. Андыктан аймактын акими адеп иш баштаганда эле Ак-Буурага көпүрө салууга киришет. Анын мындай демилгесин шаардыктар жапырт колдоп чыккандыктан кыска убакытта 9 көпүрөнүн курулушу аяктайт.

Алымбек датканын кийинки иши суу жетпеген дөңсөө, дын, кайрак жерлерге кыйгачтата арык тарттырып, суу чыгаруусу, ойдогу чөлгө каналдарды каздыруусу болду. Ал Ак-Буурадан капталдата туштушка 9 арыкты: Төлөйкөн, Жапалак, Жоош, Баргы (азыркы Жаннат арыгы), Баба (Увам арык), Анжиян, Сабай, Коңурат, Кыдырша арыктарын каздырып, ага жумшалган бүткүл чыгымды жеке өзү чыгарган. Көп өтпөй көк жашыл жайыктар көбөйдү, аштык айдалган аянттар арбып элдин пейли кеңейди, жашылча-жемиш жер жайнап, мөмө-чөмөлүү бак-дарактары бой тиреп өскөн чарбактар бүрдөп өнүктү.

Адаттагыдай эле кырман толо жыйналган кызыл, жашылча жана мөмө-жемиштин түшүмү коромжуга учурабай үнөмдүү болушун көздөп, өзү каздырган арыктардагы суу шар аккан энкейиш жерлерге тогуздап тегирмен, ак жубаз (шалы актаган), май жубаздарды (пахта ж.б. майын тарткан) курдурат. Ошту өзү көргөн бөлөк чоң шаарларга теңелгидей кооз, ирээттүү жана таза шаарга айландыруу максатында көчөлөрдү кеңейттирип түздөтүп таманына таш төшөткөн. Көчөлөрдүн четине саябандуу чынарлардын көчөтүн тиктирет. Атүгүл ал Оштон Анжиянга, Араван, Алай, Ноокат, Өзгөн, Кара-Сууга ж.б. жактарга кетүүчү кара жолдорду оңдоткону маалым [59].

Чарбалык иштерден жана шаар курулушунан тышкары Алымбек датка маданий-агартуу иштерине, айрыкча аймакта жашаган ар түркүн элдердин сабаттуулугун арттырууга, илим-

билимди кеңири жайылтууга көп күч жумшап, андан эч нерсесин аяган эмес.

Ушул максатта ал өз доорунун талаптарына ылайык Ошто жана канатташ калаалар менен кыштактарда бир нече мечит, медреселерди курдурган. Алардын арасында XIX к. 50-жж. аягында Ак-Бууранын оң жээгинде курулган Ак Медресе диний мүнөздөгү илим-билимдин анык борборуна айланат. Аталган медресени курууга сарпталган каражатты да датка өз эсебинен чыгарган. Эл арасында айтылып калган кабарга караганда Ак Медресе архитектуралык сырткы келбети, көркөмдөп-шөкөттөлгөн оймо-чиймелери, кооздугу жагынан Кокондогу хандын медресесинен эч кем калган эмес. Алымбектин медресеси дагы Кокондун башкы медресеси сыяктуу эле кызгылт түстөгү бышкан кирпичтен курулган. Анда дарскана, ханака (мугалим жашоочу бөлмө, үй-жай жана дервиштер, бечаралар үчүн чакан мейманкана - Ө.Т.), 28 худжра - бөлмөлөр боло турган. Ал бөлмөлөрдө үч мударис (насаатчы - тарбиячы) жана 80 ден 100 гө чейин окуучу жашачу [60]. Медреседе бардар байлардан башка кедей-кембагалдардын 120 баласы билим алган. Алардын баардыгына Алымбек датка көзү тирүүсүндө кайрымдуулук кийим-кече, тамак-аш, акча-тыйын жана жатаканадан өксүтпөй жабдып турду.

Дарс окуучу дамбылда-мугалимдер дагы алыскы Бухара, Самарканд, Хивадан чакыртылган. Ошондой белгилүү аалымдардын бири Хаджимат-аалым Ак Медресенин алгачкы башкы мудариси болгон [61]. Окуучуларга диний мүнөздөгү билим бергенине карабастан Алымбек датка негиздеген бул медресе аймакта билимдүү адамдардын көбөйүшүнө, коңшулаш өлкөлөр, элдер менен маданий алака-байланыштарынын кеңейишине өбөлгө түздү.

Алысты көрө билген Алымбек датка Ак Медресенин күндөлүк муктаждыктарын биротоло чечүү, зарыл каражаттар менен түбөлүк камсыз кылууну көздөп, жетиштүү өлчөмдө айдоо аянттарын жана чөп чабынды жерлерди атайлап Ак Медресеге арнап бөлдүрүп, вакуф катары менчиктеп бекитип берген. Алсак Алымбек-датка 1859-ж. өзү курган медресеге болжолу 1660 десятина же 1825 гектарга жакын жерди менчикке садага катары берген [62]. Болгондо да ал жерлер медресенин менчигине вакф-авлод-мураска өтүүчү ээлик сыпатында өткөн.

Конкреттүү тарыхый маалыматтарга ылайык XIX к. 60-жж. башына карата Алымбек датканын карамагына 10 миң танап (1825 гектардай) жер тиешелүү эле. Анын ичинен 5 миң танап жер (915 гектардай) эгин ж.б. маданий өсүмдүктөр айдала турган аянттар болчу [63]. Кийинчерээк, 60-жж. биринчи жарымында Алымбек датка жана анын мурасчы балдары жаңы жерлерди сатып алып медресенин вакуфтук ээлигин кыйла кеңейтишиптир [64].

Бөлөк Улуу инсандардай эле Алымбек датка дагы өнөрлүү кишилерди сыйлап колдоо көрсөткөн, өз айланасына ар дайым чыгармачыл адамдарды топтогон. Атүгүл айтылуу Молдо Нияз Алымбек датканын көмөгү аркасында Орто Азиянын ири шаарларына, Кашкарга чейин барган, кыргыз жеринин кыйырын, дээрлик баардык аймактарын кыдырган, датканын өтүнүч-сунушу боюнча кыргыз урууларынын санжырасын тактап жазып чыккан.

Тарыхый маалыматтарга караганда Арстанбек Буйлаш уулу 16 жаштагы жигит курагында Анжиянга барып Алымбек датканын жанында бир жыл жүргөн. Алымбек датка акындын тубаса таланттын, чебер комузчулугун жогору баалап, анын айтканын аткарган [65].

Айтылган ойлорду жыйынтыктап аягында айтаар сөз, Алымбек датка кыргыз элинин анык Улуу инсаны экени талашсыз. Анын коомдук - саясий ишмердүүлүгүнө көп кырдуулук, терең ойлонулуп жасалган иштер мүнөздүү. Ал алысты көрө билген көсөм жана акылман, абдан аяр сак саясатчы, кылдат дипломат, мыкты кол башчы болгон. Буга ал активдүү аралашкан опурталдуу окуялар күбө. Башка замандаш-атаандаш инсандарда жок өзүнүн артыкча касиеттеринин аркасында Алымбек датка адегенде Алайдын өкүмдары мансап-мартабасына, кийинчерээк Анжияндын акимдигине, акыры Кокондун баш вазирлигине чейин көтөрүлө алды.

Колдонулган адабияттар:

1. Осмонаалы Сыдык уулу. Кыргыз, Шабдан тарыхы. //Кыргыз санжырасы, 160-бет; Тарих-и Шадмания. –Уфа, 1914. – 31-бет; Кыргызстан –Россия. История взаимоотношений (XVIII-XIX вв.). 157-бет; Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы, 2-китеп, 68-бет.
2. Кокандское ханство по новейшим известиям. //Военный сборник, № 7. - СПб., 1869. 89-бет.
3. Эркебаев М. Алымбек датка. //Кыргыздар. Т.3. 214-бет.

4. Омурзакова Т. Курманжан датка: Эпоха. Личность. Деяния. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Б., 1996. 3-бет.
5. Азиатская Россия. Иллюстрированный географический сборник. /Составители: А.Крубер, С.Григорьев, А.Барков и С.Чефранов. III издание, Т-ва И.Н.Кушнерев и К. - М.:Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К, 1910. 235-бет.
6. Эркебаев М. Аталган макаласы, 215-бет.
7. Кокандское ханство по новейшим известиям, 423-424-беттер.
8. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии. //Собрание сочинений., т.3. 352-бет; Записки о Кокандском ханстве. Т.3. 315-бет.
9. Военный сборник. № 4, 1877, 372-373-беттер.
10. Хасанов А. Аталган эмгеги, 161-бет.
11. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах. //Собрание сочинений, Т.3, 141-бет; [Черновой материал о восстании в Кашгаре в 1825 г.] //Собр.соч., Т.2, 320-бет.
12. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. - Казань, 1886. 125-бет.
13. Ошондо эле, 139-бет.
14. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара..., 141-142-беттер; Описание пути в Кашгар и обратно в Алатавский округ // Собр.соч., т.3, 76-бет.
15. Азиатская Россия, 235-бет,
16. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара..., 144-бет.
17. Абытов Б.К. Ош:факты, события и личности (новый взгляд на основе источников средних веков и нового периода) - Ош:2000. 149-бет.
18. Валиханов Ч.Ч. [Черновой материал о восстании в Кашгаре в 1815г.] //Собр.соч., т.2, 321-бет; [Черновой набросок о восстаниях в Кашгаре] // Соб.соч., т.2, 342-бет.
19. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара..., 146-147-беттер; Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 143-бет.
20. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. Очерк истории. - Ф.:Илим, 1987. 50-бет.
21. Абытов Б.А. Аталган китеби, 149-150-беттер.
22. Наливкин В. Аталган эмгеги, 154-бет.
23. Ошондо эле, 156-бет.
24. Джемгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX века (первая половина), 69-бет.
25. "Миротул-фтух", "Тарих-и-Джахан-намаи".//Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. – Ташкент, 1973. 33-бет.

26. Перевод извлечений из Тарих-и Шахрухи Муллы Нийаз-Мухаммада Хоканди // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I. – М.: Наука, 1973. 233-234-беттер.
27. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 161-бет.
28. Куропаткин А.Н. Кашгария. Историко-географический очерк страны, ее военные силы, промышленность и торговля. – СПб., 1879. 133-бет; Кун А.Л. Некоторые сведения о Ферганской долине. // Военный сборник, т.СVIII, №4, - СПб, 1876. 420-бет.
29. Ювачев И. Курбанджан-датха, кара-киргизская царица Алая. // Исторический вестник. 1907, № 12. 964-бет.
30. Валиханов Ч.Ч. Описание пути в Кашгар и обратно в Алатавский округ // Собр.соч., т.3, 78-бет.
31. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара..., 187-бет.
32. Валиханов Ч.Ч. [Кашгарский дневник I]. // Собр.соч., т.3, 30-34-беттер.
33. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 167-бет.
34. Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией. – Б.: Илим, 1995. 60-бет.
35. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Тарыхты үйрөнүүчүлөр үчүн. – Б.: Кыргызстан, 1997. 93-бет.
36. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. – Ф.: Илим, 1977. 164-бет.
37. Кокандское ханство по новейшим известиям // Военный сборник, №7 – СПб., 1869. 90-бет.
38. Валиханов Ч.Ч. Записки о Кокандском ханстве // Собр.соч., т.3, 318-бет.
39. Ошондо эле, 322-бет.
40. Валиханов Ч.Ч. Очерки Жунгарии // Собр.соч., т.3, 352-бет.
41. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.105, оп.1, д.23.док.74.
42. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.4, оп.1, д.3688, 285-барактын арты.
43. Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в. – Б.:Илим, 1999. 137-бет.
44. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 188-бет.
45. Молдокасымов К. Алымбек датка – Кокондун баш вазири. // Кыргыз Руху. 10,17-март, 1995-ж; Курманжандын көз жашы, 6-бет.
46. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.3, оп.1, д.83, 67-барак.
47. Перевод извлечений из Тарих-и Шахрухи Муллы Нийаз-Мухаммада Хоканди. // Материалы по истории киргизов и Киргизии, 236-бет.
48. История Киргизской ССР: С древнейших времен до наших дней. В 5-ти томах. Т.2.-Ф.: Кыргызстан, 1986. 69-70-беттер; Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. Очерк истории. – Ф.: Илим, 1987. 52-бет.
49. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы, 107-бет; Сулайманов Э., Кененсариев Т. Старинный Ош: путешествие в глубь истории. - КИАК КИ.- 1988. № 2. 76-бет; Өмүрбеков Т.Н., Чоротегин Т.К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жаңы доордогу тарыхы, 109-бет;

- Чороев Т.К., Молдокасымов К.С. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы.-Б.: Кыргызстан, 2001; Абытов Б.А. Ош: факты, события и личности, 153-154-беттер.
50. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства, 192-бет
51. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715, оп.1, д.25, 329-барак; Джемгерчинов Б. Присоединение Киргизии к России, 183-184-беттер.
52. Өмүрбеков Т. Алымбек датка жана аркалык кыргыздар.// Все про Ош...: Вып.1: (Из материалов международной конференции «Ош на пороге XXI века: Из глубин истории в цивилизованное будущее». Ош 9-12 октября 1997 г.) - Ош., 1998. 64-65-беттер; Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-715, оп.1, д.25, 329-барак;
53. Бабабеков Х. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII-XIX вв.). - Т., 1990, 80-бет.
54. Өзбекстан Республикасынын БМА.Ф.И.-715, оп.1, д.25, 329-барак;
55. Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. - Алма-Ата: 1987. 161-бет
56. Султаны Кенисары и Садык, 95-бет
57. Казакстан Республикасынын БМА. Ф.И.-3, оп.1, д.167, 4-барак.
58. Эркебаев М. Аталган макаласы.// Кыргыздар. Т.3, 216-219-беттер
59. Абытов Б.К. Выдающиеся деятели г. Ош (досоветского периода).// Ош и Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез/Серия «Ош-3000 и культурное наследие народов Кыргызстана» Вып.4. -Б.: Мурас, 2000. 11-бет.
60. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-19, оп.1, д.34947, 3-барак; д.33514, 14-барак.
61. Плоских В.М. Вақф медресе Алымбека.//Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (Досоветский период).- Ф.: Илим, 1975. 42-43-беттер.
62. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-1, оп.12, д.647, 5-6-барактар; Плоских В.М. Вақф медресе Алымбека.// Страницы истории..., 42-бет.
63. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-19, оп.1, д. 34947, 3-4-барактар; д.33514, 13-14-барактар
64. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И.-19, оп.1, д. 36602, 7-10-барактар; д.33337, 39-40-барактар; д.34947, 2-8-барактар; Плоских В.М. Вақф медресе Алымбека.// Страницы истории...; Киргизы и Кокандское ханство, 198-205-беттер
65. Арстанбек: Ырлар. /Жыйнакты түз. басмага даярдаган. Б.Кебекова.- Б.: КЭ Башкы ред., 1994. 156-158-беттер.

Абытов Байболот,
д. и. н., профессор,
проректор по науке ОшГЮИ

АЛЫМБЕК ДАТКА – ВЫДАЮЩИЙСЯ И НЕОРДИНАРНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ КЫРГЫЗОВ

Постановлением Жогорку Кенеша Кыргызской Республики № 4651-V от 31 декабря 2014 года «О 215-летнем юбилее Алымбека-датка Асан бий уулу», поручено Правительству страны включить в перечень юбилейных мероприятий на 2015 год проведение 215-летнего юбилея Алымбека-датка Асан бий уулу. В свою очередь Правительство Кыргызской Республики издало распоряжение под №159-б от 16-апреля 2015 года, также был издан специальный приказ полномочного представителя Правительства Кыргызской Республики по Ошской области за №249-б от 23 мая 2015 года о проведении юбилейных мероприятий, посвященных к 125 летию Алымбека-датки Асан-бий уулу. Эти решения были приняты с учетом его вклада в становление кыргызской государственности, в целях сохранения исторической памяти и увековечивания памяти славного сына кыргызского народа Алымбека-датки. Он один из редких выдающихся деятелей, который продержался на политическом олимпе Кокандского ханства длительное время в течение 35 лет. К сожалению, юбилейные мероприятия, посвященные к деятельности Алымбека-датки, не были проведены в свое время и перенесены на текущий год, хотя могли бы более ответственно отнестись, тем кому было поручено организовать. Нам придется довольствоваться тем, что хоть и с опозданием проводятся не юбилейные мероприятия, а всего лишь конференция, посвященная его жизнедеятельности. Очень жаль, что такие мероприятия не проводится во время. Поздние организации всего лишь конференции, посвященные к юбилею, оставляют особую осадок в сердцах его поклонников и тех, кто хорошо знают его роль и место в истории политического олимпа кыргызов, особенно в эпоху Кокандского ханства.

Безусловно, Алымбек-датка является одной из ярчайших личностей в истории кыргызского народа XIX в. Он сыграл огромную роль в политической жизни не только кыргызов, но и Кокандского

ханства. К сожалению, в годы Советской власти, диктатуры коммунистической идеологии и классового подхода наше старшее поколение сознательно вычеркнули из истории людей, подобных Алымбеку, только из-за того, что они были выходцами из феодальных семей, представителей господствующего класса. При этом они же прививали молодому поколению знания о жизнедеятельности того же А. Македонского, Чингиз-хана, Петра Великого и других сильных сего мира, тогда как о собственных выдающихся государственных деятелей «забывали». Долгое время мы незаслуженно забывали, тот факт, что он и ему подобные сделали очень многое для своего народа, для дальнейшего развития государственности кыргызов. И только в годы суверенитета и независимости мы получили возможность воздать должное тем выдающимся государственным деятелям, какими были Барс-бег, Мухаммед Кыргыз, Кубат бий, Атаке бий, Алымбек датка, Нузуп бий, Ормон хан и др.

И еще одно обстоятельство, которого нам необходимо признать. Это то, что в свое время, слишком сильно увлекаясь жизнедеятельностью его жены Курманджан-датки, отмечая ее юбилеи, как то на второй план отошла фигура Алымбека, без которого не состоялась бы Курманджан датка тем, кем она была в истории нашего народа, Кокандского ханства и Российской империи. Можно смело утверждать, что фактическим творцом политической фигуры Курманджан, стал именно Алымбек и только благодаря ему, она вышла на авансцены политической арены сначала кыргызского народа, затем Кокандского ханства, а в последующем и Российской империи. Это бесспорный факт. Таким образом, даже многие годы суверенитета и независимости Алымбек датка как то отошел на второй план, что было недопустимо. До этого было 180, 190, 200, 210-летие Алымбека-датки, но до сих пор его историко-политический портрет не завершён, окончательно не создан, к чему свидетельство и нынешние мероприятия.

Неординарная деятельность Алымбека-датки, на всей протяжении его жизни позволяет рассмотреть в нескольких направлениях: 1. краткая жизнедеятельность; 2. деятельность на политической арене кыргызского народа и Кокандского ханства; 3. социально-экономическая и культурная деятельность; 4. роль и место Алымбека-датки в истории кыргызов; 5. Историко-политическая оценка его деятельности в

нынешних условиях. В случае необходимости к ним более подробно остановимся.

Не вдаваясь в подробности, в познавательных целях отмечу, что Алымбек Асан бий уулу по происхождению является выходцем одного из крупного и именитого своими выходцами рода Баргы из племени Адигене.

Адигене ►►►►► Баргы ►►►►► Сатыке ►►►►►
Мырзаке ►►►►► Бокой ►►►►► Байбоочон ►►►►►
Тилеке ►►►►► Ажыбек ►►►►► Шамурза ►►►►► Асан
►►►►► Алымбек ►►►►► Абдылдабек, Баатырбек,
Маамытбек, Асанбек, Камчыбек (Акынбек – от первой жены).

В чем заключаются выдающиеся качества и неординарность Алымбек-датки как государственного деятеля?

Во-первых, с малых лет, как потомок аристократической и правящей семьи он, рос прозорливым, умным, ловким, хитрым и дальновидным, проявил недюжинные способности, чем были довольны не только отец Асан-бий, но и сородичи. С юных лет он учился грамоте уже к 15-17-летнему возрасту, все его соплеменники видели в нем наследника своего отца, будущего предводителя племени баргы и человека с большим политическим будущим. Народные предания гласит, что в отрочестве он учился премудростям, много слушал, вникал в тонкости общественно-политической жизни и умению управлять народом. Увидев способности сына, Асан бий, наверняка учил его и искусству управлять народом. В народной памяти осталось и другое сведение, что он в молодости с помощью торговцев побывал в Самарканде, Бухаре, Стамбуле, Кашгаре и в других городах, что, несомненно, оставило неизгладимый след в его сознании. Эти путешествия значительно повлияли и на его мировоззрение и миропонимание. В результате всего этого Алымбек еще молодым возрасте сформировался как мудрый, дальновидный и прозорливый правитель, политик, а своими способностями и положением он привлекал внимание не только кыргызских родоправителей, но и правителей Кокандского ханства.

Во-вторых, никто из кыргызских государственных деятелей тех времен, в таком молодом возрасте не был востребован искушенными правителями Кокандского ханства. А наш герой еще в 27 летнем возрасте был приглашен Мадали-ханом в Коканд на

службу. В 31-летнем возрасте ему было присуждено тем же Мадали ханом звание датка, а в следующем году, его назначают беком, правителем Андижанского вилайета, который включал всю территорию Андижанской области нынешней республики Узбекистан, большую часть Ошской и часть Джалал-Абадской областей Кыргызской Республики. Это еще раз подтверждает о неординарном положении Алымбека.

Понятно, что кокандским правителям нужен был не столько сам Алымбек, хотя его личные качества тоже занимали не последнее место, а авторитетный, влиятельный во всей Алайской долине человек, посредством и с помощью которого можно было бы получить доступ к ее богатствам, скоту, людским ресурсам, пастбищам и территории. Здесь необходимо отметить еще один немаловажный факт. Правителям Коканда нужен был безопасный Алайский тракт Великого Шелкового пути и выход к рынкам Китая, для обеспечения не только торговых отношений, но для прохода безналоговых, без пошлинных контрабандных товаров. Чтобы обеспечить такое положение дел им нужно было авторитетный, влиятельный, гарантирующий безопасность и возможность человек, из числа местных правителей. Таким человеком ко времени правления Мадали-хана и оказался и Алымбек Асан-бий уулу. С другой стороны, нам кажется, что Алымбек прекрасно понимал истинные цели приглашения его к Кокандскому двору. Да и кыргызам было не обойти это ханство, которого многие кыргызские родоправители считали собственным государством, в котором не последнюю роль играли именно кыргызы или кыргызская этнополитическая сила. Следовательно, молодой Алымбек Асан бий уулу, во-первых, хотел испытать себя на политической арене ханства, а во-вторых, ему была небезразлична судьба своего народа, который он хотел видеть независимым от иноземного господства. Мы полагаем, что для этого ему было необходимо вникнуть во все тонкости государственной власти и политики по всем направлениям. В-третьих, ему было более выгодно защищать интересы кыргызов в самом центре политических игр - в Коканде. Полагаем, исходя из таких побуждений, он и принял приглашение, предложение и назначение Мадали хана и других правителей Кокандского ханства.

В-третьих, из числа кыргызских государственных деятелей периода Кокандского ханства самый долгожитель политического

олима был Алымбек-датка. Он согласно первоисточникам, жил при 7 провозглашенных ханах Коканда: Алим хане (1798-1810 гг.), Омар хане (1810-22 гг.), Мадали хане (1822-42 гг.), Шерали-хане (1842-44 гг.), Худояр-хане (1844-58; 1862-63), Малля-хане (1858-62 гг.), Шахмурад-хан (1862 г). Политический взлет, его звездный час наступал при Мадали хане, Худояр хане, Малля хане и Шахмурад-хане. Алымбек-датка принимал активное участие во многих, почти во всех военно-политических событиях Кокандского ханства, начиная со времен Мадали-хана и кончая временем правления Худояр-хана и Малля-хана. Как отмечал В.Наливкин, именно при Малля-хане он стал визирем Кокандского ханства. [1]

В-четвертых, как опытный государственный деятель, в борьбе за власть и за влияние власть имущим, он старался сохранить паритетное положение всех трех этнополитических сил ханства: **узбеки** из династии мингов, **кыргызы** и **таджики**. Об этом свидетельствует многочисленная литература по истории Кокандского ханства, в том числе и "Тарих-и-Шахрухи". [2] Именно между ними шла непрестанная борьба за политическое господство. Разумеется, Алымбек-датка стремился поднять политический авторитет, положение кыргызов в ханстве.

В своей деятельности он стремился к сохранению паритета, равновесия власти внутри трех этнополитических сил. Алымбек-датка стремился к тому, чтобы кокандские правители были вынуждены считаться с кыргызами и чтобы за кыргызскими правителями родов и племен сохранялись их автономные права. По нашему мнению, он также стремился к сохранению мира и согласия между народами ханства.

В случае необходимости, в целях защиты интересов кыргызского народа, он возглавлял и поднимал на восстание народ. Известно, восстания ошских кыргызов в 1845 г., упомянутом в "Тарих-и-Шахрухи". В ферганских источниках "Миротул-фтух" и "Тарих-и-джахан намаи" - непосредственно подчеркивают не только участие, но и указывают на то, что Алымбек-датка, возглавив восстание ошских кыргызов, он собрал вокруг себя и других сподвижников, авторитетных их родоправителей. Следует отметить, что Ошское восстание кыргызов, направленное против фактического господства и жестокости кипчаков, в правящих кругах ханства, было жестоко подавлено и обagrено кровью ханскими войсками во главе

лидера кипчаков Мусулманкул аталыка. Это было одной из трагических периодов истории Оша, когда для подавления восстания было направлено более 20 тыс. войск и было взято 5-10 тыс. пленных. [3]

Алымбек-датка имел непосредственное отношение и к этому восстанию. Он всегда пытался усилить влияние кыргызов не только в ханском дворце, но и по всему ханству. В этих целях он как бы подготовил своих сподвижников, опору из числа кыргызских правителей на местах. [4]

В-пятых, как авторитетного, мудрого государственного деятеля, главной его политическим кредом Алымбека-датки, в период его деятельности, было не только поднятие авторитета, престижа кыргызов как этнополитической силы внутри Кокандского ханства, но и **создание самостоятельного национального государства** кыргызов. Яркий пример этому, восстание под руководством Алымбека-датки, после Узун-Агачских событий. В Нарыне, где к нему присоединились крупные правители родов и племен Уметалы - сын Ормон хана, Ажы-бий, Адыл, Торогелди и другие, Алымбек поднял восстание и выступил против хана. По свидетельству Ч. Валиханова, «во время кипчаков Алимбек-датка нынешний кокандский визирь, враждуя с кипчаками, ушел в Нарын и поднял всех киргиз. Куртка была осаждена, комендант. убит». [5] Восстания кыргызов во главе с Алымбек-даткою быстро набирала силу и грозила чреватými последствиями. Он хотел сделаться независимым правителем своего народа, предварительно вступив с русскими в дружеские отношения. [6]

Особенность этого восстание заключается в том, что в отличие от целей других восстаний, Алымбек-датка действительно стремился к созданию самостоятельного государства кыргызов. Узбекский ученый Х. Бабабеков отмечал, что «восстание Алымбека заслуживает особого внимания и дополнительного поиска материалов. На наш взгляд, если предыдущие восстания кыргызов в основном ставили своей целью решение экономических вопросов или смену правителей ханства, а также первенство в государственной иерархии, то Алымбек стремился к образованию самостоятельного и независимого государства». [7]

Во многом Х. Бабабеков совершенно прав. Ибо, зная о том, что на юге все кыргызские роды и племена поддержат его, Алымбек

отправился на север, где тамошние правители с особым почетом, уважением встретили и поддержали его. Там созрели планы и идеи о создании самостоятельного государства кыргызов. Вместе с тем он понимал и то, что разрозненные, автономно управляемые и независимые друг от друга кыргызские роды и племена не были готовы к этому.

В-шестых, как дальновидный политик он все же понимал необходимость сближения с русскими. Известный русский генерал-лейтенант М.А.Терентьев не указал в числе участников битвы Узун-Агаче, между русской и кокандской армиями, армии Алымбека. Он сообщает, что основное сражение происходило между 20 тыс. войском Кокандского ханства во главе с Канаат Шаа и русскими под командованием подполковника Колпаковского. [8]

Это еще раз доказывает, что в Узун-Агачских военных действиях Алымбек-датка не принимал участия, чем и вызвал недовольство Канаат Шаа, а затем и Малля-хана. С другой стороны, согласно сообщения и Дюгамеля, Алымбек-датка искал сближения с русскими и он предписал главному виновнику победы русской армии в Узун-Агаче полковнику Колпаковскому не отказывать ему в случае проявления с его стороны этих попыток. [9]

Скорее всего, учитывая свои интересы в Китае, российские власти хотели воспользоваться древней ветвью Великого Шелкового пути, проходящей через Алайскую долину в Кашгар. В свою очередь, Алайская долина была полностью под контролем Алымбека-датки. Следовательно, заручившись его поддержкой, русские могли получить наиболее краткий, безопасный и, возможно, беспешинный коридор для своих караванов в Китай. Поэтому еще в Узун-Агаче задолго до окончательного завоевания владений Кокандского ханства, русские генералы искали пути сближения с алайским правителем. Кстати, это было также актом признания его авторитета и могущества не только на его родине, но и среди всех кыргызов. Эти факты свидетельствуют о том, что в отличие от кокандских правителей, он хотел наладить доброжелательные отношения с российскими властями.

В-седьмых, неординарность Алымбек-датки как государственного деятеля заключаются и в том, что он наряду с политической деятельностью вел обширную социально-экономическую политику. В социально-экономической деятельности

Алымбека-датки важное значение имели его попытки соединить два берега реки Ак-Буура. В этих целях он за свой счет построил девять мостов вдоль нее, соединив две стороны города. На сегодняшний день сохранилось три реконструированных моста через Ак-Бууру.

В целях улучшения жизни горожан и жителей прилегающих деревень, кишлаков Алымбек-датка опять же за свой счет построил внутри и вокруг города *девять арыков* - каналов: *Тюлейкен, Джапалак, Джоош, Баргы, Увам, Анжиян, Сабай, Конурат и Кыдырша*. К сожалению, заслуги Алымбека в развитии ирригационной системы незаслуженно забыты. Арыки - каналы Алымбека также создавали условия для дальнейшего развития социально-экономического уровня жизни горожан и пригородных деревень, многие из них до сих пор служат народу. Алымбек-датка построил несколько (говорят, девять) *мельниц и маслобоен* (май жуубаз). Примечателен тот факт, что ни одно из этих сооружений он не назвал своим именем, или именами своих родных и близких, а давал названия того рода или племени, или же той местности, жители которой за счет Алымбека построили мост, арык-канал или мельницу. Все это создало ему огромную популярность. Он также решил одну из социальных, морально-психологических проблем местных жителей: выделил специальные земельные участки под кладбища в черте города. [10]

В-восьмых, весьма важным политическим достижением Алымбека-датки является и то, что став правителем Андижанского вилайета, он перенес столицу из Андижана в город Ош. В политическом, военно-стратегическом отношении это было очень большое достижение. Ак-Ордо (Белая ставка) Алымбека находилась на месте нынешнего здания Автотреста, ресторанов Кара-Алма, "Чолпон", областной филармонии и гостиницы "Алай". Именно там он, а в последующем и его жена Курманжан-датка принимали высоких гостей - правителей Бухарского эмирата, Кокандского ханства, Ташкента, а также чиновников Восточного Туркестана и Туркестанского генерал-губернаторства Российской империи, путешественников, дипломатов, торговцев, военных чинов. Там же принимались важные политические и социально-экономические решения. Перенеся свою ставку в Ош, Алымбек-датка тем самым поднял политический, социально-экономический и культурный престиж этого города, что создало, необходимые условия для его

дальнейшего развития. Скорее всего, Алымбек-датка понимал какое значение имеет Ош для кыргызов в военно-стратегическом, общественно-политическом, социально-экономическом, торговом и культурном отношениях.

Не менее важной была его деятельность по улучшению градостроительства в Оше. К сожалению, письменных сведений об этом не сохранилось или еще не обнаружено. В народе хранится память, о том как он построил, упорядочил первые четыре классические улицы, уложенные каменным покрытием по образцу средневековых городов. Это были нынешние Курманжан-датка (бывший Андижан кочо), Ленина, Гагарина и проспект Масалиева. Мы полагаем, что это было сделано под влиянием градостроительства в городах, которые Алымбек посетил в юности. В улучшении городской жизни огромное значение имели политика и практические действенные меры по озеленению Оша. Старых добрых чинар терекров времен Алымбека осталось единицы на бывшей улице Андижан кочо.

Сознавая особую значимость Оша, Алымбек датка приобретает здесь огромные территории земли как в городе, так и в пригороде. При этом он оформляет на нее вакф, вакф-авлод и передает в пользу своего знаменитого Ак-Медресе. Известно, что земли Алымбека-датки, согласно вакфу, выданного Шах Мурад-ханом в 1859 г., составляли 10.000 танапов, т.е. 1660 десятин или 1825 га. [11] Впоследствии вакф наме от правителей Коканда на медресе отца получил Абдылдабек, они же (земли) были перерегистрированы в пользу его медресе при русских властях. Следует учесть, что при медресе существовали многочисленные торговые лавки: в 1877 г. - 71, в 1882 г. - 80, а в 1906-1907 гг. - 120. [12] Разумеется, на доходы от них содержались медресе, мечети и семья. Все они служили людям, обеспечивая их предметами повседневного быта и обихода. Скорее всего, исходя из целей служения своему народу и для поднятия его статуса, он и приобрел эти земли.

В-девятых, Алымбек-датка Асан-бий уулу отличается еще и тем, что из исторических личностей кыргызов - это был единственный известный правитель, который заботился о культуре своего народа и мечтал о его просвещении. Он построил ряд мечетей и медресе не только в Оше, но и в других районах Андижанского вилайета. Наиболее важным, культурным центром было Ак медресе Алымбека - мусульманская школа, на которую имеется вакф-наме

кокандских правителей. [13] Это было одно из редких красивых архитектурных комплексов не только города, но и всей Ферганской долины. Фотоснимки его дошедшие до наших дней, а также рассказы старожилов, [14] свидетельствуют, что это было архитектурное сооружение, выдержанное в стиле восточного, исламского культового назначения. Многие его элементы и атрибуты были очень схожи с дворцом самого Худояр-хана в Коканде. Об этом же свидетельствуют фотоснимки двух вышеуказанных архитектурных сооружений. [15] В целом образом, медресе и мечети, построенные Алымбеком-даткой, долго служили народу. Они же являлись одними из основных достопримечательностей, архитектурными памятниками города Ош.

В-десятых, относительно роли и места Алымбека-датки Асан-бий уулу в истории кыргызского народа следует отметить ряд важных факторов:

пора восстановить историческую правду не только нем, но и о подобных ему других исторических личностях. Правда, некоторые попытки осветить их деятельность предпринимались отдельными писателями такими, как Т. Касымбеков, К. Осмоналиев, А. Стамов. [16] При этом необходимо учесть их историческую заслугу перед своим народом. Особо следует подчеркнуть, что не будучи дипломированным, квалифицированным специалистом Алымбек-датка, по нашему мнению, имел глубоко продуманную, целенаправленную политическую, социально-экономическую и культурную платформу. Его логически последовательные и конкретно осуществленные дела подтверждают это. Более того, нам, историкам, необходимо широко пропагандировать в сознании масс, особенно среди молодого поколения, жизнедеятельность Алымбека-датки Асан-бий уулу. К сожалению, в 1991 г. во время празднования юбилея - 180-летия Курманжан-датки, незаслуженно было забыто его имя. Ведь она не стала бы даткой, не достигла бы той высоты не только в общественно-политической жизни кыргызов и Кокандского ханства, но и среди туркестанских военно-государственных чиновников Российской империи, не будь она женой знаменитого Алымбека-датки. Будь она стократ мудрой, но не будучи женой представителя высшего аристократического сословия, она не смогла бы получить это звание и доступ к вершине политической власти не только в Алае и Андижанском вилайете, но и всей Ферганской

долине. Не будь Алымбека-датки с его положением, Курманжан так и осталась бы одной из обычных, мудрых женщин, которая пользовалась авторитетом и славилась в своем роду, каких было сотни, тысячи среди кыргызских женщин. Следовательно, роль Алымбека-датки в становлении Курманжан-датки как крупного, влиятельного общественно-политического деятеля бесспорна весома.

• Одной из главных заслуг Алымбека-датки как политического деятеля XIX в. не только кыргызов, но и Кокандского ханства, является тот факт, что подобно Барс бегу, Кубат-бию, Алымбек вынашивал идею **о национальном, суверенном государстве кыргызов**. Вполне возможно, если бы его насильно не умертвили, он бы предпринял конкретные шаги в этом направлении. Мы думаем, что если бы в единую силу объединили свои шаги, желания и стремления подобные ему правители родов и племен левого и правого крыла, то кыргызы тех времен получили бы конкретные результаты в свою пользу. Несомненно, **идея Алымбека о создании независимого государства нашла поддержку многих**, примером тому являются хотя бы его встречи и переговоры во время Узун-Агачских событий с крупными правителями кыргызских родов и племен Севера - Уметалы - сын Ормон-хана, Торогелды, Ажы-бием и другими. Во время Узун-Агачской битвы русских войск и Кокандской армии Алымбек-датка не только вел переговоры, он также спас от неминуемой гибели свое 12-ти тысячное войско, большинство которого составляли кыргызы;

• Алымбек-датка как истинный патриот защищал интересы своего народа в политических играх и действиях Кокандского ханства. Он всегда стремился к сохранению паритета внутри государства и верховной власти ханства и добивался, чтобы в этом отношении за кыргызскими представителями в ханском дворце сохранялись значительные посты во властной структуре. Не без участия Алымбека-датки решались важные дела и совершались крупные события, дворцовые перевороты в Кокандском ханстве. Мы полагаем, что Алымбек имел непосредственное отношение к дворцовому перевороту, в результате которого на трон взошел Шерали-хан - ставленник кыргызов. Это событие произошло в 1842 г., т.е. в расцвете его сил и политической деятельности. Полагаем, что сторонники Шерали-хана, прежде чем идти на переворот наверняка заручились поддержкой Алымбека-датки. Исторически доказано, что

одним из первых Шерали-хана и его жену Жаркын-айым поздравил Алымбек-датка с женой Курманжан; тогда же началась дружба этих двух женщин, взаимоотношения которых требует отдельного исследования;

- Алымбек датка всегда стремился к сохранению межэтнического согласия, взаимопонимания и мира. Известно, что Ферганская долина издревле являлась перекрестком разных культур и религий. Это был регион, где проживало множество этнических общностей и Алымбек, прекрасно понимая последствия межэтнических столкновений, всегда старался сохранить мир между ними и с уважением относился к их истории, традициям и культуре. Вероятно также, что именно стремление Алымбека к сохранению согласия между народами завоевало ему огромную популярность и авторитет. История свидетельствует о том, что там, где он правил, не возникало проблем или столкновений на этой почве;

- Вся общественно-политическая, социально-экономическая и культурная деятельность Алымбека-датки свидетельствует о том, что он владел всеми или почти всеми тонкостями восточной дипломатии. Через торговцев Великого Шелкового пути, путешественников, послов различных стран он был в курсе всех событий соседних государств и по мере возможности поддерживал отношения и с Бухарским эмиратом, ибо понимал какое значение имеет покровительство последнего для Кокандского ханства. Большие дипломатические усилия были затрачены на объединение многих кыргызских племен и родов с необычной целью - создания самостоятельного, кыргызского национального государства. Эта его идея была осуществлена почти через 150 лет;

- Перенос столицы вилайета из Андижана в город Ош, было благородным актом со стороны Алымбека по повышению статуса города, придания ему особого политического, социально-экономического и культурного значения. Благодаря этому шагу, а также другим практическим мерам Ош приобрел новый статус и вид, перешел к новой ступени развития. Неоценимое значение имеет его деятельность по градостроительству, равное новаторству в жизни города, ибо первые классические каменные улицы заложил и построил именно он. Не меньшую значимость имеет строительство им мостов, каналов, мельниц, маслобоен как внутри, так и вокруг города, озеленение улиц и мест отдыха;

• особого внимания и уважения заслуживает просветительская деятельность Алымбека-датки. Необходимо признать, что она частично носила религиозный характер, ведь самые просвещенные, прославленные своими крупными учеными, мыслителями Самарканда, Бухары, Хорезма начинали развивать образование с обычных медресе, которых было множество в этих городах. Алымбек же, желая видеть представителей своего народа грамотными, построил несколько медресе, главным из которых было его Ак медресе. Если не принимать во внимание религиозную сторону, когда в условиях тех времен иные системы образования были просто невозможны, то те молодые люди из числа коренной национальности, которые получили возможность обучаться арабской грамоте, стараниями именитых мударрисов из Самарканда, Бухары, Коканда и других городов, становились грамотными людьми. Овладение арабской грамотой открывало им доступ к величайшим достижениям науки и культуры Востока и мировой цивилизации;

• Учитывая историко-политическую заслугу Алымбека-датки Асан-бий уулу перед своим народом и городом Ош, следует широко отмечать и освещать его 215-летний юбилей, одну из четырех построенных им улиц, рынков назвать его именем.

И наконец, еще одна проблема, которая требует своего решения. Дело в том, что в исторических литературах нашей страны очень часто создаются словесные портреты ряда выдающихся личностей, государственных деятелей, тех людей, во время которых не было фотокамер, соответственно классические фотографии. Алымбек-датка не исключение. Однако разные авторы приписывают ему разный внешний вид, разные словесные портреты, в результате чего один и тот же человек изображен по-разному. Чтобы не быть голословными, ниже мы приведем портреты Алымбека-датки из разных книг.

Посудите сами и делайте свои выводы. Мы же полагаем, что все же надо остановиться на одном из них окончательно.

Портрет Алымбек-датки
Т. Кенесариев «Кыргызстандын орусияга каратылышы». – Б., 1997.

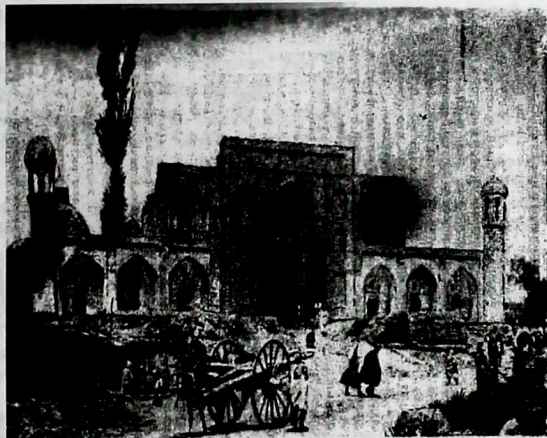
Портрет Алымбек-датки
Асанканов А.А., Осмонов О.Ж. История Кыргызстана.
– Б., 2002. –С.245.

Портрет Алымбека-датки
«Кыргыз тарыхы. Энциклопедия. –Б., 2003. –С.111;
Чотонов У., Нур уулу Досбол «История отечества» -
Б, 2009. –С. 114.

Фото из сайта «Культура» Акипресс. 20 января 2015 г.

Ак медресе Алымбека-датки

Список использованных литератур и источников:

1. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. - Казань, 1886. - С.188-189.
2. Бейсембиев Т. К. "Тарих-и Шахрухи" как исторический источник. - Алма-Ата: Наука, 1987. -С. 144-152.
3. Материалы по истории киргизов и Киргизии. - М.: Наука, 1973. -Вып.1.- С. 233-234; Бабабеков Х. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. (XVIII-XIX вв.).-Ташкент: Фан, 1990. -С.64.
4. Молдокасымов К. Алымбек датка-Кокондун баш вазири //Кыргыз руху. -10,17 марта; Его же. Исхак молдо Асан уулу Кокондун акыркы ханы // Заман Кыргызстан. -1994. -18, 25 ноября, 2 декабря.
5. История Киргизской ССР ... -С.518; История кыргызов и Кыргызстана... -С. 135; Валиханов Ч. Ч. //Собрании сочинений. В 5-ти томах. -Алма-Ата: Глав. Ред. Казахской советской энциклопедии, 1962. -Т. 2. -С. 200,255.
6. Там же.
7. Бабабеков Х. Народные движения.. -С.80.

8. Терентьев М. А. История завоевания Средней Азии. -СПб., 1906. -Т.1. -С. 252-259.
9. Бабабеков Х. Народные движения -С. 80.
10. Эркебаев М. Алымбек-датка // Кыргыздар. – Бишкек, 1991. -С. 118-122.
11. ЦГА РУз. - Ф. И.-19. Оп. 1. Д.34947. Л. 2-3,4-8. Д.33514. Л.13-14. Д. 36602. Л. 7-10; Д.33337. Л.39-40; Плоских В. М. Вақф медресе Алымбека //Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (досоветский период).-Фрунзе: Илим, 1975.. -С.46.
12. Плоских В. М. Вақф... - С.50-52.
13. Плоских В., Галицкий В. Старинный Ош. –Фрунзе, 1979. -С. 73; Захарова Е.А. Историко-архитектурное наследие города Ош. Конец XIX –нач. XX вв. -Дубай: Микросоник, 1997. -С. 7.
14. В данном случае автор использовал рассказы старейшин своего рода Айткула, Абдрая, деда Абыта, знатоков жизнедеятельности Алымбека-датки, а также некоторых выпускников этого медресе из Аравнанского района.
15. ЦГА РУз. -Ф. И. -19. Оп. 1. Д. 23022. Л. 313-314. Д.34944. Л. 3-4. Д.34947. Л. 2-4; Плоских В. М. Вақф... -С.49-50; Плоских В., Галицкий В. Старинный.. -С. 73; Фотоприложение.
16. Касымбеков Т. Сынган кылыч. -Фрунзе 1976; Его же. Кел-кел. -Фрунзе, 1986; Стамов А. Жортуулдар. – Б., 1992; Осмоналиев К. Кочмондор кагылышы. – Б., 1994.

Молдокасымов Кыяс,
тарых илиминин кандидаты,
Мурас фондусунун төрага орун басары

АЛЫМБЕК ДАТКА – КОКОН ХАНДЫГЫНЫН БАШ УВАЗИРИ

Кезегинде Кокон хандыгын өлкөнүн түштүк тарабында жашаган кыргыздар өз мамлекети катары эсептешип, аны башкарууга эл арасынан чыккан чыгаан инсандар аралашып келгени маалым. Тактыга отурган хандар да кыргыздар менен эсептешип, тийиштүү бийлик орундарын тоолуктар менен бөлүшүүгө аргасыз болушкан. Тоталитардык доордо тарыхтын мындай чындыгын айтууга тыюу салынып, кыргыз тарыхнаамесинде сөз кылуу мүмкүн эмес эле. Тескерисинче Кокон хандыгы кыргыздарга жат, чөлкөмдө жашаган башка элдер мамлекеттин ээси эсептелип, алардын үстөмдүк кылып келгени тууралуу көз караш өкүм сүрүп келди.

Ошондон улам Кокон хандыгынын мезгилинде эл башкарган кыргыздын чыгаан инсандарынын мамлекеттик ишмердиги, тарыхтагы даңазалуу таржымалы так жазылбай, жеткилең баасын албай келгени жашыруун эмес. Андай инсандардын бири хандыктын мезгилинде эң жогорку бийлик сересине көтөрүлүп кыргыз, өзбек, тажик, кыпчактардын арасында зор сый-урматка ээ болгон Алымбек датка.

Алымбек датканын мамлекеттик ишмердиги хандыктын гүлдөп өнүккөн мезгилинде башталып, кийинки чийелешкен окуяларга жигердүү аралашкандыгы менен даңазалуу. Ал өзү менен бийлик сересине кыргыздын көрүнүктүү өкүлдөрүн кошо тартып, алар менен бирге өмүрлүк жары Курманжан датканы кошо чыгарып, аялзатына тиешелүү мыкты сапаттарынын ачылышына, эл башкарышына шарт түзүп берген. Бири-бирин толуктаган бул эки зор инсанды өзүнчө бөлүп кароо, бирин экинчисинен бийик коюу дегеле мүмкүн эмес. Тарыхта ал экөөнүн ысмы дайыма ажыралгыс бир бүтүндүктө каралууга тийиш. Алымбек датканын өмүрү мезгилсиз эрте кыйылганына карабай, ал узак эл башкарып, ордо кызматында болуп келди.

Алымбек датканын жаш мезгили, жигиттик курагы тууралуу жазма маалыматтардан табуу кыйын. Бирок, анын 31-32 жашында эле датка даражасына ээ болушу көп нерселерден кабар берет. Анын үстүнө Алымбек датканын мамлекеттик ишмердиги хандыкта кыргыздар менен кыпчактардын зоболосу көтөрүлүп, ордодо таасирлүү орундарды ээлеп турган учурга туш келет. Экинчи жагынан ордодо кыргыздардын таасиринин артышын Алымбек датка сыяктуу инсандардын ишмердиги, аракеттеринин жемиши катары баалоого болот. Ал «датка» даражасын алган мезгил Кокон хандыгынын эң күч алган, укуругу Чыгыш Түркстандан Арал деңизине чейин узарган учуру болгон. Ошол учурда тактыда отурган Мадали хан (1822-1842), андан мурдагы Алим хан (1798-1809) менен Омор хандын (1809-1822) саясатын улантып, хандыктын таасиринин артышына салымын кошкон. Ошондой эле ал ордого кыргыздын таасирлүү уруу башчыларын, белгилүү бийлерин чакырып, кызмат орундарын, бийлик даражаларын берүүнү уланткан. Мадалы хандын тушунда Аксылык Нүзүп аз убакыт болсо да миңбашылык орунду ээлесе, кесектен Сеитбек, төөлөстөн Полот, авааттан Сатыбалды, Таластан Ажыбек жана башка кыргыздардын көптөгөн чыгаан

уулдарына датка даражасы ыйгарылган. Алардын ар бири өзүлөрү жашаган чөлкөмдөгү элди башкарып турушкан.

Алайлык кыргыздарды башкарып келген Алымбекке «датка» даражасы берилген соң, анын таасири Анжыян, Аксы аймактарында да артып, алыскы Арка туугандарына да дайын боло баштаган. XIX кылымдын 30- жылынын аягында эле ал Гүлчөдөгү ордосун Ошко көчүрүп, жашоонун жаңы нугуна ык алып, соода-сатык, курулуш иштерине өзгөчө маани бере баштаган. Алымбек датка Ош шаарында жаңы имараттарды курдуртуп, шаарга бак тиктиртип, келечектин камын көрө билген мыкты жетекчи экенин дагы бир ирет көргөзө алган.

Көчмөнчүлүктө жашаган кыргыздардын келечеги үчүн кам көрүп, Ош шаарынын кыргыздарга тиешелүү экенин, Ош шаары кыргыздын шаары болгонун иш жүзүндө бышыктаган. Шаар ичинде сугат арыктарын каздыртып, кыргыздарды дыйканчылык менен кесиптенүүгө үндөгөн. Ошондон улам орустун аскер тарыхчысы, генерал-лейтенант М.А.Терентьев өз эмгегинде Оштун XIX кылымдагы тарыхы тууралуу жазганда: «Кипчак и киргизы очень дорожили Ошом. Ош был их столицей, где никогда не стояли сарбазы кокандского ханства», - деп таамай жазган. Орус аскер тарыхчысынын Ош тууралуу жогорудагыдай пикирди жазышынын өзү Алымбек датканын жана ал сыяктуу Ош үчүн кам көргөн кыргыз инсандарынын ишмердигин дагы бир ирет бышыктап турат. Ошентип, XIX кылымда Ошту аздектеген, анын келечеги үчүн кам көргөн кыргыздардын башында Алымбек датка турган. Ал курдурган медреседе узак жылдар бою кыргыз жаштары билим алып, аймакта билимдүү адамдардын саны өскөн.

Мындан сырткары Алымбек датканын өрнөктүү өмүрү, мамлекеттик ишмердиги ошол доордогу саясий окуялардын чийелешкен түйүндөрүн чечүүдө тынымсыз күрөштөр менен коштолуп турган. Мадали хандын тушунда Алымбек датка Кокон хандыгынын аймагында гана эмес, Чыгыш Түркстандагы саясий окуяларга да аралашып келгени маалым. Мадали хандын өлүмүнөн (1842ж.), Бухаралыктардын талап-тоноочулук баскынчыл саясатынан улам хандыктагы элдин абалы кескин начарлап, нааразычылыгы күчөйт. Ошондо Нүзүп баш болгон кыргыздар Таласта таекелеринин арасында жашап жаткан, тактыга мураскор Шералыны таап, аны көндүрүп, ак кийизге салып хан көтөрүшүп Коконду ээлешкен. Бул

мезгилди чагылдырган тарыхый булактарда Алымбек датканын ысмы учурабаса да, ал Аксылык Нүзүп баштаган кыргыздардын аракетин колдогонун, Коконду Бухаралык баскынчылардан тазалоожана коргоо үчүн кол курап барганын айтууга негиз бар. Анткени ал мезгилде Аксы, Анжыян, Алай, Лейлек кыргыздары жалпы акылдашып, жаңыдан хан көтөрүлгөн Шералы хандын айланасына биригүү бүтүмүнө келишкени тарыхта маалым. Кыргыздын белгилүү тарыхчысы Зиябиддин Максымдын “Фергана хандыгынын тарыхы” аттуу эмгегинде Шералы хандын атынан мүлдө кыргыздын бийлерине, журт башчыларына кайрылуу каттар жазылганын, ага жооп кылып туш тараптан кыргыздардын агылып келгенин жазат. Натыйжада кыргыздардын ынтымагы артып, алардын таасири ордодо эбегейсиз күчкө ээ болгон. Кыргыздар менен кыпчактар ал мезгилде бухаралыктардын баскынчыл жортуулдарынын мизин гана кайтарып тим болбостон, алар хандыктын чек араларын, аймагын калыбына келтирүү үчүн ийгиликтүү жүрүштөрдү уюштуруп, жыйынтыгында 1842-1843- жылдары Ташкент, Кожент шаарлары кайрадан хандыкка баш ийдирилген. Мадали хандын акыркы мезгилинде солгундап кеткен мамлекеттик башкарууну калыбына келтирүү үчүн аракеттер жасала баштаган. Кыскасы кыргыздар баштаган негизги күч башка элдерди да өздөрүнө тартып, кыйраган хандыкты сактап калган.

Опурталдуу саясий окуяларга карабай Алымбек датка өмүрлүк жары Курманжан датканы ээрчитип, белек-бечкегин алып Шералы ханга салам айтып келген. Ордодон Шералы хандын жубайы Жаркын айым, Соно айым менен Курманжан таанышып, ортодо жылуу мамиле орнойт. Мындан сырткары ордого кошо келген Жаркын айымдын жакын тууганы Зыйнат (кийин датка атыгат) айым менен да Курманжан жакшы ымала түзүп, кыргыздын көрүнүктүү төрт айымы көздөрү өткүчө бири-бирин колдоп, хандыкты башкарууга жигердүү аралашып келишкен. Алымбек датканын ордо менен жакындашуусуна ушул мезгилден баштап Курманжан датка да жардамдашып, ордонун жашыруун сырлары менен кабардар кылып турган.

Шералы хан менен кошо ордодого негизги бийлик орундарына кыргыздардын келиши, алардын чечкиндүү аракеттери, тажиктер менен өзбектердин, ал түгүл кыпчактын бийликтен сүрүлгөн өкүлдөрүнө жага бербейт. Бийликке нааразы болгон кыпчактар ордо

калаа Кокондон тымызын чыгып, Анжияндын айланасына жыйнала баштаганда, алардан чоочулаган Шералы хан улуу баласы Абдырахман бек (Сарымсак) менен баш увазири Нүзүптү сүлөшүүгө жөнөтөт. Алар Мусулманкул баш болгон кыпчактын бийлик өкүлдөрү менен Шахрыханда (Шаарыханда) жолугушуп, алардын айткан дооматтарын, толугу менен Шералы ханга жеткиришет. Ушул сүйлөшүүдөн көп өтпөй Шералы хандын чыныгы жүзү көрүнө баштаган. Ордодогу эн ишенимдүү адамы Нүзүптү миңбашылык, баш увазирликтен бошотуп, Маргылаңга аким кылып дайындайт. Анын ордуна алгач тажик Шады датканы койот. Ордодо таасири зор, ары акылы зирек Нүзүптүн Маргылаңга аким болушу, андан соң ошол эле жерде өлүм жазасына тартылышы менен ордодо кыргыздардын таасири азайып, натыйжада хандыкта баш аламандык башталат. Ал эми Шадынын миңбашы болуп дайындалышы кыпчактардын нааразычылыгын ого бетер күчөткөн. Натыйжада 1844-жылы Чусттун жанында Шады миңбашы менен Мусулманкулдун колу эки жолу катуу беттешип, кыпчактар жеңишке жеткен. Бул окуядан кийин Мусулманкул баш болгон кыпчактар Коконго киришип, Шералы ханды туткунга алышат. Бирок ханды өлтүрүүдөн айбыгышкан кыпчактар аны ак кийизге салып, экинчи ирет хан көтөрүшкөн. Ордодогу негизги бийлик орундарын Мусулманкул баштаган кыпчактар ээлешкен.

Кокон хандыгын Шералы хандын айланасындагы кыпчактар башкарып турган учурда айрым гана кыргыздар бийликке аралашкан. Алымбек датка Алай элине баш-көз болуу менен бирге, Оштогу курулуш иштери менен алектенген. Ошол кезде Шералы хандын чечкинсиздигине, Мусулманкулдун таасиринин күчөгөнүнө нааразы болушкан кыргыздар Алымбек датканын айланасына жыйнала башташкан. Анын чакырыгы боюнча кесек уруусунан Сейитбек датка, төөлөс уруусунан Полот датка жана башка кыргыздын уруу башчылары Мадыга чогулушуп, ордодо кайрадан кыргыздардын таасирин орнотуу үчүн күрөш баштоого макулдашат. Ошол доордо жашаган авторлордун жазып калтырганына караганда, 1844-жылдын аягы, 1845-жылдын башында хандыктын түштүк-чыгыш аймагында кыргыздардын жалпы күрөшү башталган. Ош тараптагы күрөшкө Алымбек датка өзү жетекчилик кылган. Ошол доордогу окуяларга аралашып калган тарыхчы Зиябиддин Максым Оштун күн чыгыш тарабындагы Мадыда Алымбек датка менен

Мусулманкулдун аскерлеринин беттешүүсүн жандуу сүрөттөп берген. Алымбек датка өзү да жекеме-жеке беттешүүлөргө чыкканын, анын баатырдыгын өз эмгегинде сыпаттап жазган. Ошол эле учурда Исфананын беги Сатыбалды датка (аваат уруусунан), Рахматулла датка баштаган кыргыздар эне жагынан аваат уруусунун жээни, Муратты (Алим хандын баласы) хан көтөрүп, тактыга отургузууну көздөшкөн. Ал эми өзбек окумуштуусу Х. Бабабеков «Ансаб ас-салатин ва таварих-и ал хавахин» аттуу эмгектеги маалыматка таянып, Мусулманкул ордонун кеңешин чакырып, Шералы хан менен иш начар болуп жатканын, ошондуктан жаңы ханды көтөрүү жагын айтып, Самарканддан Муратты чакыртуу жагын ортого салганын, аны аткаруу үчүн жашыруун кат жазып, Исфананын беги Сатыбалдыбек аркылуу Муратты чакыруу жагын айтканда ордодогулар Мусулманкулду колдоп чыгышканын жазат. Бул маалымат кызыгууну жаратпай койбойт. Анткени Мусулманкул өзүнө каршы күрөшкө чыгышкан кыргыздарды амал менен жеңүүнү көздөгөн жана алардын колу менен Шералы ханды жок кылып, өзүнүн негизги максатын ишке ашырмак болгон. Ал эми анын негизги максаты албетте бардык бийликти өз колуна топтоо болгонун кийинки окуялар бышыктады. (Ошол үчүн кийин 1853-жылы Кудаяр хан жана апасы Жаркын айым Шералынын өлүмү үчүн Мусулманкулдан катуу өч алышкан).

Алымбек датка да Мусулманкулга алдатканын кеч түшүнгөн. 1845-жылы Ош шаарында күрөшкө чыгышкан кыргыздар Мусулманкул жана Шахрыхандын (Шаарыхандын) акими кыпчак Куроглы жетектеген кошуун менен беттешип, жеңилүүгө дуушар болот. Колго түшкөндөрдүн көпчүлүгү катуу жазаланат. Калгандары тоо аралай из суутушкан. Жеңилип калган соң Алымбек датка да Оштон Алайга кайткан. Ушул окуядан соң Алымбек датканын ысмы жазма булактарда бир топко чейин учурабайт. Хандыктагы саясий окуяларда да анын аты аталбай, ишмердигинде бир азга тыныгуу башталган. Ошентип, 1845-жылы Шералы хан өлтүрүлгөн соң, Мусулманкул анын 14 жашар баласы Кудаяр ханды тактыга отургузуп, өзү иш жүзүндө аталык, расмий миңбашылык орунду ээлеп, хандын атынан мамлекетти башкарып калган. Анын тушунда айрым кыргыздар гана бийликте калбаса, анын Алымбек датка сыяктуу күчтүү атаандаштары, каршылаштары бийликтен алыстаган. Ал түгүл тактыга отургузулган Кудаяр хандын өзү да 1853-жылга

чейин бийликке аралаша албаган. Кудаяр хан жашы жеткенде Мусулманкул ага өз кызын (айрым маалыматтарда жакын карындашын) алып берип, туугандык жагынан да жакындашып алган. Бирок эске сала кетүүчү жагдай Мусулманкулдун апасы да кыргыз болуп, ал өзү айтылуу Кетментөбөлүк Рыскулбек манаптын бир тууган карындашына үйлөнгөн.

Бирок, Алымбек датка бул мезгилде Алайдан чыкпай жатып алган деп жыйынтык чыгарууга болбойт. Анткени Кокон хандыгынын кайсыл мезгилинде болбосун алайлык кыргыздар менен ордо төбөлдөрү эсептешип келишкен. Айрым маалыматтарга караганда ал мезгилде Мусулманкул менен Алымбек датка «сен мага тийбе, мен сага тийбейм» принциби менен жашашкандай. Алай кыргыздарынын тынч жашоосу, ордого каршы аттанып чыкпаганы да алардын ордо зомбулугуна анчалык кабылбаганынан кабар берет. Анын үстүнө ары кыргыздын жээни, ары күйөө баласы Мусулманкул таяке-кайындарына анчалык оорчулук келтирбей, мамалекеттин экономикасы менен көбүрөөк алектенгендей. Ошол кездеги орус тилдүү жазма булактарда Мусулманкулдун оң жактары, аткарган алгылыктуу иштери тууралуу маалыматтар көп кездешет. Ал эми Алымбек датка Кашкар, Афганистан, Бухара сыяктуу коңшулаш ээликтер менен мамилесин арттырып, негизги көңүлүн Оштогу курулуш иштерине бургандай.

1853-жылы кыпчактардын бийлик төбөлдөрүнүн арасында карама-каршылык күчөп, Мусулманкулдун ооматы кайтат. Анын Кетмен-Төбөлүк кыргыздарга таянып күрөшкө чыгуусунан майнап чыкпайт. Акырында Мусулманкул баш болгон 20 миң кыпчак кыргынга алынган. Кудаяр хандын өз алдынча бийлик жүргүзүүсү башталып, бийликтен куулган кыпчактардын ордун отурукташкан элдин өкүлдөрү ээлешкен. Ошондо да негизги бийлик орду, миңбашылык кызмат кыргыздарга тийген. Бир эле мезгилде миңбашылык, баш увазирлик орунду ээлеген Кара-Дарыялык Касым ордо менен кыргыздардын байланышын жакшыртууга аракет жасаган. Ал ордодо хан энеси Жаркын айымдын күчтүү колдоосуна таянган. Ал эми Жаркын айым менен бул учурда Кудаяр хан баштаган ордо төбөлдөрү эсептешкен. Ал түгүл хан энесинин тууганы Зыйнат датканы көргөндө көпчүлүк ордо төбөлдөрүнүн оозунан сөз ыргыганын жазма булактар бышыктайт. Төңкөрүшкө чейинки авторлор Кудаяр хан күнүнө эрте менен энеси Жаркын айымдан

кенеш алып турганын жазып калтырышкан. Кийинчерээк Касым миңбашы хандын каарына калып, өлүм жазасына тартылаарда ортого энеси Жаркын айым түшүп, анын өмүрүн сактап калган. Ордодо миңбашылык кызматта туруп, баш увазир аталган кыргыздын чыгаан уулу Касымдын ишмердиги, анын кийинки тагдыры тарыхта белгисиз бойдон калып келген эле. 1991-жылы Ысык-Көл облусунун Ананьево айылынан Касымов Муқан Абдулдаевич аттуу аксакал атайын Бишкекке келип, чоң атасы Касым миңбашы жөнүндө айтып берген. Муқан аксакалдын айтуусу боюнча Касым миңбашы Сузактын Кара-Дарыясынан Мырзабай дегендин баласы болуптур. Аны Жаркын айым өлүмдөн алып калып, жер которткон. Ошондо Касым миңбашы үй-бүлөсү, жакын туугандары менен Ысык-Көлгө көчүп келген. 1912-жылдары Касым миңбашынын көзү өтүп, сөөгү Балыкчы шаарына жакын коюлат. Анын күмбөзү азыркыга чейин бардыгын, урпактары Ананьеводо жашаарын небереси Муқан аксакал айтып берген.

Касым миңбашынын мезгилинде Алымбек датка кайрадан ордо менен кызматташа баштаган. Ага белгилүү деңгээлде өмүрлүк жары Курманжандын хан энеси Жаркын айым менен жакшы мамилеси да себеп болгон. Өз мезгилинде кыргыздын даңазалуу эки кызы баймабай катташып, сыр чечишип, ордо иштерине да кийлигишип турган. Курманжанды Кудаяр хан энеси аркылуу да жакшы билип, урмат-сый көргөзүп келген. Кийинчерээк 1862-жылы Кудаяр хан экинчи жолу такка отуруу аракетин жасап, Бухара эмири Музаффардын коштоосу менен хандыкка келгенде, Оштон Курманжанга аялзатынын ичинен Бахара эмирлигинин «датка» даражасынын алгачкы жолу ыйгарылышы тарыхтан маалым. Курманжан датканын «датка» болушуна ошол кезде эле Жаркын айым жана анын уулу Кудаяр хандын үлүшү болгон. Кудаяр хан 1865-жылы үчүнчү жолу тактыны ээлегенде эмир Музаффар тарабынан берилген Курманжан датканын «датка» даражасы Кокон хандыгынын атынан кайра бышыкталган.

Касым миңбашынын аракетине карабай Кудаяр хан өз алдынча бийлик жүргүзгөн жылдары (1853-1858) Алымбек даткага ордодон атайын бийлик орду сунуш кылынган эмес. Ал эми Алымбек датка Алай, Ош аймагын башкаруу менен чектелип калгысы келбеген. Ошол үчүн Кудаяр хандын бир тууганы Малабектин өтүнүчүн дароо колдоого алып, ал убада кылган баш увазирлик орунга дароо макул болгон. Анткени Алымбек датка хандыктагы

өзүнүн мүмкүнчүлүгүн, кадыр-баркын, таасирин сезе билип, элдин колдоосуна ээ болоруна ишенген.

1858-жылдын аягында аталаш бир туугандар Малабек менен Кудаяр хандын ортосунда карама-каршылык күчөп, Малабек жашыруун Анжыянга, андан Карасуудагы кыргыздардын арасына келет. Анткени Ташкенттин башкаруучусу Мырза Ахмеддин адилетсиздигинен улам аймакта жашаган казактар көтөрүлүшкө чыгып, аны териштирген Малабек Мырза Ахмедди жазага тартуусун кабарлап, аны Коконго жиберсе, Кудаяр хан аны миңбашылык кызматка коёт. Хандын кылыгына Малабек катуу нааразы болуп, Анжыянда бек болуп отурган бир тууганы Сопубекке келет да, андан Карасууга өтөт. Малабектин нааразычылыгын уккан Кудаяр хан аны кайра Коконго кайтаруу үчүн апасы Жаркын айымды, андан соң ордодогу эң сыйлуу диний жетекчи Хазерттини бир тууганына элчиликке аттандырат. Бирок Кудаяр хандын мындай аракеттеринен майнап чыкпайт. Малабек ордого келүүдөн баш тартып, кол чогултуп, тактыны ээлөөгө аракетин баштайт.

Көпчүлүк жазма булактарда Малабек Карасууга келген соң Алымбек даткага, Асан бийге жардам сурап кайрылганы, алардын жардамы менен кошуун жыйганы айтылат. Асан бий болочок Алымкул аталыктын атасы болгон. Тарыхый булактарда да ал «Алимбий ибн Хасан бий» деп кездешет. Ошондуктан Асан бийдин жардамын алган Мала хан тактыга отурганда Молдо Алымкулду эшик агалык кызматка койгон. Ал эми Алымбек датка Малабектин өтүнүчүн канааттандырып, хандыктын Түштүк-Чыгыш тарабындагы кыргыздарды Карасууга чакырган. «Тарыхи Шахрухи» эмгегинде Малабектин кыргыздар арасына келиши менен кыргыз билермандары, уруу башчылары Үч-Коргон кыштагында топ өткөрүшөт. Топто негизги маселе катары бийлик бөлүштүрүү: баш увазирлик, миңбашылык, вилайетке акимдердин дайындалышы жана башка негизги бийлик орундарына кимдер дайындалаары талкууланган. Топко Алымбек датканын жетекчилик кылышы талаш туудурбайт. Жыйында кыргыздардын бийлик бөлүштүрүүсү Малабектин катышуусу менен өтүп, болочок хан топтун чечимин аткарууга убада берет. Мына ошол топто ордодогу баш увазирлик орун Алымбек даткага ыйгарылган.

Макулдашылгандай эле кыргыздардын жардамы менен Малабек тактыны ээлеген соң, кыргыздар алдын-ала бөлүштүрүлгөн

бийлик орундарын ээлешкен. Кожентке Сейитбек датка, Нау сепилине Молдо Касым, Бишкек сепилине Атабек, Маргылан вилайетине кийинчерээк Молдо Алымкул дайындалган. Алымбек датка кээ бир жазма булактарында Анжыян вилайетинин акими болуп эскерилсе, Ч.Валихановдун даректүү баянында Анжыянга аким болуп Сарымсактын баласы Шамуратбектин дайындалганы айтылат. Ал эми Алымбек датка тууралуу ошол кезде кыргыз жергесине келген Чокан Валиханов: «Алымбек датканын жардамы менен бийликке келген Мала хан ага миңбашылык орунду убада кылып, бирок кийинки жылга чейин расмий түрдө аны миңбашы катары тааный электигин, ага карабастан Алымбек датка баш увазир пайдаланган укуктарды пайдаланаарын» жазган. Алымбек датка баштаган кыргыздардын хандыктагы негизги бийлик орундарын ээлеши, кыргыздардын жалпы биримдигин арттырган. Арка тараптагы кыргыздар Алымбек даткага өкүлдөрүн жиберип, айрым мүдөөлөрүнүн аткарылышы үчүн аракеттерин Ч.Ч.Валихановдун эскерүүсүнөн жолктурабыз. Алымбек датка Арка кыргыздарынын таасирлүү башчыларын ордого чакырып, аларды ордо иштерине аралаштырууну көздөгөн. Айтылуу Шабдандын ордого чакырылышы, ал жерден таалим-тарбия алуусу да Алымбек датканын мезгилине туш келет. Мындан сырткары атактуу акын Арстанбек Буйлаш уулунун Анжыянга келишине, ал жердеги таанымал акындар менен таңдай жарып бирге ырдашына Алымбек датканын салымы бар. Ал тууралуу атактуу акын өзүнүн ырларында ырдаганы маалым. Алымбек датка ордодо отурган кезинде Арстанбекти туугандары менен бирге ордого чакырып, аны Аксы, Анжыян, Алайдын залкар акындарына жолуктурган. Алымбек датканын Анжыян, Аксы, Алай кыргыздары менен Арка кыргыздарын жакындаштырууга аракет жасаганы анын ой чабытынын кенендигин кабарлайт. Мала хандын (1858-1862ж.) тактыга отурган мезгилинде Орусия империясынын Орто Азияга басып алуучулук саясаты күч алган. Кокон хандыгынын аймагы да тарый баштаган. 1860-жылы Чүйдөгү Бишкек, Токмок сепилин орус аскерлери убактылуу ээлеп, уратып салган. Мала хан алгач ордодогу бийлигин бышыктап алган соң атасынын жолоюна түшүп, кыргыздар менен кыпчактарды экинчи орунга сүрүп, өзбек, тажиктерди айланасына топтой баштаган. Хандыкта зор таасирге ээ Алымбек датканы 1860-жылдын башына чейин расмий түрдө

миңбашы, баш увазир катары эсептегиси келбеген. Көпчүлүк жазма булактарда ал Анжиян вилайетинин акими катары эскерилет.

1860-жылы күзүндө Мала хан орустарга каршы согушка даярдык көрүп, негизги күчтөрүн Чүйгө чогулткан. Мала хандын тапшыруусу менен Алымбек датка да кошуун курап, Чүйгө келген. Мында Алымбек датканын Арка кыргыздарынын арасындагы таасирин пайдаланып, Чүйдөгү кыргыз урууларын согушка тартууга аракет кылган. Ошол эле учурда Ташкенттин беги Канаат-шаа да кошууну менен Чүйгө келет. Ал жерден Узун-Агач жана Кастектин алдындагы согушка ким башкы командачы болот деген маселеге келгенде Алымбек датка менен Канаат-шаанын атаандаштыгы күчөгөн. Хандыкта баш увазирдин укуктарын пайдаланган Алымбек датка Ташкенттин башкаруучусу Канаат-шаага баш ийүүгө караманча-каршы чыккан. Ал эми Канаат-шаа Мала хандын жарлыгына таянып, башкы командачы экенине чиренген. Анын үстүнө Ташкенттин акимине Чүй, Ысык-Көл, Казак жерлеринин бий ийиши да Канаат-шаага шыкак берген. Кыргыздар менен кыпчактар Алымбек датканы башкы аскер жетекчи катары таанышып, Канаат-шаага баш ийүүнү каалашпаган. Ч. Валиханов алдын-ала баа бергендей Мала хандын эки жүздүүлүгү, оомалыгы дагы бир жолу көрүнүп, ал орустарга каршы күрөштө зор кедергисин тийгизген. Натыйжада Алымбек датка менен Канаат-шаанын ортосунда атандашуу күчөп, Алымбек датка жетектеген 12 миңге жакын кыргыздар согушудан баш тартышкан. Бул окуяны XIX кылымда жашап өткөн «Тарыхы Шахрухинин» автору Молдо Нияз аталган эмгегинде Алымбек датка чыккынчылыкка барды, - деп жазып, ошол эле учурда Мала хандын эки жүздүүлүгү тууралуу ооз ачпайт. Соңку кездеги изилдөөлөрдө да Молдо Нияздын жазганы боюнча Алымбек датканы чыккынчы катары кароого аракет жасалып келет. Ордонун тапшыруусу менен бир жактуу жазылган бул маалыматка калыс баа берүүгө убакыт жетти көрүнөт. Анын үстүнө Чүй жергесинде, тактап айтканда Жыламышта Алымбек датка менен арка кыргыздарынын аттуу-баштуу башчылары жолугуп, кырдаалды ар тараптан терең талдоого алышкан. Орусия империясынын укуругу уламдан-улам узарып келе жатканы, ал эми Кокон хандыгынын кел-кели кетип, кыйроо абалына кептелгени тууралуу узун сабак кеп болот. Келечекте мүлдө кыргыз биригип, өз түтүнүн булатууга аракеттенише, кимге таянаары талкууга алынып, орустар менен

душмандашууга барбай туруу жагы басымдуулук кылат. Аркадагы элдин бөөдө кыргынга кабылбоосуна кам көрүп, Узун-Агачта чечкиндүү чабуулга өтүүдөн баш тартуу чечими эчак чечилген маселе эле.

1861-жылы февраль айында Канаат-шаа Коконго келип, Алымбек датканын үстүнөн Мала ханга арызданып, анын катуу жазага тартылышын суранган. Канаат-шаанын бул арызынан кийин Мала хан башка аскер жетекчилерин да суракка алат. Акырында Алымбек датка күнөөлүү деп табылып, хан аны өлүм жазасына тартмак болот. Бирок, анын хандыктагы таасиринен чочулап, Анжыянга аким кылып, бийлигин төмөндөтүү менен чектелген. Хандын ушундай өкүмүнөн көп өтпөй, Алымбек датка Анжыянга кайтат.

Көп өтпөй Мала хан Анжыянга келет. Бул жерден Алымбектин үстүнөн арыздар көп түштү деген шылтоо менен жашыруун түрдө аны өлүм жазасына буюрат. Качан Алымбек датканы жазалоо үчүн Коконго чакыртканда, анын сыры ордодогу ишеничтүү кишилер аркылуу билинип калат. Молдо Алымкулдун жердеши, 72 жаштагы (биз аксакал менен 2000-жылдары кездештик, эки жыл өтпөй каза болду-М.К.) Гулямжан Кенжаевдин айтуусу боюнча, Алымбек датканы Анжыянга кармап келүүнү Маргыландын акими Алымкулга тапшырат. Бирок, Молдо Алымкул алдын-ала чабарман жөнөтүп, Алымбек датканы Алайдан кете турушун кабарлайт. Ошондон соң Алымбек датка Мала ханга каршы кыргыздарды күрөшкө үндөй баштаган. Күрөшкө Адыгене уруусунан башка сол уруусунан да көптөгөн кыргыздар тартылган. Алымбек датка Алайдан Нарынга өтүп, сарыбагыш уруусунун манаптары Үмөтаалы, Ажы, Адыл, Төрөгелди, саяктардын манабы Осмонго кайрылган. Кыргыздардын тез арада баш кошуусу Мала ханды алдастатып, айласын кетирген. Ал Алымбек датка менен душмандашуудан айбыгып 40 кишиден турган өкүлүн жарашуу үчүн элчиликке жиберген. Алымбек датка жарашуудан баш тартып хан жиберген адамдарды жазалаган. Андан көп өтпөй Мала хан жиберген жазалоочу кошуунду да толугу менен талкалайт. Алымбек датканын мындай чечкиндүү аракеттерине байкоо салган Батыш Сибирь генерал-губернатору Дюгамель анын Кокон хандыгына көз карандысыз, кыргыздардын өз алдынча мамлекетин түзүүгө ниети бар экендигин боолгойт. Ошол үчүн ал 1861-жылы 8-июнда Согуш министрине «Алымбек будто бы намерен

остаться среди дикокаменных киргизов, кочующих в верховьях Нарына, между озером Иссык-Куль и Мала-Бухарской равниной и сделаться независимым правителем этого народа, вступив предварительно в дружеские с нами отношения.

Имея в виду, что сближение с Алымбеком полезно для нас в том отношении, что может благоприютствовать безопасному следованию караванов в Кашгар, я предписал полковнику Колпаковскому: в случае если Алымбек действительно откроет с ним сношения, то, не отказывая ему в нашем распоряжении, стараться поддерживать дружеские с ним отношения», - деп билдирет (ЦГА Ресб. Узб., Ф.И.-715, оп.1, д. 25, л.329-330). Дюгамель билдирген кабардын канчалык денгээлде чындыгы бар, али такталбаган маселе. Анткени Алымбек датка Нарындагы кыргыз урууларын күрөшкө тартуу менен Кокон хандыгындагы кыргыздардын таасирин кайра күчөтүүнү каалаган. Ал эми өз алдынча кыргыздардын мамлекетин түзүү анын негизги максаты болбогондугу анын кийинки аракеттеринен да көрүнгөн. Эң негизги Алымбек датканын кыргыздарды баш коштурууга жасаган аракеттери ошол кезде Кокондун ханы Мала ханды гана эмес Батыш Сибир генерал-губернатору Дюгамелди да кыргыздар менен эсептешүүсүнө алып келген. Ушундан улам Мала хан өз жаңылыштыгын сезип, элдешүү үчүн кайрадан Алымбек даткага өкүлчүлүгүн жиберүүгө мажбур болгон. Мала хандын көптөгөн аракеттеринен соң, айрым кыйыр түрдөгү маалыматтарга караганда Курманжандын, Молдо Алымкулдун ортого түшүүсүнүн натыйжасында Мала хан менен Алымбек датка убактылуу тил табышат. Натыйжада ордого келүүгө макул болгон Алымбек датканын талаптары аткарылып, баш увазирлик орунду кайра ээлейт. Бирок Алымбек датка менен Мала хандын ортосундагы жарака биротоло бүтөлбөйт. Ортодогу карама-каршылыктар күчөп отуруп, окуя Мала хандын өлүмү менен аяктайт. Арадан көп убакыт өтпөй мундуз уруусунан Алымбек (туурасы, баргы - М.К.), кыргыздын дузунан (мундуз - М.К.) Хадир, Кудайназар түрк жана башка айрым кыпчактар биригишип, Молдо Алымкулдун макулдугу менен 1273-жылы шабан айынын 24үндө дүйшөмбү күнү түн ичинде (24-февраль 1862-жыл) Мала ханды өлтүрүшөт. («Тари-хи Шахрухи» боюнча). Дагы бир маалыматта (Тарихи джахан-намай) жогоруда айтылгандар бышыкталып, Мала ханды Алим бий парваначы (кыргыз), Хидыр бий эшик агасы (кыргыз), Шадман кожо-

парваначы, Худайназар датка (түрк уруусунан), Дустмихтар (юз уруусунан), Мухаммад Ибрахим-мырзабаши Касани жана башка белгилүү кишилер өлтүргөндүгү айтылат. Мала хандын ордуна Сарымсактын он беш жашар баласы (Шералы, хандын улуу баласы) Шахмурадды хан көтөрүшөт. Алымбек датка хандыктагы баш увазирдин ордун ээлеп, иш жүзүндө хандыкты башкарууну колго алган. Ал баш увазирлик орунда туруп чечкиндүү аракеттерди жасап, Мала хандын жаңылыштыктарын оңдоого киришкен. Алымбектин мындай чечкиндүү иш-аракеттеринен чоочулаган Канаат-шаа Жизакта жүргөн Кудаяр ханды Ташкентке чакырат. Канаат-шаанын Кудаярды такка отургузуу аракетине ферганалык кыргыздар, кыпчактар каршы болушат. Алар кол курашып, Кожентти, Коштегирменди, Науну каратышып Ташкентке бет алышат. Ташкенттин алдындагы алгачкы эле беттешүүдө Бухара эмири көп кол менен Самаркандга келгенин угушуп Коконду көздөй артка кайтышат. Жолдо келе жатышып, Сыр-Дарьянын жээгиндеги Самгарга жакын жерде Шадман кожо, Бек Мухаммед удайчы жана башкалар менен келишип алып Кадыр кыргызды, Ырыс-Али кыпчакты жана Кудайназар түрктүн көзүн тазалайт. Булардын бардыгы Алымбек баш увазирдин эң ишенген адамдары болгон. Алымкул башында турган экинчи топ Чотон баштаган адамдарды Коконго жиберип, Алымбекти өлтүртөт. Коргон-Төбөлүк кыргыздардын арасында Молдо Алдымкулдун Алымбек датканы өлтүрүүгө тиешеси жоктугу айтылат. Коргон-Төбө районунун тургуну, санжырачы Гулямжан Кенжеевдин айткан маалыматы боюнча Молдо Алымкул менен Алымбек датка өмүрүнүн аягына чейин сыйлашып өтүшкөнү, кийин Алымбек датканын балдары менен да жакшы мамиледе болгону бышыктоого алынат. Алымбек датканын өлүмү көпкө чейин жашыруун сакталат. Жада калса аны өмүрлүк жары Курманжан да билбейт. Бул кайгылуу окуяны ал көп убакыт өткөндөн кийин гана угат. Анткени экинчи топ Алымбек датканын кыргыздардын арасындагы кадыр-баркынан чоочулашып, жаңы чыр-чатактын чыгышынан коркушкан.

Алымбек датканын өмүрү ошентип 1862-жылдын жаз айларында ордодогу бийлик үчүн күрөшкөн экинчи топтун колунан кыйылган. Анын узак убакыт бою Кокон хандыгында, андагы тынымсыз жүрүп турган күрөшкө арналган өмүрү кайгылуу аяктаган. Алымбек датканын ишин өмүрлүк жары Курманжан жана балдары

уланткан. Датка даражасы 1862-жылы Курманжанга ыйгарылып, балдары атасындай хандыктагы кызмат орундарын ээлешкени белгилүү. Кийин 1894-жылы 17-февралда Орус төбөлдөрүнө жазган катында Курманжан датка: «Менин балдарым сыяктуу эле алардын атасы жана чоң аталары мурдагы мусулман хандарына жана бектерине ак ниеттери жана берилүү менен кызмат кылышып, ардактуу жана жакшы адамдардан болушкан, эч качан эч нерсе менен айыпталбаган, өзүлөрүнүн наамына доо кетирбеген жана элге таанымалдыгы менен сый-урматка ээ болуп келишкен», - деп мүнөздөмө берген (ЦГА Респ.Узб., ф,19, д. 3617, л.30-31).

Курманжан датка мүнөздөгөндөй Алымбек датка өз наамына эч качан доо кетирбеген жана элге таанымалдыгы менен сый-урматка ээ болуп келген. Кокон хандыгынын доорунда кыргыздардын арасынан Алымбек даткадай узак мезгилге дейре хандыктын ишине аралашып келген инсан жок. Ал беш хандын тушунда (Мадали, Шерали, Кудаяр, Мала, Шахмурад) кызмат өтөдү. Хандыктагы жогорку чиндердин, даражалардын, кызмат орундардын бардыгына ээ болду. Даткадан парваначылыка, Алай кыргыздарынын баштыгынан ордодого экинчи орун миңбашылык, баш увазирдик кызматтарына чейин көтөрүлдү. Буга барынан да Алымбек датканын жөндөмү, зирек акылы түрткү болду. Ал жалгыз коктуну же бир уруунун казанында кайнабай, Анжыян, Алай, Аксы, Арка кыргыздарына да кеңири таанылып, XIX кылымдын ортосунда кыргыз элинин башын бириктирүүгө, ынтымагын артырууга өз салымын кошкон, өз доорунун алдыңкы инсаны болгон. Алымбек датканын өмүрүн, мамлекеттик ишмердигин бүгүнкү күн менен эмес, өз доорунун, ал мезгилдин тарыхый шарты, мыйзамы менен баалаганда гана анын улуулугун сезип, өз баасын татыктуу бере алабыз. Алымбек датканын мезгилин, жалпы эле кыргыздардын Кокон хандыгына карата мамилесине баа бергенде Ч. Валиханов да өзүнүн: «По отношениям к Коканду киргиз можно разделить на подданных Коканду и на признающих его власть; в первые пользуются одинаковыми правами с узбеками, служат в войске и занимают военные и гражданские места. Другие платят зекет и обязаны давать вспомогательные войска в случае надобности», - деген калыс оюн, кашкайган чындыгын жазган. Ч. Валихановдун бул айтканы, Алымбек датканын өмүр жолу, саясий ишмердиги дагы бир жолу Кокон хандыгы кыргыздардын да мамлекети болгон деген

биздин оюбуздун далили боло алмакчы. Ал эми Алымбек датканын жаркын элеси, өмүрү кыргыз элинин жүрөгүндө түбөлүккө сактала бермекчи.

Омурзакова Т.,

т. и. к., доцент,

КРнын УИА ТБ.,

Гуманитардык изилдөөлөр институту

АЛЫМБЕК ДАТКА – XIX КЫЛЫМДАГЫ КӨРҮНҮКТҮҮ МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА САЯСИЙ ИШМЕР

Совет доорунда тарых идеологиянын куралына айландырылган, анда саясат тарыхтан жогору коюлуп, саясий кызыкчылыктарга багындырылган. Натыйжада коомдо бурмаланган, тарыхка калпыс аң-сезим калыптанып, тарыхчылардын жазган эмгектери идеологиянын гана кызматын аткарып келишкен. Атайын көрсөтмөлөр боюнча советтик тарыхчылар улуттук-боштондук күрөштөрдүн баарын айыпташып, орус падышачылыгынын басып алуучулук саясатын жылмалап көрсөтүшкөн. Социалдык теги боюнча “бетөн, эзүүчү таптын өкүлү” – деп эсептелген көптөгөн тарыхый инсандар караланып, тарыхтан так баасын алышкан эмес.

Тоталитардык режимдин багытын улантып, республиканын тарых илими да өз элинин эркиндиги үчүн күрөшкөн, эл кызыкчылыгын коргогон белгилүү инсандардын тарыхтагы ролу, коомго синген эмгеги тууралуу маселени көз жаздымда калтырууга аргасыз болгон. Эгер кайсы бир тарыхчы алар жөнүндө туура жана ачык жазганга батынса, ал ошол замат өткөндөгү “патриархалдык көчмөн турмушту даңазалаган антимарксчы” катары айыпталчу. Ошондой мезгил бүктөмүндө калып келген темалардын бири кыргыз тарыхнаамасында жеке инсандар жөнүндөгү илим - **Инсан таануу багыты** болгон.

Тарых өткөн доорлордо жашап өткөн адамдардын жакшы иш-аракетинен үлгү, жаманынан сабак ала турган улуу мектеп, ошондуктан тарыхый инсандарсыз тарых илими толук болбойт, Ал эми тарыхта жеке өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган, коомдо оң же терс иш-аракеттери менен көрүнүктүү из калтырган тарыхый

инсандарды жасаган ишине, басып өткөн жолуна карап, шарттуу түрдө эки категорияга бөлүп караса болот.

Биринчиси, оң каармандар: адамзатка, мекенге, элге кызмат кылгандар, адеп-ахлакты, абийирди-уятты ыйык туткандар, эл тынчтыгын, журт амандыгын жеке кызыкчылыгынан жогору койгондор, улуттун оор жүгүн аркалап, тар жол, тайгак кечүүлөрдө тунгуюктан жол таап, ар дайым «эл четинде, жоо бетинде» болуп, эл тагдырына өзүн жоопкер сезген жана кийинки муундарга өрнөктүү жолу менен көөнөрбөс осуят, улуу насаат болууга татыктуу инсандар.

Экинчиси, байлык, бийлик үчүн, намысын-абийирин саткандар, өз элине, мекенине чыккынчылык кылгандар, жеке кызыкчылыгы үчүн «бардык каражат жакшы» деп, түрдүү айла-амал жасап, эч нерседен кайра тартпаган авантюристтер, алар жеке эле өз элин эмес, адамзатты алааматка салган, «кызыл кыргын, кара сүргүн» уюштурууга жөндөмдүү инсандар (мисалы, Гитлер жана анын пикирлештери). Бул терс каармандар жасаган иштер да эл эсинен чыкпайт.

Биз жогоруда белгилегендей, элге, мекенге кызмат кылууну өзүнүн адамдык парзы катары караган, журт тагдырына өзүн жоопкер сезген, эл тагдырын жеке керт башынын кызыкчылыгынан жогору койгон инсандар бардык доорлордо болгон. Аларды «улуу инсандар, тарыхый инсандар» деп аташат, түпкү теги, жети атасы ким болгон, генетика, генофонд, «аккан арыктан суу агат» деген философиялык идеялар кыргыздарда байыртадан эле чоң мааниге ээ болгон.

Казак элинин патриот уулу Олжас Сулайманов, «тарыхый инсандарды жаратпаган эл, тарыхтагы миссиясын аткарбаган эл», - деп жазган. Ар бир доор, мезгил өз улуу инсандарын жаратат. Ошондуктан дүйнөдө тарыхый тагдыры жеке инсандарга байланышпаган бир да эл жок. Ар бир улутта аты ташка тамга баскандай эл эсинде сакталып, унутулбаган, жашоо-турмушу, ишмердиги, жашап өткөн өмүр жолу үлгү болгон, эли туу тутуп сыймыктанган, өмүр жолу легенда катары айтылып калган инсандар болгон.

Ошондой доор бүктөмүндө калып, «эскерүүгө тыюу салынган» темалардын бири кыргыз тарыхнаамасында *Инсан таануу* багыты болгон. Арийне, дүйнөдө тарыхый тагдыры жеке инсандарга байланышпаган бир да эл жок. Адамзат аң-сезимдүү доорго

киргенден баштап эле, элге, ата-мекенге кызмат кылууну өзүнүн адамдык парзы катары караган, эл тагдырына өзүн жоопкер сезген инсандар бардык доорлордо болгон. Дүйнө тарыхын Александр Македонский, Юлий Цезарь, Чынгыз хансыз жаза албаган сыяктуу эле, Франциянын тарыхын Наполеон жана Де Голлсуз, Англияны Черчиллсиз, Кытайды Ден Сяопинсиз, ал эми Россияны Петр I сиз элестетүү мүмкүн эмес.

Эгерде адамзаттын эс тутумунда олуттуу из калтырган, элдин келечегине жана өнүгүшүнө кызмат кылган, өзгөчө жөндөмү менен айырмаланган, өз доорунун эле эмес келечек муундардын тагдыры үчүн олуттуу кызмат кылгандар «тарыхый инсан, улуу инсан» [1] деп аталса, кылымдарды карыткан кыргыз элинин тарыхында да улутубуздун оор жүгүн аркалап, тар жол тайгак кечүүлөрдө тунгуюктан жол таап, ар дайым «эл четинде, жоо бетинде» болуп, бүт өмүрүн эл эркиндигине арнаган инсандар болгон. Алар тарыхтын татаал белестеринде өздөрү жөнүндө улуу элес калтырып, жашап өткөн татаал жолу, эл үчүн аткарган жумушу, аркалаган жүгү, алдына койгон бийик максаты менен эл оозунда муундан-муунга айтылып, легендага айланып жашап келет.

Улуу инсандардын тарыхый тагдырына кайрылуу менен алардын мисалында жаш муундарга таалим беребиз, демек, тарыхый инсандарсыз тарых илими толук болбойт.

«Тарыхтын атасы Геродот» белгилүү «Тарых» деп аталган эмгегинде : «Улуу инсандар жасаган ишмердүүлүк, адамзат үчүн чоң баалуулук болуп саналат, ошондуктан алардын эмгегин унутта калтырбоо керек» [2] деп жазыптыр.

Совет доорунда тарых илими идеологиянын куралына айланып, саясий кызыкчылыктарга багындырылган. Натыйжада коомдо бурмаланган түшүнүк калыптанып, тарых адистигин бүткөн тарыхчылар да чыныгы тарыхты билүү укугунан ажыраган эле. Ошондуктан кыргыз тарых илими да өз элинин кызыкчылыгын коргогон тарыхтагы белгилүү инсандардын жасаган иштери, алардын тарыхтагы орду жөнүндөгү маселени көз жаздымында калтырууга аргасыз болгон. Анткени эгерде кимдир-бирөө алардын жасап кеткен ишин оң жагынан жазганга батынса, ал ошол замат өткөндөгү бай-манаптардын патриархалдык-көчмөн турмушун даңазалаган антимарксисттердин катарына кошулуп калчу. Постсоветтик жылдардын ичинде жаңы архивдик маалыматтардын ачылышынан,

биздин ой-чабыттарыбыздын кеңейип, теориялык билимдерибиз дин өркүндөшүнөн улам көпчүлүк фактыларга, саясий окуяларга, тарыхыбыздын ар түрдүү жагдайларына объективдүү баа берилүүдө.

Кылымдарды карыткан кыргыз элинин тарыхында улутубуздун оор жүгүн аркалап тар жол, тайгак кечүүлөрдө туңгуюктан жол таап, ар дайым “эл четинде, жоо бетинде” болуп, бүт өмүрүн эл эркиндигине арнаган инсандар аз эмес. Алар тарыхтын татаал белестеринде, өздөрү жөнүндө улуу элес калтырып, басып өткөн татыктуу жолу, эл үчүн аткарган жумушу, аркалаган жүгү, алдына койгон бийик максаты менен эл оозунда муундан-муунга, атадан-балага айтылып, кылымдар бою жашап, легендага айланып, журт көңүлүндө сакталып келет. Мезгил таразасы эң акыйкат тараза, анткени убакыт канчалык арылаган сайын бийик тоо алыстан даана көрүнгөндөй, ар бир улуу инсандын бүтүргөн иши тарыхтан так баасын айкынсыз алып айтылып калат тура.

Кыргыз тарыхында элинин тагдырына жан күйгүзө кам көрүп, өзү жөнүндө бараандуу из калтырган, өз кезинде Кокон хандыгында мамлекеттик жана саясий ишмер болуу менен, кыргыз элинин көз каранды эместик үчүн болгон күрөштөрдү жетектеген кол башчы, элинин эркиндиги үчүн башын сайган инсандардын бири Алымбек датка Асан бий уулу болгон.

Алымбек 1799-жылы азыркы Алай районунун Жошолу айылында туулган. Алымбектин атасы Асанбий ибн Шамырза Улуу Жибек жолунун бир бутагы болгон Алай тоолору аркылуу Терек ашуусу менен өткөн Кашкарга чейинки аралыкта соода-сатык менен алектенип, эл кыдырып, жер кыдырып өз мезгилинин нарк-насили терең, курчап турган чөйрө жөнүндө кенен маалыматы бар, кыргыз элинин турмушундагы саясий жана коомдук окуяларды терең талдай билген инсан болгондугун, Бекмурат, Осмон, Өмүрбек жана Алымбек сыяктуу эл жүгүн көтөргөн эр азаматтарды тарбиялагандыгынан көрүүгө болот. Андан башкача болушу да мүмкүн эмес эле, анткени “Аккан арыктан суу агат” дегендей Асанбийдин чоң атасы Ажыбий XVIII кылымдагы көрүнүктүү ишмер болуу менен Фергана кыргыздарынын көз каранды эместиги үчүн күрөшкөн, өз доорунун белгилүү инсандарынан болгондугун кытай тарыхый булактары [3] далилдейт.

XIX кылымдын баш ченинде Кокон ханы Мадалы Алай – Памир жерлерин кошуп алуу үчүн, баскынчылык аракеттерин

активдештирип салык жыйноого сарбаздарын жөнөткөндө Асан бийдин балдары хандын жигиттерине катуу каршылык көрсөтүшкөн. Өзгөчө Алымбек Мадалы хандын буйругун кабыл алмак түгүл, салык жыйнаган сарбаздарды ата-конушуна бут бастырбайм деп хандын жигиттерин айдап чыккан, - деп айтылат жергиликтүү айтымда. Дайым эле күч колдонуу аркылуу жеңишке жете бербесине көзү жеткен Мадалы хан жергиликтүү төбөлдөрдү өз тарабына тартуу үчүн, ар түрдүү наамдарды ыйгарып (датка, аталык, миң башы, паңсат) белек-бечкектерди берип тургандыгы тарыхый маалыматтардан белгилүү эмеспи.

Алымбектин калк арасындагы кадырын, арстан айбат кайтпас чыгаандыгын эске алып, 1832-жылы (кээ бир маалыматтарда 1831-ж. деп жазылат) Мадалы хан ага “Датка” наамын берген. Ушул пикирди академик Б. Жамгерчинов мындайча белгилейт. “1831-ж. Мадалы хан Түндүк кыргыздарды жеңип алуу аракетин жасаганда Алай кыргыздарынын үстүнөн хан бийлигинин орнотулушуна Алымбек каршылык көрсөткөн. Памир-Алай кыргыздарынын башкаруучусу катары Алымбек кыргыздардын өз алдынчалыгын коргоп калууну көздөп бир нече жолу Кокон хандыгына каршы чыккан [4].”

Ушул жерде белгилей кетчү жагдай, Алымбек датканын Кокон хандыгындагы 30 жылга созулган саясий жана мамлекеттик ишмердүүлүгүн анализдеп олтуруп, анын инсандык бир өзгөчөлүгү ар кандай “тар жол, тайгак кечүүлөрдө” да ал кыргыз элинин кызыкчылыгын, көз каранды эместигин баарынан жогору койгондугун баамдайбыз. Ордодон датка наамын алгандыгына карабастан Алымбек бир нече жолу хандыкка каршы көтөрүлүшкө башчылык кылган. 1845-жылы Алайлык жана Ферганалык кыргыздардын хан бийлигине каршы көтөрүлүшүнө жетекчилик кылып, ордонун коопсуздугуна олуттуу коркунуч туудурган. Көтөрүлүштүн себеби, хан салыгынын күндөн-күнгө көбөйүшү болгон. Ошондой эле элет эли чептердеги кокондук сарбаздарды азык-түлүк, унаа ж.б. каражаттар менен камсыз кылып турууга милдеттендирилген. Зор аймакты каратып алган Кокон хандыгы жаңы ээликтерде үстөмдүгүн бекемдеп чек араларды, соода кербендерин коргоо максатында Кыргызстандын жерлерине бир катар чеп-коргондорду курат.

Алымбек датканын хандыктагы таасири 1842-жылдан баштап ордодогу бийликти тактынан түшүрүп жана хан көтөргөнгө түздөн-

түз катышкандыгынан көрүнүп турат. Бул боюнча академик Б.Жамгерчиновдун төмөндөгү ойлоруна кошулбай коюуга болбойт. “Кыргыз бийлери менен манаптары Кокон хандары менен эришаркак болуп иш тутушкан. Алар жергиликтүү башкарууга гана катышпастан, ошондой эле өзбектер менен бир катарда Кокон хандыгынын жогорку саясий жана аскер башчылыгынын кызматтарына дайындалышкан. Кыргыздын илгерки ата-бабалардан бери келаткан уруу башчыларынын ак сөөктөрү хандыктын саясий турмушунда орчундуу, ал тургай кээде чечүүчү роль аткарышкан [5]”.

Алымбек датка Мады айылында Алай билермандарынын курултайын чакыртат. Белгилүү окумуштуу Р.Набиевдин жазганына караганда “Мусулманкулдун зомбулугуна нааразы болгон Кокон хандыгынын чыгыш жагындагы Ош жана Алай тоолорундагы кыргыздар көтөрүлүшкө чыгышты. Алар ого эле көп санда Мады крепостунун жанына чогулушту жана Ошко жана анын айланасына кол салышты. Бул кыймылга баргы уруусунан чыккан Алымбек датка жетекчилик кылды [6]”.

Шаардын өзүнүн калкы да көтөрүлүшчүлөрдү колдоп, аларга кошулат. Бул окуя 1845-жылы болгон. Ошентип Алымбек датка хан бийлигине каршы күрөштүн уюштуруучусу жана жетекчиси болгон. “Үч-Коргондон тартып Алайдын чек араларына чейин кучагына алган көтөрүлүш жөнүндөгү кабар кыпчактардын арасында дүрбөлөң түшүү жана тынчсызданууну пайда кылды. Оштун чет жакаларындагы кыргыздардын көтөрүлүшү жана алардын Ошту курчоого алышы жөнүндөгү кабар Шахрихандын кыпчактарына чейин жеткен жана бул туурауу Мусулманкулга билдиришкен [7]” – деп жазган хандын өздүк тарыхчысы Молдо Нияз.

1853-жылы генерал Перовскийдин командалыгы астында орус аскерлери Ак-мечет чебине чабуул коюп, курчоого алышат. Чептеги абалдын оор экендигине карабастан, Кудаяр хан менен анын аталаш бир тууганы, Ташкент беги Маллабек дароо кошумча аскердик жардам жөнөткөндүн ордуна өз-ара каршылашып жатып, чепти орустарга алдырып коюшат. Натыйжада Кудаяр хан Малла бекти Ташкентти башкаруудан бошотот. Ошентип кезектеги жаңжал Кудаяр хан менен анын агасы Малла бектин ортосунда башталды. Кудаяр хандын өз алдынча башкарган жылдары да ички тышкы саясий абалдын курчушу, башкаруучу төбөлдөрдүн ортосундагы бийлик үчүн күрөштүн андан ары тереңдеши, тынымсыз дарга

асуулар, эл массасынын андан ары жакырдыгы менен коштолгон. Мамлекетте баягыдай эле баш-аламандык өкүм сүргөн.

Алымбек жана аны колдогон кыргыздар да мындай абал менен келише алышкан эмес. Ушундай эки бир туугандын мамилеси курчуп турган абалда, кыргыз кыпчак төбөлдөрү эми Малла бекти колдошот. Малла бек Кудаярга каршы күрөшүү үчүн жардам сурап Алымбекке кайрылат. Бул окуяны В.Наливкин төмөндөгүчө сүрөттөйт. “Малла бек Гүлчөгө келип Хасан-бий Алымбекке жардам сурап кайрылды. Хасан-бий Алымбек, ал мезгилде күчкө толуп турган маалы, өзүнүн даяр экендигин билдирип тез арада жүздөгөн жоокерлерин топтоп, Кара-Суу өзөнүнө келип элге чакырык менен кайрылды. Андан ары Андижанга жөнөдү. Ал жерден ага Кудаяр хандын ашынган душмандары кыпчактар агылып келип жатышты [8]”.

Ч.Валихановдун маалыматтары боюнча, “ханга таарынган Малла бек өзүнүн бир тууганы Анжияндын беги Сопубекке түзүлүп калган кырдаал тууралуу акылдашуу үчүн барат. Хандын энеси Жаркынайым абалдын тескери жагына бурулуп баратканын түшүнүп, бир туугандарды жараштырууга аракеттенет. Ал Кара-Сууга келип, мамлекет тин кызыкчылыгы үчүн Малла бекти Кудаяр хан менен жарашууга үгүттөйт. Бирок Малла бек Жаркынайымдын акыл-эстүү кеңешине көнбөйт да, анын сөзүн укпай коёт. Ал Кара-Сууга алайлык кыргыздардын ичинен эң кадыр-барктуусу деп эсептелген Алымбек датканы өзүнө чакыртат [9]”.

Ушул жолугушуудан кийин Алымбек Малла бектин пайдасына уюшулуп жаткан Кудаяр ханга каршы козголоңду уюштурат жана ага жетекчилик кылат. Алымбек Алайдан Ош менен Өзгөнгө түшүп келет. Архивдик маалыматтарда “Малла бек хан такты үчүн күрөштү Фергананын чыгыш жагынан баштаганы жана Хасан бий Алымбек башчылык кылган кыргыз аскерлери анын негизги таянычы болгону”, - айтылат. В.П.Наливкиндин жазганына караганда “Ал кезде Алымбек ага жакын болгон бардык кыргыздардын ичинен күчтүүсү болгон [10]”.

Ошентип, XIX кылымдын 50-жылдарынын аягында Фергана өрөөнүнүн эң ири саясий ишмери болгон Алымбек датка Кокон хандыгынын саясий майданында жаңы бийиктикке көтөрүлөт.

1858-жылы Саманчыга жакын жерде Кудаяр хан менен Малла бектин ортосунда чечүүчү кармашуу болот. Анда Кудаяр хан жеңилет да, Бухарага качып кутулат. Хандык башкаруу тагына Малла бек

олтурат (1858-1862-жж). Тарыхый маалыматтар ырастай тургандай, бул окуяларда биринчи кезекте Алымбек башында турган кыргыздар чечүүчү рол ойношкон. Натыйжада кыргыз төбөлдөрү хандыктагы башкаруунун маанилүү орундарын ээлейт: Алымбек датка – Анжиянга аким, Сейитбек датка – Кожентке, Молдо Касымга – Нау чеби тиет. Ошентип дал ушул учурда саясий бийлик Алымбек датканын жана аларды колдошкон кыргыз төбөлдөрүнүн колуна өтөт.

XIX кылымдын орто ченинде Россия империясынын Орто Азияга умтулуусу күч алат. Себеби дүркүрөп өнүгүп бара жаткан орус капитализмине арзан сырьё булактары, товарын өткөрө турган рынок, жаратылышы бай аймактар керек эле. Ошол эле учурда жаңы жердерди басып алуу жергиликтүү калкка салык салуунун эсебинен жаңы кирешелерди, эсепсиз көп байлыкты алып келмек. Орус чиновниктери жаңы колониялардын эсебинен мансап алууга умтулушкан жана падышадан согуш аракеттеринин тездетишин талап кылышкан. Ошондуктан падышалык Россия бул маселени биротоло чечүүгө чечкиндүү киришти.

1860-жылы Верныйдан чыккан полковник Циммермандын тобу Токмок менен Пишпектеги кокондун чептерин багындырат. Чүй өрөөнүн колдон чыгарбаш үчүн Малла хан ал жакка Алымбек менен Ташкенттин беги Канаат шаа башчылык кылышкан аскерлерди жиберет. Р.Набиевдин ырастоосуна караганда “Кокон армиясынын начальни ги болуп Андижандын акими – Алымбек датка дайындалган [11].”

Бул окуяларды хан сарайынын тарыхчысы Молдо Нияз Мухаммед минтип жазган. “Малля бек хан болгондо Алымбек сарайдагы эң эле таасирдүү төрөлөрдөн болуп калат. Ал бир мезгилде хандыктагы ири областтарга Андижан жана Наманганга аким болуп дайындалат. 1860-жылы Малля хан аны Куртка аркылуу Чүй өрөөнүнө Кокондун Пишпектеги чебин ээлеп алган орус армиясынын жылышын токтотуу үчүн жөнөтөт.”

Ушул эле учурду академик Б.Джамгерчинов мындайча жазат: “1860-жылга чейин Алымбек датка хандын Андижан округундагы башчысы болгон. Ал өзүнө караштуу тегеректен көптөгөн отряд жыйнап Канаатка жардамга чыккан. Чүй өрөөнүндө Түндүк кыргыздардын урууларынын арасында анын баркы кыргыз феодалдарынын башчысы катарында өсүп олтурган. Ал Канаатка баш

ийгиси келген эмес. Ал эми кыргыз феодалдары башкы командачы катары Канаатты эмес Алымбекти таанышкан [12]”.

Андан ары бул жүрүштүн катышуучусу Молдо Нияз Мухаммед минтип улантат: “Кокондон Андижан отрядынын башка 7-паңсаттын аскерлери жолго чыгышты. Жалпы Кокон армиясынын башчысы болуп Андижандын беги Алымбек дайындалды. Курама менен Ташкенттин аскерлерин Ташкенттин беги Канаат шаа жетектеген. [13]”

Ал эми Алымбек болсо Кетмен Төбө аркылуу Борбордук Тянь-Шанга келип, Куртка чебинде тыныккан, ага жолду катар кыргыз жоокерлери кошулуп олтуруп, жалпы атчан аскерлеринин саны 12 миңге чейин жеткен [14].

Ошол кездерде түндүк кыргыздарда тарыхый кырдаал эң эле татаал эле. Андагы кыргыз урууларынын саясий ички жана тышкы абалы өтө оор болгон. Анткени уруулар аралык чыр-чатактар ырбап, өзгөчө солто менен сарбагыш, сарбагыш менен бугу, бугу менен саяк урууларынын чабыштары, бири-биринин мал-мүлкүн талаптоноолор, барымта алуу, жылкы тийүү ж.б. толуп жаткан коогалаңдар кыргыздарды азапка салып, чарбасын бүлүнткөн ушундай оор шартта айрым уруу башчылары Борбордук Азиянын, анын ичинде Кыргызстанга көз артып умтулуп келе жаткан россия империясынын бийлик өкүлдөрүнө калканч издеп кайрылышкан. Тынымсыз ич ара согуштардан жабыркаган бугу уруусу алгачкылардан болуп 1855-жылы 17-январда падышалык империянын букаралыгына өткөн [15]. Бирок түндүк кыргыз урууларынын бардыгы эле орус букаралыгын өз каалоосу менен кабыл алган эмес. Алсак ошол эле бугу уруусунан Балбай баатыр, Мураталы, Чоңкарач, Тилекмат сыяктуу күчтөр Ысык-Көлдө чалгындаган орустардын аскердик-экспедициялык отрядына каршы күрөшүшкөн. Сарбагыштан – Үмөтаалы, Төрөгелди баатыр, саяктан – осмон, солтодон – Жаңгарач баш болгон кыргыз уруулары орус бийлигин бир топ жыл кабыл алган эмес.

Ошентип, Алымбек датка өз жигиттери менен орус падышасынын аскерлерине каршы беттешкени Чүй өрөөнүнө жөнөп кетет. Чынында эле Алымбектин аркалык кыргыздардын арасындагы кадыр-баркы чоң болгон. Анткени “учу бирге жазылат, түбү бирге кошулат”, дегендей теги бир Адыгине менен Тагайдан таркаган боордоштору менен карым-катнашын үзбөй Ормон хан, Жантай, Жаңгарач, Үмөтаалы, Осмон ж.б. чоң манаптар менен байланышып

турган. Чүй өрөөнүндөгү кыргыз манаптары да Алымбекке өтө кадыр-барктуу кол башчы катары урмат-сый көрсөтүшкөн, ошондуктан да Алымбек миндеген кыргыз кошуунун жыйнай алган.

Кыргыздар илгертеден эле эле башына коркунуч түшкөндө “бир жакадан баш чыгарып, бир жеңден кол чыгарып”, биримдүү болууга бирин-бири үндөп келген. Журт башына коркунуч түшкөндө эл камын ойлоо эл башында турган улуу инсандардын илгертен келе жаткан наркы, улуу адамдардын улуулугу, алардын көсөмдүгү ушунда эмеспи.

Алымбек датка ушундай кыргыз элинин тарыхындагы дагы бир кыйчалыш мезгил, бурулуш учур келгендигин, ушул кырдаалдан пайдаланып жалпы кыргыз элин бириктирип, мамлекет түзүүгө убакыт жетти деп, бирдиктүү кыргыз мамлекетин негиздөөнү максат кылып койгон. Алымбек бул чоң идеяны иш жүзүнө ашыруунун ыңгайлуу учурун күтүп жүргөн. Ошондуктан да кезектеги хандык саясатта Алымбек кыргыз кызыкчылыгын, кыргыз факторун биринчи орунга коюп кезектеги чечимди кабыл алган.

Чүй өрөөнүндө Алымбектин аскерлери Ташкенттин беги Канаат шаа жетекчилик кылган Кокондук аскерлердин тобуна Пишпекке жакын жерден жолугушат. Бири-бирине баш ийгиси келбеген эки төбөл кол башчылыкты талашышат. Алымбек датка үчүн бул таймаш шылтоо болот да, өңчөй кыргыздардан турган аскерлерин ээрчитип, согушка катыштырбай, кан майдандан алып чыгып кетет. Ошентип Узун Агачтын жанындагы полковник Г.А.Колпаковскийдин аскерлери менен болгон салгылашууда Канаат шаанын башчылыгы астында согушкан кокондук аскерлер жеңилет.

Алымбектин бул аракетин жактырбай хандын өздүк тарыхчысы Молдо Нияз Мухаммед өзүнүн кейигенин билдирип, мына буларды жазган: “Ушул учурда Алымбек кыргыз менен Канаат шаа тажик бири-биринен башчылыкты жана аскерлерге жетекчилик кылууну талашып бир чечимге келе алышпайт. Талаш-тартыштын айынан Алымбек анжияндык аскерлери менен кыргыздарын ээрчитип, сыртка чыга берет да, салгылашуу жагын, андан таба турган кадыр-барк же уятка калуунун баарын Канаат шаага калтырып, уят-намыстын этегин тепсеп, атак-даңк менен эрдикти колдон чыгарып жиберет”.

Учурдагы Алымбектин өз алдынча жасаган аракетин анализдеп олтуруп, ал дагы бир жолу өз жоокерлеринин жанын

өлүмдөн арачалап калуу менен, өз өмүрүн, өз тагдырын кылыч мизине коюп, ошол кездеги көз ирмемде өтүп жаткан тарыхый учурда чечкиндүү кадам жасап, алдына бийик максат койгондугун баамдайбыз. Антпесе, эмне үчүн Малла бектин хандык тактына жетишине түздөн-түз жардам берген Алымбек эми анын кызыкчылыгын коргобой согуш талаасынан чыгып кетти. Анткени Алымбек эртең Малла хан анын башынан сылабасын эң жакшы түшүнсө да, ан кандуу кармашка баргызып жаткан күч жана атуулдук парз бул – жалпы кыргыз журтунун келечегин ойлоо болгон. Ал дагы бир жолу “качанга чейин кыргыздар алдуунун амалы, күчтүүнүн куралы болуп кызмат кылып, айдаган жагына барып айтканын кылабыз, түндүк-түштүк биригип бирдиктүү мамлекет куруп, бир туунун алдына баш кошууга мезгил жетпедиби, качанга чейин быгырап чачылып ар кимибиз ар улуттун союлу болобуз”, - деген чечимге келген. Анан калса, ошол кезде орус аскерлери Ысык-Көл кыргыздарына өз үстөмдүгүн орнотуп, ар бир уруунун башчылары олку-солку болуп турган мезгил эле.

Ошол учурду Ала-Тоо округунун улугу полковник Г.А.Колпаковский өзүнүн билдирүүсүндө мындайча сүрөттөйт: “Түндүк Кыргызстанда хан сарбаздары көбөйө баштаса кыргыз феодалдарынын башкаруучу катмары Кокон тарапка ооп турушкан. Тескеринче, Россиянын таасири ар кандайча күчөтүлсө (же коркутуп-үркүтсө – Т.Ө.) кыргыз манаптары орус командованияеси тарапка ыктап калышкан [16]”. Анын мисалы “солто манаптары Байтик Канай уулу, Султанбай, Абалыйда бий, сарбагыш манабы Жантай орусиялык жаңы баскынчылардан эл-жерди коргоону эп көрүп, Пишпекке келип Орусиялык чеп Кастекти камалоого катышкан”. Ошентип кээ бир уруу башчылары орустарга ыктаса, айрымдары Кокон менен мамилесин үзгөн эмес, чынында ошол жылдар кыргыз элинин турмушундагы тарыхый татаал мезгилодер, бурулуш учурлар эле.

Ошентип Алымбек, Узун Агачтагы кан майданда Канаат шааны тоготпой, анын буйругуна көнбөй, өз бетинче аракет жасап кыргыз колун өзү башкарып эле тим болбостон чабуулга кирбей, бөөдө кыргынга кыргыздарды салып бербей согуш талаасынан чыгып кеткен. Демек, Алымбек датка үчүн кыргыз элинин кызыкчылыгы эң биринчи орунда тургандыгын, эгерде ордонун саясий багыты өз

элинин кызыкчылыгына каршы келсе, ал токтолбостон Кокон ханына каршы курал көтөрүп чыга алгандыгын дагы бир жолу далилдеген.

Коконго келгенден кийин Канаат шаа Алымбекти Узун Агачта орус аскерлери менен согушпастан кеткен күнөөсү үчүн оор жазага тартууну Малла хандан талап кылат. “Бирок, - деп жазат Б. Джамгерчинов, - анын Андижан вилаетиндеги, өзгөчө Алай кыргыздарынын арасындагы кадыр-баркын, өтө чоң таасирин эске алып, ага Андижандын акимдигин калтырып эле тим болбостон, аны жазалоого да батына албады [17].”

1861-жылы Малла хан өлкөнү аралап жүрүп Андижанга келгенде Алымбектин душмандары аны ханга кайрадан жамандап, жалаа жабышат. Каарына келген хан аны өлүм жазасына тартмакка Коконго чакыртат. Бул бүтүм тууралуу Алымбек даткага кабар берилет [18].” Албетте, Курманжандын тымызын тыңчысы болбосо, Алымбектин өмүрүнө ошол учурда чекит коюлушу мүмкүн эле. Алымбек бул кабарды угаары менен Алайга жөнөп кетет. Ал мыкты жарак-жабдыгы бар Кокон колуна каршы туруштук бере ала турган кол топтоо үчүн аркалык туугандарына, Теңир Тоого жер которуп кетет. Алымбек дайым эле Кокон ханынын ага мамилеси бузулган кезде - Ак Талаа, Нарын, Ат Башыга чейин келип туугандарынын сыйлуу мейманы катары кыйла убакыт туруп кеткени белгилүү.

Ушул окуялар тууралуу Сибирь корпусунун командири Согуш министри генерал Милютинге (1861-ж.январь) билдирүү менен “Намангандык парваначы Алымбек ырайымсыздык менен Коконго чакырылганын жана өлүм жазасына тартылганын кабарлайт. Буга Алымбек жетекчилик кылган аскерлердин негизги өзөгүн кыргыздар түзүп, жалпы саны 12миңге чейин жеткенине карабастан, Узун Агачтын жанындагы орус падышасынын аскерлерине каршы согушка катышпай койду, - деп Канаат шаанын Малля ханга жеткизген кабары себеп болгон [19]”, - деп билдирет орус командири.

Ошентип Алымбек Нарын дарыясынын баш жагындагы кыргыз айылдарында жайгашып туруп калат. Бул аймакты мекендеген сарбагыштын чоң манаптары “Үмөтаалы, Ады, Адыл жана Төрөгелди өңдүү кыргыз манаптары башкарган жерлер менен айылдарда болуп, алар менен пикирлешип, алардын колдоосуна ээ болот [20]” – деп жазылган архивдик маалыматтарда. Дал ушул жылдарда аркалык кыргыздар аны жалпы кыргыз элинин кызыкчылыгын коргой ала турган жолбашчы катарында колдошкон. Бул айрыкча орус

падышасынын аскерлери Кокон хандыгынын аймагына тереңдеп каптап кирип бараткан учурда хандын аскерлерине каршы тура ала турган чоң күч эле. Ошону сезген Малла хан Алымбекке каршы жасап жаткан иш-аракеттеринен баш тартууга аргасыз болот жана аны менен элчиликке өзүнүн ишенимдүү жакын адамдарынан 40 кишини жиберүүнү Канаатка буюрат. Бирок Алымбек хандын жиберген адамдарын туткун катары кармап жана алардын көзүн тазалоого буйрук берет “ээн баш козголоңчу Алымбекти” жазалоо үчүн жөнөтүлгөн кезектеги Кокон кошууну да тоо арасындагы тар капчыгайга камалып кыргыздардын колуна толугу менен кыргынга учурады [21]” – деп жазылат тарыхый маалыматтарда.

Ал доордун каардуу жазмышы ушундай эле, жогорку морал ал кезде кырчылдашкан тараптар үчүн жат болгон. Жоолашканда канга-кан менен, күчкө-күч менен жооп берип турушкан. Малла хандын кийинчерээк Алымбек менен элдешкенине кыйыр далилдер бар. Мында Алымбектин аялы Курманжандын ролу чоң болгон [22]” – дешет тарыхый маалыматтар.

Орус чалгынчылары кыргыздардын турмушундагы болуп жаткан саясий окуяларды дайыма сырттан көзөмөлгө алып турган. Алымбек датканын иш-аракеттеринен астыртадан кабардар болгон Батыш-Сибирь генерал-губернатору Дюгамель “түштүк жана түндүк кыргыздардын өз алдынча башкаруучусу болуу максатын көздөп, Алымбек өзүн Кокон хандыгына карама-каршы коёт жана жардам сурап, орус бийликтерине кайрылууга аргасыз болот” – деген жыйынтыкка келген. Ошондуктан согуш министри Милютинге жөнөткөн билдирүүсүндө мына буларды белгилеген. “Алымбек Нарындын бийик тоолорунда, Ысык-Көл менен Кичи Бухаранын ортосундагы түздүктөрдө көчүп-конуп жүрүшкөн жапайы кыргыздардын арасында калчудай жана биз менен адегенде достук мамиле түзүп, бул элдин көз карандысыз башкаруучусу болууну каалоочудай өңдөнөт. Биздин Алымбек менен жакындашуубуз Кашкарга барчу кербендерибиздин сапараныны шыдыр болушуна ыңгайлуу шарттарды түзөөрүн эске алып, мен полковник Колпаковскийге эгер Алымбек аны менен чындап мамиле түзө турган болсо, анда ага жок дебестен, аны менен достук байланышын түзүүгө аракеттен деген көрсөтмө бердим [23]”.

Демек, Наманган, Маргалан, Андижандан тартып тээ Кытай чек арасына чейинки аралыкты мекендеген Алымбек датканын

таасири жана ролу Россия империясынын бийлик төбөлдөрү үчүн, Кокон мамлекеттүүлүгүнө барабар болгондугун орус офицерлеринин рапорттору айгинелейт.

Полковник Г.А.Колпаковский көп өтпөй генерал-губернаторго мына буларды билдирет: “Жапайы манап Алымбектин Малля ханды жек көрө тургандыгы жөнүндөгү кабар чын болуп чыкты, бирок Алымбек азырынча мени менен эч кандай мамиле түзө элек. [24]” Ошентип, Алымбек башчылык кылган кыргыздардын Кокон хандыгына каршы көтөрүлүшү орус падышалыгына пайдалуу болгон. Тышкы иштер министри Горчаков Дюгамелге жазган өзүнүн 1861-жылдын 29-июнундагы “инкогнито” “өтө жашыруун” билдирүүсүндө буларды көрсөткөн: “Намангандык парваначы Алымбек менен жапайы кыргыздардын Кокон хандыгына каршы уюшулган көтөрүлүшү тууралуу улуу урматтуу мамлекет башчы Императорго айтылды. Эгер Алымбек биз менен достук алакасын түзүү жөнүндөгү өзүнүн каалоосун билдире турган болсо, кандай иш тутуу керектиги жөнүндөгү Сиздин буйругунузу улуу урматтуу иштиктүү деп табат [25].”

Ташкенттеги мамлекеттик архивдин 715-фонд, 1-оп. 25-иш кагазында Россия императору Александр II Батыш-Сибирь генерал-губернатору Дюгамелге жазган буйругу сакталып турат, анда минтип жазылган. “Алымбек жардам сурап кайрылса аны кабыл албай койбостон ага колдоо көрсөтүп, аны менен достук мамиле түзгүлө [26].”

Ошентип, Алымбектин өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүү жөнүндөгү ою орус падышалыгынын Түркстандагы бийликтерине гана эмес, алыскы Санкт-Петербургдагы Император Александр II жана ага канаатташ турган жердеги бийлик башындагы адамдарга чейин белгилүү болгон. Алымбек бирдиктүү кыргыз мамлекетин түзүү үчүн, аркалык кыргыздардын уруу башчылары менен жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөндүгүнө чейинки маалыматтар, орус тыңчыларынын көз жаздымында калган эместигин жогорудагы архивдик маалыматтар тастыктайт.

Албетте, Алымбек датка алдына койгон улуу максатты иш жүзүнө ашыруу үчүн мамлекетти түзүүгө өбөлгө болгон шарттар-экономикалык, социалдык, демографиялык жана тышкы факторлор бышып жетилип, аябагандай чоң уюштуруу иштерин талап кылган, бирок кыргыздар уруу-уруу болуп көчмөн турмушта жашаган ошол

доордо бул максатты иш жүзүнө ашыруу реалдуулук болгон эмес. Деги эле көчмөн эл бирдиктүү мамлекетүүлүккө шектүү карашкан, анткени бир уруунун башчысына жалпы элди башкаруу укугун берүү ал уруунун диктатурасына алып келет, жана башка уруулардын өз алдынчалыгына же ички автономияга саясий жактан өзүн-өзү башкаруу укугуна чек коюлат, - деп эсептешкен.

Натыйжада, ар бир бий хан болгусу келген кыргыз менталитетинде ал учурда бул улуу максат иш жүзүнө ашкан эмес. Ошентип “ат үстүндө туруп мамлекетти курса болот, бирок ат үстүндө туруп ан ыбашкаруу мүмкүн эместигине” көзү жеткенден кийин Алымбек датка башка жолду тандап алууга аргасыз болду. Эми ал бардык күч-аракетин Малла ханды тактан түшүрүүгө жана ордо башчылыгына өз адамын отургузууга жумшайт.

Нарративдик материалдардагы маалыматтарга ылайык “1862-жылдын март айынын алгачкы күндөрүндө Алымкул, Кыдыр, Шадман кожо, Кудайназар түрк жана Дост-Мехтар жана Мадраим мырза башы Малла хандын ордосуна кирип өлтүрүшөт [27]”.

Хан тактына Кудаяр хандын жээни Шах-Мурад олтурат. Алымбек ордодогу хандан кийинки биринчи адам-хандын башкы вазири болуп калат. Бул тууралуу англиялык тарыхчылар Джон жана Роберт Митчел “Кыргыздардын хандыктагы таасири өтө күчтүү экендигин, кыргыздардын адыгыне уруусунан чыккан Алымбектин хандыктагы биринчи министр экендигинен билсе болот [28]” – деп жазышкан. Чынында эле бул мансап өкмөттүк бийлик даражасы эле. Бирок Алымбектин мамлекеттик ишмердиги көп узабай анын өлтүрүлүшү менен аяктайт. Анын саясий атаандашы Алымкул бийликти өз колуна алууну көздөп “Шадман кожо, Бек-Мухаммед удайчы менен бирдикте Кыдыр датканын Ырыскулдун, Кудайназар датканын көзүн тазалайт да, Ташкент жүрүшүнө чыгаарда Кокондо калтырылган Алымбекке Чотон кыргызды жөнөтүп өлтүрүштү [29]”. Бул тууралуу казак окумуштуусу Ч. Валиханов мындай деп жазат: “Түштүк кыргыз урууларын башкарган Алымбек датка Шах-Мураддын алдындабашкы вазир болуп турган. 1863- жылдагы ак сарайдагы кезектеги баш-аламандыкта өзүнүн атаандашы Алымкул кыпчактын колунан каза табат [30]”.

Ушул окуяга байланыштуу Ала-Тоо округунун начальниги Г.А. Колпаковскийдин Сибирь корпусунун командирине жөнөткөн расмий билдирүүсүндө (1862-ж. 25-июль) Бухара эмиринин жардамы

менен Кудаяр хандын Кокон хандыгынын тактына кайрадан отурушу жөнүндө айтылат. Ошол эле учурда ал “Малля ханды өлтүрүшкөн адамдардын көпчүлүгү дарга асылган. Анын ичинде атактуу Алымбек да өлтүрүлгөн [31]” – деп кошумчалаган.

Ошентип, кыргыз элинин улуу полководеци, XIX кылымдагы мамлекеттик жана саясий ишмер, кыргыз мамлекеттүүлүгүн негиздөөгө чыйыр салган атуулдардын бири – айтылуу Алымбек датка 1799-жылы туулуп, 1862-жылы каза болгон. Анын сөөгү Коконго коюлган. Ошондо Курманжан өмүрлүк жарынын мезгилсиз дүйнөдөн кайтканын минтип кошкон – деп эскерет, ургагы Аккыз Жамшитбекова:

Асылым менин шейитим,
Кокондо калды бейитиң.

Белгилүү өзбек тарыхчысы, профессор Х. Н. Бабабеков Алымбек датканын ошол учурдагы ишмердигине төмөндөгүдөй баа берет. “Алымбектин көтөрүлүшү (1860-ж.) өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Биздин оюбузча, эгер Алымбектин кыргыздарды жетектеген баштагы көтөрүлүштөрү негизинен экономикалык маселелерди.... чечүүнү максат кылган болсо, Алымбек бул жолу өз алдынча жана көз карандысыз мамлекетти түзүүгө умтулган [32].”

Алымбек датканын коомдук – саясий жана башкаруучулук ишмердүүлүгүнө баа берген тарых илиминин доктору Х. Н. Бабабековтун бул мүнөздөмөсүнө таптакыр карама – каршы пикир кыргыз тарыхында орун алып жүрөт. Идеологияга айланган догмалык көрсөтмөлөргө таянган кээ бир “советтик” тарыхчылар улут үчүн күрөшкөн инсандарга бир жактуу баа берип келишкен, эл үчүн күрөшкөн эр азаматтын баары социалдык теги боюнча “бөтөн, эзүүчү таптын өкүлү,” – деп айыпка жыгылып, натыйжада көптөгөн тарыхый инсандар караланып тарыхтын калыс баасын албай келгендиги баарыбызга маалым эмеспи.

Тарых илиминде калыптанган “биз менен болбогон адам бизге каршы болуп эсептелет”. – деген катуу принцип чыныгы элдик эр азаматтарга, мамлекеттик, коомдук, маданий ишмерлерге карата колдонулган. Ал пикир совет доорунда негизделсе да, бүгүнкү күнгө чейин негизги концепция катары колдонулуп келет. Тоталитардык режимди бидирген ал дүйнө артта калгандыгына карабастан, кээ

бир окумуштуулар калыстыктан тайып дале болсо Алымбектин инсандыгын каралоого далбасташат. М: “Алымбек датка өз табынын кадимки өкүлдөрүнөн – өз жанынын кызыкчылыгын көздөгөн каардуу залым, ал тургай өзүнүн букараларынын да өмүрүн аябаган адам болгон. Акыркы көтөрүлүштөрдүн биринин жүрүшүндө Ош шаарынын жергиликтүү калкын ырайымсыздык өлтүрүүдө дал ушул Алымбек бөтөнчө айырмаланган. Ал кокон хандыгындагы көпчүлүк саясий окуяларга жигердүү катышкан. Алайдын Тянь-Шандын жана ал тургай Ысык-Көлдүк феодалдарынын ортосунда кастык отун тутандырган [33]”-деген пикир чындыкка жакындабайт. Биздин оюбузча айтылуу Алымбек датка эмес, дал ушул пикирдеги окумуштуу ошол максатты көздөгөндөй сезилет. Анткени архивдик материалдарда, нарративдик жана тарыхый булактар, эл оозундагы айтымдар Алымбек датка кыргыз элинин тарыхындакандай шартта болбосун түпкүлүгүндө журт кызыкчылыгын жактап, эл мүдөөсүн көздөгөн атуул катары из калтырган.

Окумуштуу Т. Өмүрбековдун “Алымбек датка жана аркалык кыргыздар” аттуу эмгегинде абдан таамай белгилеген пикири калыс пикир деп ойлойбуз. Көз каранды эмес кыргыз мамлекетти кайрадан калыптанып жаткан азыркы учурда элибиздин ички биримдиги, өз ара ынтымагы өтө зарыл. Буга кээде бөтөн улуттардан чыкканб ашынган күйөрмандардын “кара кылды как жарган калыстары” кыйытып айтма кыйды акыл, кеңештери шыкак болууда. Андайлардын көбүнесе бетке кармаганы түндүк-түштүк проблемасы [34].”

Совет доорунда, кыргыз элинин улуу инсандарынын ишмердүүлүгүнө баа берүүдө, эки чылбыр бир тизгинди колуна алып, кыргыз тарыхын каалагандай ары бери чайкаган бул окумуштуунун ушул аракетин башкача түшүнүүгө мүмкүн эмес. “Тянь-Шандын, ал тургай Ысык-Көлдүк феодалдарынын ортосунда кастык отун тутандырган” – деген негизсиз постулаты кыргыз тарыхын окутууда азыр да колдонулуп келет.

Окумуштуу Т. Өмүрбеков андан ары өзүнүн оюн төмөндөгүчө улантат: “XIX-кылымдын орто ченинде кыргыз элинин чыгаан мамлекеттик ишмери, кылдат жана чебер саясатчы, айтылуу Алымбек датканын ишмердиги, аркалык кыргыздардын ага мамилеси, аны ак дилден колдоосу- кыргыз уруулары тарыхый чечүүчү учурларда, татаал кырдаалдарда бекем баш кошуп, биригип

турушканынын далили”. Биз окумуштуу Т. Өмүрбековдун пикирине толук кошулабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Степанищев А.Т. Методика преподавания и изучения истории. Часть 2. М., 2002, С. 67.
2. Геродот. История... С. 596.
3. Кыргыздар. СУАР. Урумчу. 2004. 202-б.
4. Жамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX в. (первая пол.) . – Ф., 1966. 395 –б.
5. Жамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX в. (первая пол.) . – Ф., 1966. 66 –б.
6. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – Т. 1975. 37-б.
7. Перевод извлечений из Тарихи Шахрухи муллы Нияз Мухаммада Хоканди. / МИИК. – М., 1973. 233-б.
8. Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства.-Казань 1886. 182-б.
9. Валиханов Ч.Ч. Полн. собр. соч. т. 3. Алма-Ата. 1985. 322-б.
10. Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства.-Казань 1886. 188-б.
11. Набиев Р.Н. Из истории Кокандского ханства. – Т. 1975. 57-б.
12. Жамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX в. – Ф., 1966. 181-б.
13. Материалы по истории киргизов и Киргизии. М., вып.1, 1987, 231-б.
14. Жамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX в. – Ф., 1966. 181-б.
15. АВПР. Ф. Глав. Архив, 1-7. 1844-1863. Д. 1, 57-58-бб.
16. Өзб. БМА. Ф. И – 715. оп. 1, 25-иш кагаз, 363 –б.
17. Жамгерчинов Б. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. – Ф., 1963. 425-426-бб.
18. Жамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX в. – Ф., 1966. 182-б
19. Өзб. БМА. Ф. И – 715. Оп. 1, 25-иш кагаз, 328-б.
20. Өзб. БМА. Ф. И – 715. Оп. 1, 25-иш кагаз, 329-б.
21. Өзб. БМА. Ф. И – 715. Оп. 1, 25-иш кагаз, ошол бете.
22. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические предпосылки (XVIII-XIX вв.). – Т. 1990. 80-б.
23. Өзб. БМА. Ф. И – 715, оп. 1. 25-иш кагаз, 329-б.
24. РФ. ЦГВИА. Москва. ВУА. 6884 – иш кагаз, 122-б.
25. РФ. ЦГВИА. Москва. ВУА. 6884 – иш кагаз, 125-б.; Өзб. БМА. Ф.И-715, оп. 1, 25-иш кагаз. 116-б.

26. Өзб. БМА. Ф.И-715, оп. 1, 25-иш кагаз. 126-б.
27. Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства.- Казань, 1886. 193-б.
28. Галицкий В. Плоских В. Старинный Ош. – Ф. 1987. 57-б.
29. Бейсембиев Т. К. «Тарих-и шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата, 1987. 21-б.
30. Валиханов Ч.Ч. Полн. собр. соч. т. 3. Алма-Ата, 1985. 359-б.
31. Өзб. БМА. Ф.И-715, оп. 1, 25-иш кагаз. 321-б.
32. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические предпосылки (XVIII-XIX вв.). – Т. 1990. 80-б.
33. Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство. Ф., 1977. 166-б.
34. Өмүрбеков Т. Алымбек датка жана аркалык кыргыздар./ Все про Ош. Из материалов международной конференции. 1998. Вып.1, 64-б.
35. Асанканов А. Кыргызы Синьцзяна. (КНР). Б., 2010. - С.16.

Дүйшеев Жеңишбек,

т.и.к., Экономика жана ишкердик
университетинин профессору

АЛЫМБЕК ДАТКА – ИНСАНТААНУУ ТАРЫХНААМЕСИНДЕ

Ата мекендик тарых илими советтик мезгилде калыптанып өнүккөнү менен заман талабына ылайык айрым маселелерди толук жана ар тараптуу изилдөөгө мүмкүнчүлүк болбогон шартта өр алды. Ошондой тарыхый проблемалардын орчундуусу – инсантаануу маселеси. Окумуштуулар В.В. Бартольддун[1], Б.Д. Жамгырчиновдун[2], С.М. Абрамзондун[3], Н.А. Аристовдун [4], А.Н. Бернштамдын[5] эмгектеринде тарыхый инсандардын ишмердүүлүктөрүнүн түрдүү жагдайларына саресеп салган иликтөөлөр айрым тарыхый бейнелерди дааналанта баштаган. Бирок, И.В. Сталиндин: “Тарыхый илим – эгерде чыныгы илим болгусу келсе, мындан ары коомдук өнүгүүнүн тарыхы – падышалардын жана полководецтердин аракеттери менен, мамлекеттердин, “басып алуучулардын” жана “багынтуучулардын” аракеттери менен чектелбестен, баарынан мурда, материалдык байлыктарды өндүрүүчүлөрдүн тарыхын, эмгекчи массалардын тарыхын үйрөнүүгө тийиш” деген көрсөтмөсү коомдук илимдер

тарабынан жетекчиликке алынган[6]. Ага таянып бөрк ордуна баш алган Советтик Кыргызстандын жетекчилери эми гана изилдене баштаган тарыхый инсантаануучулук аракеттерге “бөгөт” коюп турган. Партиялык кызматкерлер тарабынан адис тарыхчыларга көрсөтмө берүү жараяны 1947-жылы КССР КП БКнын пропаганда боюнча боюнча катчысы К. Орозалиевдин борбордук орус тилдүү гезиттеги макаласынан кийин күчөп башталат. Ошол кездеги Кыргызстандын көзгө басаар тарыхчысы, борбордон келген А.Н. Бернштамдын инсандар боюнча изилдөөсү катуу сынга кабылат. партиялык катчы К. Орозалиев: “В статье д.и.н., проф. А.Н. Бернштама “Великое наследие киргизского народа” опубликованной в 1945г. в “Известиях Кирг. ФАН СССР”, ошибочно освещается роль ханов Яглахар-хана, Курманджан-датха и Идиге. Тов. Бернштам восхваляет также алайскую царицу Курманджан-датха. В его освещении она предстает, как вдохновитель народных восстаний. Оценка – ошибочная. Известно, что Курманджан-датка принадлежала к классу феодалов. Тем не менее автор не показал отрицательную, реакционную сторону ее деятельности” – деп жазат[7]. Ошол эле макаласында: “Аналогичную ошибку допустил к.и.н. Б. Джамгерчинов в своей работе “Кыргызы в Эпоху Ормон-хана”. Само название темы ошибочно. Известно, что советская историческая наука не занимается историей ханов, королей и царей” – деп белгилеген[7]. Партия көрсөткөн мындай “туура” жолго ошол кездеги жаш аспирант-тарыхчы Кушбек Үсөнбаев да түшкөн. Ошол жылдардагы изилдөөлөрүндө: “Фактически Курманджан-Датха никогда не возглавляла освободительного движения киргизского народа против кашгарского бекства, кокандского ханства и русского царизма. Архивные и литературные источники говорят, что она была женой крупного феодала Алымбек-датхи, занимавшего должность минбаши (главнокомандующего ханскими войсками) в кокандском ханстве и известного своим зверским отношением к трудящимся киргизам и узбекам”[8] деген саптарды кезиктиребиз. Советтик тарыхнаамеде Алымбек датка жөнүндөгү алгачкы маалыматтарды кыргыздардын XIX кылымдагы феодалдык уруу согуштарынын тарыхына кайрылган т.и.к. Б. Жамгырчинов 1944-жылы: “Ч.Ч. Валиханов мындай жазган: “Малабек хан тактысына кыргыздардын жана кыпчактардын жардамы менен отурган. Азыркы хандын вазири Алымбек датка тоолук кыргыз; көптөгөн кыргыздар аким жана аскер

башчылары” – деген саптарды келтирет[9]. Датка жөнүндө өнүккөн совет доорундагы тыянактуу маалыматтар таптык көз карашта т.и.д. К. Усенбаевдин белгилүү эмгектеринде кездешет. Алардын биринде: “Наиболее видными датхами считались: Алымбек датха. Курманжан датха, Койчу датха, Джанан датха и Иса датха. Из них в политическом отношении боле крупными являлся Алымбек датха, а после смерти – его жена Курманджан датха” – деп жазылат[10]. Автордун кийинки түптүү эмгегинде: “Наиболее крупными датхи являлся Алымбек, а после его смерти – его жена Курманджан. Алымбек-датха был правителем Андижанского вилайета, позже занимал пост главнокомандующего ханскими войсками и первого визиря кокандского хана Мадали” [11] – деп белгиленет.

Инсантаануу багытына жаңы көрсөтмө катары асыресе, 1972-жылы А. Яковлевдин “Литературная газетага” чыккан “Антиисторизмге каршы” аттуу чуулгандуу макаласы зор түрткү берди[12]. СССРди даңазалап, анын 50 жылдыгын утурлаган бул көлөмдүү макалада жергиликтүү элдин тарыхына, алардын белгилүү инсандарынын саясий ишмердигине кайрылуу аларды идеялизациялоого жол ачаары белгиленет, себеби, “идеялизациялоонун мотиви катары кыргыз мамлекетинин тарыхы жөнүндө кээ бир жарыялоолордон байкалган”[13]. Анткени борбордук тарыхчынын пикиринде “улуттардын тарыхында падышалар менен хандардын өмүр баяндары адеп-ахлактык үлгү болбостон, күрөшчүлөрдүн революциячыл эрдиктери гана үлгү боло алат”[14] экен.

Ата мекендик тарых илиминдеги өксүктөрдү сыдыра карап, академик А.Ч. Какеев: “Эгерде Кыргызстандын Россия империясынын курамында турган мезгилин советтик жылдарда чагылдыруунун тарыхына кайрылсак, анда эң негизги кемчилиги ошол мезгилди чагылдыруу абстрактуу, обочолонгон мүнөзгө ээ болгонун, тарыхый персонаждар жана тарыхты кыймылдатуучу инсандар атайлап жаап-жашырылганын, тарыхый контекстен алынып салынганын байкоо кыйын эмес. Тарыхый персонаждар арткы планга сүрүлүп, тарыхый контекстке инсанды сыйдыруу аракети өткөндү идеялизациялоо катары бааланган, ал эми авторлорго таптык мамиледен четтеген деген күнөө коюлган”[15] – деп жазат. Ата мекен тарыхындагы мындай абал кайра куруунун желаргысы сого баштаган кезде деле токтободу. Маселен, академик

В.В. Бартольддун “Улуу кыргыз дөөлөтү” тууралуу жазганын республикадагы орус тилдүү белгилүү гезит: “Бул тезисти эрктүү же эрксиз пропагандалоо, биринчиден, тарыхый чындыкка дал келбейт, экинчиден, кыргыз элинин социалисттик жеңиштеринин баркын кетирет... патриоттук сыймыктануу духунда тарбиялоого түрткү болбойт” – деп жазган[16]. Ушул учурда басма сөз менен атайын чыгарылыштарда байма-бай жарык көргөн тарых илимин жайылтуу жана популяризациялоодогу окумуштуу Кушбек Үсөнбаевдин эмгектери аны Ата мекен тарыхындагы “Инсантаануу” деп аталган проблеманы калыптаган илимпоз катары таанууга мүмкүндүк берет. К. Үсөнбаев ишмердүүлүгүнүн советтик мезгилинде көрүнүктүү инсандар жөнүндө көптөгөн маалыматтарды жыйнаган. Тарых илими боштондукка чыгаары менен документтерге бай жеке архивин ачып, көмүскөдөгү материалдарын коомчулукка тартуулай баштайт. Ошондой макалалардын биринде: “Курманжан датканын татаал жана көп жагынан карама-каршылыктуу инсандыгы ушул кезге чейин жетишээрлик иликтеп-изилдектеген бойдон калууда. Ошондуктан республиканын коомчулугу, окурмандар бизден, тарыхчылардан ал жөнүндө, дегиси, кыргыз элинин тарыхый башка көп ишмерлер тууралуу деле калыс сөз айтышызды күтүп жатышат”, - деп, инсантаануу маселесине башат болгон ошондой эле Алымбек датка тууралуу маалыматтарды жарыялоонун учуру келгендиги жөнүндөгү пикирин билдирет[17].

Чындыгында К.Үсөнбаевдин архивдик материалга ширелген саясий бейненин даана жүзү чагылган тарыхый инсандар тууралуу эмгектерди учуратуу учуру ошондо бир келди го! Элибиздин тарыхый узак өтмүшүнүн жашоосун жанданткан ажарлуу инсандардын чыныгы жүздөрүн ачып берүүгө академик А.Акаев да: “Манас сыяктуу алп инсандар тарыхыбызда баатырлардын бүтүндөй муунун түздү...көрүнүктүү инсандардын ар бири жөнүндө эпикалык чыгарма жазууга болоор эле” деп, кызыгуу артканы маалым[18]. Ошону менен эле чектелбестен алгачкылардан болуп “тарыхый инсан” түшүнүгүнө өз аныктамасын: “Инсан өзүнө таандык өзгөчө, жалпы катардан бөлүп көрсөткөн сапаттарынын арасында этникалык массивди баш коштурууга, анын күчүн топтоштурууга жана динамикалык абалда турган пассионардык энергияны ошол инсан тарабынан аныктаган максаттарга багыттоо менен, этникалык түзүлүшкө ырааттуу мүнөз берүүгө жөндөмдүү”[19], - деп берет. Көрүнүктүү тарыхчы Кыяс

Молдокасымов инсандар тууралуу, асыресе Алымбек датка жөнүндө белгилүү гезитте: “Кыргыз элин башкаруу, элдин тагдыры Кокон хандарынын колдорунда калбай, ар бир уруудан, аймактан чыккан Алымбек датка, Ажыбек датка, Ормон хан, Боронбай, Жангарач, Жантай сыяктуу чыгаан уулдарынын колунда болгондугун” [20] белгилейт. Тарыхчы Т.Н. Өмүрбеков инсандарга арналган көлөмдүү монографиясында айрым тарыхый инсандардын автархиялык мүнөздөгү саясий бейнесине көңүл бурат. Окумуштуунун пикиринде: “Алымбек датка, Боромбай, Ормон өздөрү түптөгөн саясий бирикмелерди хандан, бектен кем эмес, каалагандай, өз алдынча башкарып турушту. Алардын эгемендигин, бийлигин иш жүзүндө эч ким, Кокон ханы да, Кытай богдыханы да чектей алган эмес” [21]. Аталган автор азырынча Алымбек датка тууралуу илимий таризде терең тарыхый иликтөө жүргүзгөн жалгыз окумуштуу. Ата мекен тарыхындагы Улуу инсандарга арналган монографиясында (176-200-бб.) Т.Н. Өмүрбеков Алымбектин генеалогиялык жагдайынан өмүрүнүн акырына чейинки урунттуу учурлардын себеп-натыйжалык байланыштарын иликтеген [22]. Чындыгында ушул кезде кыргыз коомчулугунда ачык элитанын калыптана баштаганын байкалат. Бартольддун пикиринде манаптар институту орустар тарабынан 1876-жылы (1880-ж. жаңыланган) Убактылуу Жобо менен “шайлануучу бийлер манаптардан жана манап эместерден чыкса да боло берээри” [23] белгиленген.

Инсантаануу багыты 50–80-жж. марксисттик усулияттын алкагында иш алып барды. Биздин пикирде келечекте иликтенүүгө тийиш болгон тарыхый инсандарды үч топко бөлүп кароого болоор эле:

Совет бийлиги орногонго чейинки коомдук саясий ишмерлер. Буларга, Барсбек ажо, Мухамед-Кыргыз, Кубат бий, Ажы бий, Ормон Хан, Алымбек датка, Алымкул аталык, Курманжан датка, Шабдан баатыр жана башка бир топ тарыхый инсандарды кошууга болот. Бул инсандар бийлөөчү таптын өкүлдөрү болгондуктан “элди эзген феодалдар” катары эсептелип келишти;

Экинчи топко Совет дооруна чейинки ойчул-аалымдарды, заманчы-акындарды, кошууга болот. Мисалы, Жусуп Баласагун, Махмуд Кашкари, Калыгул Бай уулу, Арстанбек Буйлаш уулу, Молдо Кылыч ж.б. Булар өткөн феодалдык коомду идеалдаштыруучулар катары айыпталган. Анын үстүнө Калыгул Ормон хандын жакын

кеңешчиси, Арстанбек Буйлаш уулу Алымбек датканын ырчысы болгондугу жалпыга маалым;

Ал эми үчүнчү топко Совет доорунда калыптана баштаган интеллигенция же сталиндик репрессияга кабылган коомдук-саясий жана маданий ишмерлерди кошууга болот (М: А.Орозбеков, Ж.Абдырахманов, Б.Исакеев, Т.Айтматов, К.Тыныстанов, Б.Солтоноев, А. Сыдыков ж.б.). Белгилүү болгондой бул инсандар “улутчулдук” деген жарлык менен айыпталып, “Совет мамлекетинин душмандары” катары эсептелген.

Мындан башка да белгисиз инсандардын бейнелери өз изилдөөчүлөрүн күтүп жатышат жана мындай аракеттердин ар тараптуу өөрчүшү бүтүндөй бир инсан таануучулук багыттын калыптанып, өнүгүшүн шарттайт деп үмүт артабыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Бартольд В.В. “Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана” Б.: 1995;
2. Жамгырчинов Б.Ж. Киргизы в эпоху Ормон хана (из истории феодально-родовых войн кыргызов в XIXв. //Труды ИЯЛИ, вып. I. 1944. – Фрунзе: Кир ФАН, 1945. 111-130-беттер;
3. Абрамзон С.М. Кыргыз жана кыргыздардын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Б.: 1999;
4. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы. Б.: 2001;
5. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Б.: Т. I., 1997, Т. II., 1998;
6. Усенбаев К.У. Ормон хан. – Б.: АЛЛ-Пресс”. 1999;
7. К. Орозалиев. Очередные задачи в развитии исторической науки и литературоведения в Киргизии. // Советская Киргизия. 14.10.1947;
8. К. Усенбаев. Против идеализации феодального прошлого. // Советская Киргизия. 06.05.1952;
9. Б. Джамгерчинов. Кыргыздар Ормон-хан доорунда. Труды ИЯЛИ КирФАН СССР. III История. Вып. I. 1944. 37-б.;
10. К. Усенбаев. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства. Фрунзе, 1961. 127-б.;
11. К.У. Усенбаев. Общественно-экономические отношения киргизов (вторая половина XIX-началоXXвв.). Фрунзе. 1980. 154-б.;
12. Яковлев А. Против антиисторизма. //Литературная газета. №46. 5.11.1972-ж. 5-бет;
13. Өмүрбеков Т.Н. “Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX к. ортосу XX к. башы)” – Б.: 2003. 11-бет;
14. Ошондо...;

15. Какеев А.Ч. На стыке цивилизаций. //Горная царица Курманжан и ее время. – Б.: Илим, 2002. 117-118-бб.;
16. //Советская Киргизия. №148. 26.06 1988-ж. 3-б.;
17. Үсөнбаев К. Курманжан датка–Алайдын падышасы. - Кыргызстан коммунисти. 1990.№8-9. 184-185-бб. Үсөнбаев Кушбек. Унутта калган адамдар. Биринчи макала. //Кыргыз маданияты. 1989. 16-март. Экинчи макала. //Кыргыз маданияты. 1989. 23-март. Үсөнбаев Кушбек. Өткөндүн кайрыктары. //Кыргыз маданияты. 1989.12.04;
18. Аскар Акаев. Кыргыз мамлекеттүүлүгү жана “Манас” элдик эпосу. Б.:2002. 579-б.;
19. Ошондо..., 555-б.;
20. Кыяс Молдокасымов. Кокон хандыгы жана тарых чындыгы. // ЗК. 02.05.1997;
21. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын... 28-бет;
22. Ошондо...;
23. В.В. Бартольд “Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана” Б.: 1995. 252-бет.

Арзыбаев Тыныстан,
КУИАнын тарых жана
маданий мурас институтунун
илимий кызматкери

АЛЫМБЕК ДАТКА ӨЗ ДООРУНУН УЛУУ ИНСАНЫ

Кыргыз эли Азия чөлкөмүндөгү элдердин ичинен эң байыркы эл экендигин тарых да тастыктап келет. Тарыхы тереңде болгон элдин эл болуп тарыхы улук болушуна эл үчүн жан үрөп ак ниеттен кызмат кылган улуу көсөмдөрдүн эмгегин эч качан тарых унутпайт, тарых барактарына, кийинки муундун жүрөгүнөн өчпөс орун алат. Ошондой улуу инсандардын бири, өз доорунун саясий ишмери Алымбек датка .

Маматемин Эркебаевдин маалыматы боюнча Алымбек датка 1800-ж. туулган [7.1994.214-б.]. Ал эми Курманжан датканын коомдук-саясий ишмердигин изилдөөгө бараандуу салым кошкон Турсунай Өмүрзакова Алымбек датка 1799- ж. жарык дүйнөгө келген деп эсептейт [4.1996.3-б.]. Анын ата-бабалары айтылуу Алай өрөөнүн жердеген адигине уруу-бирикмесинин эл бийлеген бийлеринен, нарк билген билерман тектүү адамдардан болушкан.

Алымбек датканын басып өткөн жолуна, жүргүзгөн иш-аракеттерине көз жүгүртүп, иликтеп келе турган болсок, анда анын

саясий көз карашынын жана саясий ишмер катары калыптанышы эки этапка бөлүп карасак болот.

Биринчи этабы 1800-жылдан 1827-жылга чейинки мезгилди камтыйт, тагыраак айтканда, Алымбек Асан бий уулу төрөлгөндөн Кокон хандыгынын ордосунда кызмат кыла баштаганга чейинки мезгил.

Экинчи этабы 1827-жылдан 1863-жылга чейинки мезгил, башкача айтканда ал Кокон хандыгына кызмат кыла баштагандан көз жумганга чейинки мезгил.

Алымбек датка Асан бий уулу (1799-1862-жж) – кыргыз элинен чыккан көрүнүктүү мамлекеттик ишмер. XIX к. 30-60-жж. башында Фергана жана Аркалык кыргыздардын арасында айтып бүткүс эмгеги менен жакшы таанылган, зор кадыр – барка ээ болуп, улуттун сыймыгына айланган улуу инсан. Алымбек датка Алай өрөөнүндөгү адыгине уруу бирикмесинин манабы Асан бийдин уулу болгон. 1831-жылы Кокон ханы Мадалыдан датка наамын алгандан кийин ордонун саясий иш-аракеттерине активдүү катыша баштагандыгын академик Б.Жамгырчинов мындайча ырастайт. "1831-жылы Мадалы хан түндүк кыргыздарын жеңип алуу аракетин жасаган, ал эми Алай кыргыздарынын үстүнөн хан бийлигинин орнотулушуна Алымбек каршылык көрсөткөн. Памир-Алай кыргыздарынын өз алдынчалыгын көздөп бир нече жолу Кокон хандыгына каршы чыккан".

Алымбек датканын Кокон хандыгындагы 30 жылга созулган (1831-1862) саясий ишмердүүлүгүнө саресеп салсак, анын атуулдук өзгөчө сапаты кыргыз элинин кызыкчылыгына кайдыгер карап тура албаган, эл тагдырына өзүн жоопкер сезген жана анын келечегине кам көрө билген инсандык касиеттерине күбө болубуз. Ал ордодон датка наамын алгандыгына карабастан, тизе бүгүп чөгөлөбөстөн, хандын саясаты кыргыз кызыкчылыгына каршы келсе тайманбастан, бир нече жолу бийликке каршы көтөрүлүшкө башчылык кылган.

Алымбек датканын хандыктагы таасири 1842-жылдан баштап, ордодогу хандарды тактан түшүрүп, такка коюп, хан көтөргөнгө катышкан саясий окуялардан көрүнүп турат. Ал хандыктын драмалуу турмушуна өктөм аралашып, көптөгөн катаал окуялардын күбөсү гана болбостон түздөн-түз катышуучусу да болуп, ордонун кооптуу оюндарын, саясий сырларын, түпкү максатын терең түшүнгөн.

Датканын калк камын жеген чыгаан саясатчы катары кадыр-баркы абдан өскөн учур жана анын мамлекеттик ишмердигинин туу

чокусу XIX кылымдын 50-жылдардын аягы 60-жылдардын башына туура келет. Дал ушул жылдарда аркалык кыргыздар дагы аны жалпы кыргыз элинин кызыкчылыгын коргой ала турган жол башчы катары колдошкону анык, - деп белгилейт тарых илимдеринин доктору, профессор Т. Өмүрбеков [5.1998.68-6]. Алымбек датканын саясий иш-аракеттери жөнүндөгү маалыматтар Россия империясынын мезгилинде жазылган архивдерде кездешет. 1860-жылы Верныйдан чыккан орус офицери Циммермандын тобу Токмок менен Пишпектеги Кокондун чептерин багындырат. Чүй өрөөнүн колдон чыгарбоо үчүн Малла хан ал жакка Алымбек менен Ташкендин беги Канаат шаа башчылык кылган аскерлерди жиберет. Р.Набиевдин ырастоосуна караганда, "Кокон армиясынын башкы командачылыгына Анжияндын акими - Алымбек датка дайындалган". Ошондогу окуяларды хан сарайынын тарыхчысы Мулла Нияз Мухаммед минтип жазган: "Маллабек хан болгондо Алымбек сарайдагы эң эле таасирдүү төрөлөрдөн болуп калат. Ал бир мезгилде өзүнүн өткүрлүгү, адамкерчилик касиеттери, адилеттиги, эл бийлөөгө шык-жөндөмү менен тез эле хандыктын калкына таанылып, өзгөлөрдөн өзгөчөлөнгөн, айкөлдүк мүнөзү бар" [1. 1973. 33-6]. Алымбек датка 1832-ж. 32 жаш курагында Мадали хан аны Анжиян вилаетинин башкаруучусу, беги кызматына дайындайт. Аталган вилаетке Алай менен Ош аймагы жана Ак-Талаа, Жумгал, Тогуз-Торо, Куртка аймагындагы кыргыздар ошо менен катар Анжиян аймагы толук кирген.

Алайлык кыргыздарды гана бийлөө менен чектелген Алымбек датка эми бүткүл Анжиян аймагын башкара баштап, мындан ары Кокон хандыгынын мамлекеттик саясатына активдүү аралашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Алымбек датка акырындык менен мамлекеттик түзүлүштүн маани-маңызын, башкаруу системасынын, өзгөчөлүктөрүн, хан бийлигинин татаал сырларын үйрөнүү менен саясий тажыйба топтоду. Ал Кокон хандыгынын коомдук-саясий, чарбалык турмушундагы кыргыздардын татыктуу ордун табууга, хан ордосундагы ролун көтөрүүгө көп күч жумшады. Эң негизгиси ыңгайы келгенде кыргыздардын көз каранды эместигин камсыз кылууга, өз алдынча бирдиктүү жана түптүү мамлекетин түзүүгө жол издеген. Анжиян вилаетинде гана эмес бүткүл Фергана өрөөнүндө кадыр-баркы аябагандай артып даңкы чыккан датка ордонун саясий иштеринде активдүүлүгүн көрсөткөн.

Алымбек датканын таасири 1842-ж. баштап ордодогу хандарды тактысынан четтетип жана такка отургузуп, хан көтөргөнгө түздөн-түз катышкан саясий окуялардан көрүнүп турат. Ал хандыктын ошкыйыштуу турмушуна өктөм аралашып, көптөгөн катаал окуялардын күбөсү гана болбостон, түздөн-түз катышуучусу да болуп, ордонун кооптуу иштерин, саясий сырларын, түпкү максатын терең түшүнгөн. Ушул эле учурду академик Б.Жамгырчинов мындайча белгилеген: "Алайдын көрүнүктүү өкүлү болгон Алымбек датка, 1860-жылга чейин Наманган округунун башчысы кызматында болгон, ал өзүнө караштуу тегеректен көптөгөн аскер жыйнап, Канаатка жардамга чыккан. Чүй өрөөнүндө Түндүк кыргыздардын урууларынын арасында анын баркы кыргыз феодалдарынын башчысы катары өсүп олтурган. Ал Канаатка баш ийгиси келген эмес, ал эми кыргыз феодалдары башкы командачы катары Канаатты эмес Алымбекти таанышкан" [2.1969.с.69]. Алымбек Кетмен-Төбө аркылуу Нарын өрөөнүнө өтүп, Куртка чебине тыныккан, жолду катар кыргыз жоокерлери кошулуп олтуруп, жалпы атчан аскерлеринин саны 12 миңге чейин жеткен, бул маалыматты академик Б.Жамгырчинов мындайча тастыктайт: "Алымбектин ысмы жана таасири жеке эле Түштүктө эмес, Түндүк кыргыздарда да күчтүү болгон. Жолдо ага кыргыз отряддары Анжиян вилайетинен, Кетмен-Төбө, Куртка ж.б. жерлерден кошулуп олтуруп, анын аскерлеринин саны 12 миңге чейин жеткен".

Б.Жамгырчиновдун пикирин Ч.Валихановдун маалыматы толуктап турат, анткени казак окумуштуусу "Нарын дарыясынын, Сырт тоолорунун этектеринде көчүп жашаган кыргыздар Анжиян башкаруучусуна баш ийишет, ага Нарындагы жана Тогуз-Тородогу Куртка, Жумгал чептери да карайт" [8.1887.с.315.], деп жазган.

Кандай болгон күндө да, Мала хан менен Алымбек датканын ортосундагы мамиле сууган. 1861-жылы Мала хан орустарга каршы жүрүшкө чыкмак болот. Бирок, кыргыздар ага катышуудан баш тартышат. Себеби Алымбек датка ошол учурдагы саясий кырдаалды түшүнүү менен караган. Ошондо Мала хан Алымбекти камакка алуу жөнүндө буйрук берет. Бирок, ал Гүлчөдөн ары, аркалык кыргыздарга качып кетүүгө үлгүрөт. Арадан көп өтпөй, ордодогу кыргыз Кыдыр, түрк Кудайназар, кыргыз-кыпчак Алымкул Мала ханга каршы кутум уюштурушат, ыңгайлуу кырдаалды колдон чыгарбаган Алымбек датка аларга келип кошулат. Ошол тушта, Кокон тарыхчылары

жазгандай, 1862-жылы 24-февралда Мала хан өлтүрүлүп, балтыр эти толо элек Шах Мурад такка отурат. Хан жаш болгондуктан, Алымбек датка аталык милдетти аткарууга киришет. Алымкул Анжиянга, Кыдыр Маргаланга, Кудайназар Наманганга бек болуп дайындалышат.

Бул кезде Алымбек датканын кадыр-баркы болуп көрбөгөндөй жогорулап, Кокон хандыгынын эки тизгин, бир чылбырын өз колуна алып калган эле. Бирок, кутумчулар арасындагы ырк жарым жылга жетпей бузулат да, кезектеги кутумда Алымбек датка өлтүрүлөт. Бул окуя 1862-жылдын жай мезгилинде болгон. Алымбек датка ошондо 63 жашта эле.

Алымбек датка өз доорунун саясий ишмери катары гана карабастан агартуучу катары да бааласак болот. Ошол мезгилдеги катаал доордун жосунан тикелей карама-каршылыкка барып, Курманжан датка энебиздей аялзатын даңктуу тарыхый аренага алып чыгуу менен, Кыргыз элинин улуттук маанайын көкөлөтүп, каарман духун чыйралтууда Алымбек датканын жасаган эмгеги эбегейсигз зор болгон. Курманжан датканы тарыхый майданга көтөрүлүүсү жөн жерден болбогонун таасын далилдөөчү дагы бир көрүнүш, бул Алымбек датканын прогресивдүү эл агартуучулук ролу зор. Ошол мезгилде эле билим баарынан жогору тураары датка үчүн маанилүү болгон. Саясий шмердүүлүгү менен бирге татаал мезгилде агартуучулук ишине да көңүл бөлүп билимдүүлүк менен алыска көз жүгүртүүгө күч үрөгөн [4.1996.с.3].

Алайдын даткасы, Анжияндын акими, Кокон хандыгынын вазири болуу менен парваначы деген өзгөчө даражага ээ болуп турган маалда бир нече жылдык катуу аракетинин үзүрүн өткөн кылымдын орто ченинде (50-жылдары) Ош шаарында, ошо тапта Орто Азия шаарларынын ичинен Кокон менен Бухарада гана салыштырууга ылайыктуу курулушу бар атактуу медресени куруп бүтүрөт. Медресе Ак-Буура суусунун оң жээгинде, азыркы борбордук базардын чыгыш тарабында жайгашып, чар тараптан келүүчүлөргө шарт түзүп берет. Алымбек датканын салдырган медресеси Фергана өрөөнүндө кылымдар бою өнүгүп келген ажарлуу курулуш куруунун эң мыкты үлгүсүндө жасалгаланган, өзүнүн салабаттуулугу жана кооздугу менен таң калтырган. Медреседе үч жыл окушкан. Жыл сайын жүздөн ашуун окуучу ошо тапта атагы Фергана аймагына белгилүү мударистерден билим алып турушкан. Медресенин сабак окуучу

бөлмөлөрү, намаз жайы, мударистер бөлмөсү жана 28 жатаканасы бар эле. Медресени жалпысынан үч адам башкарган: окуу башчысы, отун суу, күзөт жана медресенин каралышын камсыз кылуучу, о.э.медресеге ыйгарылып берилген вакифтик жердин, дүкөндөрдүн, устаканалардын башчысы. Айрым жаңы табылган булактар боюнча медресенин карамагына кирген, башка жерге жайгашкан кол өнөрчүлүк жана кийим тигүүчүлүк бөлүмү да болгон экен. Алымбек датка Орто Азия мейкиндигинде биринчи болуп дин илиминен сырткары алгебра, табигат таануу, тарых, астрономия, философия сабактарын окутууну баштаган. Мындайча айтканда азыркы университеттик багыттын негиздөөчүсү болуп эсептелет. Алымбек датканын медресеси кийинчерээк Ош бүтүрүүчүлөрүн иргеп алдынкы билим алып чыгуучуларды даярдоочу жөрөлгөгө биротоло өткөн. Бизге жеткен тарыхый документтер боюнча 1859-жылы Алымбек датка өзүнүн менчигиндеги 1825 га. жерди, мурда медресе ишке киришкенден эле бөлүп берген жерине, малына, дүкөндөрүнө жана устаканаларына кошумча иретинде ыйгарат. Медресенин карамагына кирген мүлк ал кезде "вакф" мүлкү деп аталган. Тарыхчылардын бүтүмү боюнча Кыргыз таржымалында биринчи болуп. жерди айдатып тоют өсүмдүктөрүн өстүрүү менен тоют жана жем камдоо ыкмасын баштаган. Малды бордоп семиртип саттырып, андан киреше алууну жолго койгон, медресе үчүн сүт азыктарын даярдаткан, мындан сырткары дүкөндөрдөн жана устаканалардан медресе үчүн киреше түшүп турган. Эгерде талдап карасак, экономикалык системаны өздөштүрүп, толук чарбалык эсепти өзүн-өзү каржылоону кийирген тура.

Алымбек датканын өзү түздүргөн "Вакф-наме" боюнча (бул документ азыр бар) жалпы түшкөн кирешенин бир бөлүгү медресени кармоого жумшалып андан соң онго бөлүнгөн: 1- мутавалиге, 3-мудариске, 1-имамга, 1- муадзинге, азанчыга, кароолчуга жана 4-бөлүгү окуучуларга. Мисалы: медресенин окуучулары үч жыл окушкан биринчи тайпадагы окуучулар айына 5 сомдон, экинчи тайпадагылар 10 сомдон, үчүнчү тайпанын айына 5 сомдон окуу пулун алып турушкан. Эгерде ошо тапта 5 сомго бир кой келерин белгилесек, бул эмне акча экенин баамдоо кыйын эмес. Бизге жеткен документтер боюнча медресенин карамагына кирген дүкөндөр менен устаканалар эле жылына 1500сомдун айланасында киреше берчү экен. [6.1975.с.42-43]

Бирок алайлык кыргыздардан чыккан Алымбек датка Асан бий уулу басып өткөн жолу, саясий-социалдык ишмерлиги жана алдына койгон максаты, маңыз-мааниси, идеялык багыты, баалуулугу боюнча бир топ өзгөчөлөнүп турат. Анын саясий ишмер катары жүргүзгөн иш аракеттери, Кокон хандыгынын саясий турмушунда ээлеген ордун, ролун, кыргыз элинин улут катарында калыптануусуна, биригүүсүнө кошкон салымын аныктоо, тактоо жана баа берүү саясат таануучулардын, тарыхчылардын атуулдук парзы.

Колдонулган адабияттар:

1. «Ми ротул-фтух», «Тарих-и-Джахан-намаи»//Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. - Ташкент, 1973. 33-бет.
2. Джамгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX века (первая половина), Ф.,1968.69-бет.
3. Молдокасымов К. Алымбек датка – Кокондун баш вазири // Кыргыз Руху. 10,17-март, 1995-ж; Курманжандын коз жашы, 6- бет.
4. Омурзакова Т. Курманжан датка: Эпоха. Личность. Деяния. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. - В., 1996. 3-бет.
5. Өмүрбеков Т. Алымбек датка жана аркалык кыргыздар.,// Все про Ош.: Вып.1: (Из материалов международной конференции «Ош на пороге XXI века: Из глубин истории в цивилизованное будущее». Ош 9-12 октября 1997 г.) - Ош., 1998. 64-65-беттер.
6. Плоских В.М Вақф медресе Алымбека//Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (Досоветский период).- Ф.: Илим, 1975. 42-43-беттер.
7. Эркебаев М. Алымбек датка. //Кыргыздар.Б.,1994.Т.3. 214-бет.
8. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии //Собрание сочинений.,М.,1887 т.3. 352-бет; Записки о Кокандском ханстве. Т.3. 315-бет.

Дөөталиев Асылбек,

КББАнын илимий кызматкери

АЛЫМБЕК ДАТКА – КОКОН МАМЛЕКЕТИНИН ТИРЕГИ

Алымбек датка Асан бий уулу (1799-1862-жж) – кыргыз элинен чыккан көрүнүктүү мамлекеттик ишмер. XIX к. 30-60-жж. башында Фергана жана Аркалык кыргыздардын арасында айтып бүткүс эмгеги менен жакшы таанылган, зор кадыр – барка ээ болуп, улуттун

сыймыгына айланган улуу инсан. Алымбек датка Алай өрөөнүндөгү адыгине уруу бирикмесинин манабы Асан бийдин уулу болгон. Жеринен эле анын ата-бабасы өз заманынын белгилүү инсандары болуу менен бирге кыргыз элинин көз каранды эместиги үчүн күрөшкөн, аттары алыска таанымал эрендерден болушканын тарыхый булактар жана эл эсинде сакталган оозеки айтымдар далилдейт. Алымбек датканын чоң атасы Ажы бий жөнүндө төмөндөгүдөй тарыхый маалыматы учуратабыз.

«18 к. экинчи жарымында кокондуктарга каршы көз каранды эместик үчүн күрөштө эл башында туруп данкы далайга кеткен кыргыз мыктыларынын бири Ажы бий болгон. Кытайлык маалыматтарга караганда адыгине уруусунун чыгааны Ажы бийге Бухарадан күн чыгышты көздөй кенири аймакты жердеген 200 миң кыргыз баш ийчү. Алай жана Ош аймагындагы бардык кыргыз уруулары анын карамагында болгон. Ажы бий коңшу мамлекетке көз каранды эмес эркин элдин улугу катары Цин дөөлөтү менен өз бетинче алака кылган. Ал өзүнүн, атүгүл, кокондук Ирдана бийдин атынан Кытай төрөлөрүнө кат жиберип турган. Эгерде кыргыз мырзаларынын ич ара чатактары болбосо, балким ал кыргыз урууларынын саясий жактан бириктирип, бийликти өз колуна топтомок. 60-жж. башында Ажы бийдин жетекчилиги астында, адыгине, ичкилик, моңолдор уруулары Ирдана бийдин баскынчылык аракеттерине катуу каршылык көрсөтүп турду». Чындыгында эле Фергана өрөөнүндө өзбектердин миң уруусунан чыккан Шахрух бий 1709-жылы Кокон хандыгын негиздеген. Тез эле Орто Азия аймагындагы Хива жана Бухара мамлекеттери менен тең тайлашууга жетишкен бул хандык алгач кыргыздар менен жакшы мамиледе болсо кийинчээрээк ал мамиле солгундап кеткен. Кыргыз жеринин ажайып кооз кереметине сук арткан Кокон хандыктары ал аймактарды өзүнө кошуп алуу максаттарын күчөтүшкөн. Өзгөчө 1762-ж. Ирдананын тушунда кыргыздарга тиешелүү Ош жана Өзгөн аймагына жортуулдар башталган. Мына ошондо айтылуу Ажы бий кокондуктарга катуу каршылык көрсөткөн. Бир нече жолку салгылашуудан кийин Ажы бий тоо тарапка чегинеген. Ошол кырдаалды окумуштуу Д.Сапаралиев төмөндөгүдөй баяндайт: «Ажы бий Ирданага каршы биргелешип каршылык көрсөтүү үчүн түндүк кыргыздардын башчысы Маматкулга, Арзымат атуу кабарчысын жөнөтөт, Маматкул көбүрөөк күч топтоо үчүн сарбагыш бийлери

Черикчи менен Темиржанды кошо үндөйт». Бирок, тарыхый маалыматтарга караганда, кыргыз урууларынын ич ара чатактары ырбап, ынтымакка келе албай, сарбагыштар кокондуктарга каршы күрөшкө келген эмес. Кыргыздардын бириге албашын эптүүлүк менен пайдаланган Ирдана Ош жана Өзгөн аймагын каратып, андан ары 1764-жылы Кожентти багындыруу үчүн аттанат. Мындан пайдаланган Ажы бий кыргыз жигиттеринен кайтадан кол курап Ош аймагын ажыратып алуу максатын көздөп чабуулга өтөт. Бул кабарды угары менен Ирдана жолдон кайта тартып кыргыздар менен согуша баштайт. Салгылашуу учурунда кыргыз колу женилүүгө учурайт. Ажы бийдин кылган аракетине карабастан Кокон сыпайыларынын күчтүү кысымына кыргыздар туруштук бере алган эмес, 80-жж. карата Кокон хандыгы ферганалык кыргыздардын көпчүлүк бөлүгүн багындырып алууга үлгүргөн. Бирок тоо этектерин мекендеген кыргыз уруулары менен Памир-Алай кыргыздары али өз алдынчалыгын сактап кала беришкен. Мында Алымбектин ата-бабаларынын зор саясий, аскердик иштеринин салымы бар. «Аккан арыктан суу агат» дегендей, Алымбек чоң аталарынын жолун жолдоп чыгаан инсан катары калптанды. Ал эми Алымбектин атасы Асан бий Шамырза уулу көптү көргөн, оомалуу-төкмөлүү замандын тез өзгөрмө талаптарына жараша иш кылган, кыйынчылыктарга моюн сунбай кысталышта калкына караан, өбөк-жөлөк болгон чарбачыл, ишкер жол башчы катары урмат-сыйга арзыган.

Нарк билген тектүү тукумдан туулган, көргөн-өскөнү жакшы Алымбектин өспүрүм балалыгы, жигиттик курагы Чоң Алай, Кичи Алай өрөөндөрүндө өткөн. Ал жаш чагынан эле ар нерсеге чапчаң, чыйрак, курбу-курдаштарынан оголе тың, бышык, кылычтай курч, зээндүү чыгып, 15-17 жаш курагында эле өз уруусу адыгиненин баргы уругуна баш-көз болуп, уюштургуч жоомарт бий катары тааныла баштайт.

19 к. 30-жж. Кокон ханы Мадалынын Алай-Памир жерлерин кошуп алуу үчүн баскынчылык аракеттери күчөп, салык жыйноого сарбыздарын жөнөткөндө, Асан бийдин балдары хандын жигиттерине катуу каршылык көрсөтүшкөн. Өзгөчө Алымбек Кокон ханынын буйругун кабыл алмак түгүл, ата конушуна бут бастырбай, хандын жигиттерин кууп чыккан.

Тарыхый тактыктарга таянып академик Б.Жамгырчинов мындай деп жазат: «1831-ж. Мадалы хан түндүк кыргыздарды женип

алуу аракетин жасаганда, Алай кыргыздарынын үстүнөн хан бийлигинин орнотулушуна Алымбек каршылык көрсөткөн. Памир-Алай кыргыздарынын башкаруучусу катары Алымбек кыргыздардын өз алдынчалыгын коргоп калуунун көздөп бир нече жолу Кокон хандыгына каршы чыккан». Женишке дайым эле күч колдонуу аркылуу жете бербесине көзү жеткен Мадалы хан жергиликтүү ак сөөктөрдү өз тарабына тартуу үчүн ар түрдүү наамдарды ыйгарып (датка, миңбашы, паңсат ж.б.) кыргыз төбөлдөрүн өз тарабына имерип, бийликке аралаштыра баштаган.

Алымбектин калайык-калк арасындагы кадырын, арыстан айбат чыгаандыгын эске алып, 1831-ж. Мадалы хан ага датка наамын берген.

«Мына ушундан баштап Орто Азия чөлкөмүндө тентайлаша дооран сүргөн үч мамлекеттин бири, ээлеген аймагы, калкынын саны жана улуттук курамы жагынан коңшуларынан эч кем калбаган ири Кокон хандыгынын саясий турмушуна дээрлик 35 жыл бою активдүү аралашып, өмүрүнүн акырында вазир мансап-мартабасына арзып ханга тете бийликти өз колуна топтоого жетишкен»-деп жазат тарых илиминин доктору Т.Өмүрбеков.

Өзүнүн өткүрлүгү, адамкерчилик касиеттери, адилеттиги, эл бийлөөгө шык-жөндөмү менен тез эле хандыктын калкына таанылып, өзгөлөрдөн өзгөчөлөнгөн, айкөлдүк мүнөзү бар Алымбек датка 1832-ж. 32 жаш курагында Мадали хан аны Анжиян вилаетинин башкаруучусу, беги кызматына дайындайт. Аталган вилаетке Алай менен Ош аймагы жана Ак-Талаа, Жумгал, Тогуз-Торо, Куртка аймагындагы кыргыздар ошо менен катар Анжиян аймагы толук кирген.

Алайлык кыргыздарды гана бийлөө менен чектелген Алымбек датка эми бүткүл Анжиян аймагын башкара баштап, мындан ары Кокон хандыгынын мамлекеттик саясатына активдүү аралашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. Алымбек датка акырындык менен мамлекеттик түзүлүштүн маани-маңызын, башкаруу системасынын, өзгөчөлүктөрүн, хан бийлигинин татаал сырларын үйрөнүү менен саясий тажыйрба топтоду. Ал Кокон хандыгынын коомдук-саясий, чарбалык турмушундагы кыргыздардын татыктуу ордун табууга, хан ордосундагы ролун көтөрүүгө көп күч жумшады. Эң негизгиси мүмкүнчүлүккө жараша ыңгайы келгенде кыргыздардын көз каранды

эместигин камсыз кылууга, өз алдынча бирдиктүү жана түптүү мамлекетин түзүүгө жол издеген.

Анжиян вилаетинде гана эмес бүткүл Фергана өрөөнүндө кадыр-баркы аябагандай артып даңкы чыккан датка ордонун саясий иштеринде активдүүлүгүн көрсөткөн.

Алымбек датканын таасири 1842-ж. баштап ордодогу хандарды тактынан түшүрүп жана такка коюп, хан көтөргөнгө түздөн-түз катышкан саясий окуялардан көрүнүп турат. Ал хандыктын оошкыйыштуу турмушуна өктөм аралашып, көптөгөн катаал окуялардын күбөсү гана болбостон, түздөн-түз катышуучусу да болуп, ордонун кооптуу иштерин, саясий сырларын, түпкү максатын терең түшүнгөн.

Алымбек датканы бир кезде мамлекеттик бийликке тарткан Мухаммед Али хандын (Мадалы хан) акыркы мезгилдеги коңшулары менен болгон согушу, калка салган оор салыгы анын бийлигине болгон нааразылыкты күчөткөн, мунун натыйжасында ага каршы козголоң уюштурула баштаган. Кыргыз жана кыпчак төбөлдөрү да хан тактысына өздөрүнүн адамын отургузууга ынтызар болушкан. 1842-ж. хан ордосунда көтөрүлүш чыгат, буга Мадалы хандын Бухара эмири менен болгон согушта жеңилип калышы жана ага вассал болуу менен Кожент шаарын бериши кокондуктардын нааразылыгынын чегине жеткирген. «Бул кабарды уккан Бухара эмири Насрулла көп аскер топтоп келип Кокон шаарын басып алат. Натыйжада Кокон хандыгы Бухара эмирлигинин карамагына өтөт. Эмир Мадалы хан жана анын бир туугандарын ошондой эле ири аскер башчыларын өлүм жазасына тартат. Кокондун башчылыгына бухаралык маңгыттар династиясынан чыккан Ибрагим Хаялды дайындайт»-деп жазат тарыхчы Т. Өмүзакова. Жаңы хан бийликке отураары менен алык-салыкты көбөйтөт, бухаралык аскерлер шаар элин талоонго алышат. Бул эл арасында жаңы көтөрүлүштүн чыгышын шарттайт.

Мадалы хан каза тапкандан кийин, кыргыз-кыпчак төбөлдөрү өзгөчө Аксы, Чаткал, Таластык таасири күчтүү Ажыбек датка, Нүсүп бий хан династиясынын тукумдарынан болгон, кыйла жыл кыргыздардын ичинде жүргөн Шералыны хан көтөрүү максатын көздөшкөн. Алымбек даткада булар тарабында болот. 1842-ж. жайында көп сандаган колу менен Шералы Ибрагим Хаялга каршы аттанат. Кокондун эли Шералыны колдоп чыгат, Ибрагим Хаял Бухарага качып кетет. Кокондогу хан бийлиги Шералыга өтөт. Жаш кезинде кыргыздарга барып баш калкалап, алардын арасында өскөн

Шералы кыргыздардын жардамы менен хан бийлигине жеткенде, аларга ар тараптан колдоо көрсөтүп, алардын ак сөөктөрүн өз тегеретесине көбүрөөк топтогон. Кыргыздар хандыкта көп маселени чече турган болушкан. Алымбек датка хан тактына болгон атаандашууда Шералыны колдогону белгилүү, ал хан ордосуна жубайы Курманжанды өзү менен кошо ала келип Шералы ханга куттук айткан.

Бирок көп өтпөй Кокон хандыгында, бөтөнчө хан ордосунда кыпчак ак сөөктөрүнүн таасири күчөп, эң жогорку мансап-мартабалар алардын колуна өтөт да, кыргыздар мамлекеттик бийликтен четтетиле баштайт. Кезектеги ич ара кармашуулар, кыпчактардын башчысы Мусулманкулду бийликке алып келет. Шералы такта отурганы менен саясий бийлик толук Мусулманкулдун колуна өтөт. Кыргыз төбөлдөрү анын ичинде Алымбек датка да бийликтен четтетилет. Мусулманкулдун башкаруусунда өлкөдө зомбулук күчөп, алык-салыктар көбөйүп, элдин эзилүүсү күч алат. Бул Мусулманкулга каршы элдик чыгуунун өбөлгөсүн жаратты.

Тарыхый булактарда ошол мезгил мындайча баяндалат: «Мусулманкулдун зомбулугуна каршы нааразы болгон Кокон хандыгынын чыгыш жагындагы Ош жана Алай тоолорундагы кыргыздар көтөрүлүшкө чыгышты. Алар ого эле көп санда Мады чебинин жанында чогулушту жана Ошко жана анын айланасына кол салышты. Бул кыймылга баргы уруусунан чыккан Алымбек датка жетекчилик кылды». Мындай маалыматка караганда Алымбек даткага караштуу Оштун айланасын жана Алай өрөөнүн мекендеген кыргыздар көтөрүлүшкө чыгып, Ош менен ага жакын аймакты кокондуктардан тазалашкан. Бул окуя 1845-ж. болгон. Мамлекеттин келечегине чоң коркунуч түзүлгөнүн баамдаган кыпчактардын тукумунан чыккан миңбашы Мусулманкул Ошго кокон аскерлеринин көбүн баштап келип, көтөрүлүштү аёсуз баскан. Алдын ала кабар алган Алымбек датка Алайга качып ажалдан аман калган. Ошто тартипти жөнгө салуу үчүн Мусулманкул бир топ кармалып калган. Ошол мезгилде Кокондо дагы бир козголоң уюшулуп Шералы хан өлтүрүлүп, козголоңчулар Алим хандын уулу Мурад-бекти хан көтөрүшөт.

Мурад хан жарыялангандан кийин Мусулманкул шашылыш кайтып келип ордону ээлеп, Шералы хандын бойго жете элек 14 жаштагы баласы Кудаярды хан көтөрөт. Эми Мусулманкул каршылык

көрсөтөөр киши калтырбоону көздөп, тирүү жүргөн кээбир ханзаадалардын көзүн тазалап, өлкөнү башкаруунун аталык мансабын колго алат. Ошондо Кудаяр хандын атасы бир, энеси бөлөк аталаш агасы Малабек жалгыс качып кутулган болуучу.

Буга чейин кыргызга жээн Малабек менен жакындаш мамиледе жүргөн Алымбек даткага каршы Мукулманкул көп колду Алайга жөнөтөрү туралуу кабар угулуп, кырсыктан алысыраак болуш үчүн убактылуу Алымбек датка Көкарт ашуусу аркылуу Нарындын төрүндөгү Ак-Талаа, Тогуз-Торо, Ат-Башылык туугандарына келет. Бул аймактарда даңкы чыккан Алымбек датканы аркалык туугандары кучак жайып тосуп алышкан.

Кокон ордосундагы ич ара чыр чатактар Кудаяр хан кыпчак Мукулманкулду өлтүртүп бийликке толук ээ болуусу менен да тынчыган эмес. Так талашуу эми Кудаяр хан менен анан аталаш агасы Малабектин ортосунда күч алат. Малабек тактыга жетүү үчүн Алайлык кыргыздардан колдоо издеген. Ал Алымбек датка менен жолугуп сүйлөшкөн. Натыйжада Алымбек датка Малабектин пайдасына уюшулуп жаткан Кудаяр ханга каршы козголоңду уюштурууга жетекчилик кылат.

1858-ж. Саманчыга жакын жерде Кудаяр хан менен Малабектин ортосунда чечүүчү кармашуу болот, анда Кудаяр хан жеңилет да, Бухара качып кутулат. Хандыкты башкаруу тагына Малабек отурат. Ошентип XIX к. 50-жж. аягында Кокон хандыгынын саясий турмушунда олуттуу роль ойногон Алымбек датка, ордодогу эң жогорку бийлик вазирлик мансапка жетип, дээрлик 4 жыл бою (1858-1862-жж.) хандыктын тагдырын чечип турган. Кокондогу хан ордосундагы жогорку бийлик эгеси болгон Алымбек датка өз элинин түпкү кызыкчылыгын эсинен чыгарбай кыргыздардын мыкты азаматтарын жогорку бийликке тарткан. Тарыхчы К. Молдокасымов: «Баш вазир Алымбек датканын сунуш-талабына ылайык Малабек хан кыргыз урууларынын чыгаан кол башчылары: Сейтбек датканы Ходжентке, Молдо Касымды Нау чебине башчылыкка койгон. Исфаранын акими Сатыбалды датка жана башка ордо кишилери да кыргыздар эле» – деп жазат өз изилдөөлөрүндө.

Алымбек датканын акылман, алысты көрө билген көсөм, кылдат саясатчылдыгы 60-жж. башында дафна көрүнгөн. Бул мезгилде Россия империясынын Орто Азияга тереңдеп кирип, Кокон хандыгы менен тирешүүсү күч алган эле. 1860-ж. Узун-Агачта орустар менен

салгылашуу үчүн Алымбек датка Мала хан тарабынан аскер башчылыгы катарында жөнөтүлөт. Чүй өрөөнүндө Алымбек датка Ташкент беги Канат-шаа жетектеген кокон аскерлери менен жолугушат. Бул жерде бири-бирине баш ийгиси келбеген эки төбөл башкы кол башчылыкты талашышат. Алымбек датка үчүн учурдагы таймаш шылтоо болот да, өңчөй кыргыздардан турган аскерлерин ээрчитип, согушка катыштырбай, бөөдө өлүмдөн сактап кан майдандан алып чыгып кетет. Ошондогу Алымбектин өз алдынча жасаган аракети 12 миң кишиден турган аскерин согушка киргизбей, Канат-шааны тоңотпой, анын буйругун аткарбай, бөөдө кыргынгa жоокерлерин салып бербей, согуш талаасынан чыгып кеткендиги дагы бир жолу Алымбек датка үчүн кыргыз элинин кызыкчылыгы биринчи орунда тургандыгынын, эгер ордонун саясий багыты өз элинин мүдөөсүнө каршы келсе, ал токтолбостон Кокон ханына каршы курал көтөрүп чыга тургандыгын далилдеди. «Анжияндын акими, Намангандын парванчысы, ордодогу биринчи вазир кызматын ээлеген Алымбектин», өз бийлигинен ажырап калуудан коркпой, эртең Малабек хан анын башын сылабасын эң сонун түшүнсө да, өмүрүн кылыч мизине коюп, башын канжыгага байлап, ошол учурдагы көз ирмемдей өтүп жаткан тарыхый кырдаалга чечкиндүү кадам таштап, капсалаңдуу чечимдерге баргысып жаткан күч, атуулдук парыз-бул жалпы кыргыз журтунун келечек тагдыры-кыргыз мамлекетүүлүгүнүн түптөө максаты болгондугун тарыхый булактар ырастады деп Т.Өмүрбеков таамай жазган.

Кандай болгон күндө да Мала хан менен Алымбек датканын ортосундагы мамиле бузулган.

1861 жылы Мала хан орустарга каршы жүрүш уюштурууну чечкенде, кыргыздар таптакыр баш тартышат, ошондо хан Алымбекти камакка алуу жөнүндө буйрук берет, а бирок ал Гүлчөдөн ары, аркалык кыргыз туугандарына качып кеткенге үлгүрөт. Арадан көп өтпөй Кокон хандыгында ич ара коогалаңдар башталып хан тарабынан Алымбекке каршы аракеттер убактылуу токтотулат. Ошол мезгилдерде ордо адамдары кыргыз Кыдыр, түрк Кудайназар, кыргыз-кыпчак Алымкул Мала ханга каршы кутум уюштурушат, буга ыңгайлуу кырдаалды колдон чыгарбаган Алымбек датка келип кошулат. Кокон тарыхчылары жазгандай 1862-ж. 24-февралда Мала хан өлтүрүлүп, өспүрүм бала Шах Мурад такка отургузулат, анын

алдында-аталык милдетин Алымбек датка аткарууга киришет. Алымкул Анжияндын, Кыдыр Маргаландын, Кудайназар Намангандын беги мансаптарына ээ болушат.

Бул мезгилде Алымбек датканын кадыр-баркы болуп көрбөгөндөй көтөрүлүп, Кокон мамлекетинин эн жогорку башкаруучусу болуп калган эле.

Бирок тилекке каршы бул кутумга киргендердин ичинде биримдик, жарым жылга жетпей бузулду. Кезектеги козголоңдо Алымбек датка атаандашы, Алымкул кыпчак тарабынан өлтүрүлөт. Демек Алайдан чыккан айтылуу датка, Анжияндын акими, Кокондун ири мамлекеттик ишмери, баш вазири атаандаштыктын айынан 1862-жылы жайдын толугунда 63 жаш курагында андоосуздан мерт болгон.

Алай өрөөнүндөгү адыгине уруу бирикмесинин башкаруучусу, Кокон мамлекетинин ири саясий ишмери Алымбек датка улуу инсан катары тарыхта калып анын өмүр жолу кийинки урпактарга өрнөк катары айтылып келет.

asilbekdotaliev.wordpress.com

Мырзабаева Н. С.,

Жалалабат мамлекеттик университети

улук окутуучу,

АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН XIX КЫЛЫМДАГЫ КООМДУК- САЯСИЙ АГАРТУУЧУЛУК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ

XIX кылым - XX кылымдын башында Кыргызстан үчүн өзгөчө мааниге ээ тарыхый коомдук-саясий окуялар көп болгон. Орто Азиянын XIX кылымдагы коомдук-саясий абалы, Кокон хандыгы деп аталган феодалдык мамлекеттин саясаты, идеологиясы, дини эл башкаруу тактикасы, “чыгыш методу” аталган мамилелердин өзгөчө этабы. Алар окумуштуу тарыхчылардын монографиялык изилдөөлөрүндө жана эмгектеринде чагылдырылган. [1. Джамгырчинов Б. Дж. Присоединение Киргизии к России; Очерк политической истории Киргизии XIX века. - Ф., 1966; Усенбаев К. У. Присоединение Южной Киргизии к России. - Ф., 1960; Плоских В. М. Киргизии и Кокандское ханство. - Ф., 1977; Кененсариев Т.

Кыргызтандын Орусияга каратылышы. - Б., 1997; Боотаева Б. Кыргызы межу Кокандом, Китаем и Россий. - Б., 1995; Өмүрбектегин Т, Чоротегин Т. Түндүк Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Б.,1992]. Ошондой болсо да биз сөз кылып жаткан доордун башындагы кыргыз элинин экономикалык, саясий, маданий өзгөрүүлөрүнө жана улуу инсандардын ишмердүүлүктөрүнө кыскача токтолобуз. Кыргыздардын эл катары калыптанышынан баштап (XV кылым), XIX кылымдын орто ченине чейин ар түрдүү чет элдик баскынчылар менен тынымсыз күрөшүнүн терс натыйжасында эл катары сакталып кылымдагы коомдук-саясий абалы, тууралуу маселе биринчи орунга койулган. Анткени, ошол кездеги тарыхый окуялар кыргыз элинин башка элдердин ичине сиңип кетүү коркунучуна алып келген. Кокон хандыгынын Кыргызстанды басып алышы аны ого бетер алсыздаткан. XIX кылымдын башында кыргыз коомунун социалдык-экономикалык абалы өтө төмөнкү белгиде болгонун белгилөө зарыл. Жергиликтүү калк болгону мал чарбачылыгы менен үй тиричилигинин деңгээлинен аспаган кол өнөрчүлүктү гана жүргүзүшкөн. [2. Усенбаев К. У. Общественно-экономические отношения киргизов в период господство Кокандского ханства. - Ф., 1961. С.74.]

Кокон хандыгынын деспоттук эзүүсүнүн учурунда уруулар аралык бөлүнүп-жарылуу аябай күч алып кеткен, ал саясий ынтымакка келүүгө жолтоо болгон. Уруунун жана уруктун башында турган кыргыз манаптары бирин-бири талап-тоноо менен көп учурда Кокон хандыгынан жардам сурап кайрылышкан, бирок Кокон хандыгы мындай учурларды токтотуу үчүн эч кандай иш-чараларды колдоно алган эмес. Ушул айтылган абалдар кыргыз элин тунгуюкка капталган абалдан чыгуунун жолун издөөгө аргасыз кылган. Кокон хандыгынын таасиринде турган кыргыздардын XIXкылымда турган абалы өтө оор мезгилдердин бири болгон. Мына ушундай мезгилде жергиликтүү элди Кокон бийлигине ошондой эле жергиликтүү төбөлдөргө каршы чыгууга аргасыз кылган. Кыргыздар “алардан кутлуу үчүн эле эмес, мамлекеттик өз алдынчалыкка жетишүүгө аракеттенишкен [3. Малабаев Ж. М. История государственности Кыргызстана. - Б., 1997. С. 49]. Башкача айтканда, Кокон хандыгынан кыргыз мамлекеттүүлүгүн бөлүп кетүүнү самашкан. Ушул учурда кыргыз тарыхында тарыхый инсандардын мамлекеттүүлүк идеологиясындагы орду саясий мааниге ээ. Ошондуктан кыргыз

элинин улуу инсандарын элибиздин мамлекеттүүлүгүнөн, анын өсүп-өнүгүшүнөн бөлүп кароо мүмкүн эмес экендигин эске алуубуз керек. Мындай инсандардын катарында: Алымбек Датка (1799-1862) сыяктуу чыгаандарды атасак болот. Алымбек Асан бий уулу 1799-жылы азыркы Алай районунун Жошолу айылында туулган. Асанбийдин чоң атасы Ажыбий XVIII кылымдагы көрүнүктүү ишмер болуу менен Фергана кыргыздарынын көз каранды эместиги үчүн күрөшкөн, өз доорунун башы таанылган инсандарынан болгондугун тарыхый материалдар жана эл эсинде сакталган оозеки айтымдар далилдейт. [4. Турсунай Өмүрзакова. Алымбек Датка. - Б., 2003 5-6-бет]. Ажыбий Алымбектин чоң атасы болсо, Ажыбийдин атасы Тилеке бий жөнүндө да нарративдик материалдарды жолуктурууга болот. Алсак, Чыгыш Түркстандын орто кылымдагы тарыхы боюнча баалуу булак катары эсептелген “Хроника” деп аталган эмгектин автору Шах-Махмуд Чурас тажик тилинде жазылган эмгегинин экинчи бөлүгүндө; Ө. Караев тарабынан “Восточные авторы о кыргызак” - деп аталган тарыхый жыйнакта Тилекке бий жөнүндө берилет. Анын ата бабалары Алай өрөөнүнүн адигине уруу бирикмесинин бийлери болушкан.

Тарых барактарында XIX-кылымдын 30-60-жж Анжияндык жана аркалык кыргыздардын арасында зор кадыр-баркка ээ болгон инсан Алымбек Асан Бий уулунун атагы казактардын үч жүзүнө, Оренбург, Сибир тараптан Орто Азияга келе жаткан орустарга, Бухара, Хива калктарына, Кашкарлыктарга жана Кытай бийликтерине чейин угулган. Анткени ал ошол мезгилде Орто Азияда тең тайлаш өкүм сүргөн үч мамлекеттин бири Кокон хандыгынын саясий турмушунда 35 жыл бою активдүү аракеттерди жасап келген. Алымбек датка Алай, Түштүк кыргыздары менен гана иш жүргүзбөй, Түндүк кыргыздарын да ортого тартып, мамлекеттин да саясатына аралашып турган. Ат-Башы, Жумгалдын кыргыздары да Алымбек Даткага өкүлдөрүн жиберешкен. 1860-ж. Орусиянын чыгышты көздөй жылуусу менен Кокон хандыгынын аймагы да тарып, андагы саясий процесстер татаалдашып, бир топ өзгөрүүлөр болгон.

Алымбек датканын коомдук саясий ишмердигинин туу чокусу 1858-1862 жылдарга туура келет. 1831-жылы Мадалы хан ага “датка” бийлик даражасын берген. Ордодон датка наамын алгандыгына карабастан Алымбек бир нече жолу хандыкка каршы көтөрүлүшкө башчылык кылган. 1845-жылы Алайлык жана Ферганалык

кыргыздардын хан бийлигине каршы көтөрүлүшүнө жетекчилик кылып ордонун коопсуздугуна олуттуу коркунуч туудурган. Көтөрүлүштүн себеби, хан салыгынын күндөн-күнгө көбөйүшү болгон. Ошондой эле элет эли чептердеги кокондук сарбаздарды азык-түлүк, унаа ж.б. каражаттар менен камсыз кылып турууга милдеттендирилген. Зор аймакты каратып алган Кокон хандыгы жаңы ээликтерде үстөмдүгүн бекемдеп чек-араларды, соода кербендерин коргоо максатында Кыргызстандын жерлерине бир катар чеп-коргондорду курат. [5. Дуйшеев Д. Память Тянь-Шаня. - Ф., 1986. С.19-33.]

Алымбек датканын хандыктагы таасири 1842-жылдан баштап ордодогу бийликти тактыдан түшүрүп жана хан көтөргөнгө түздөнтүз катышканы көрүнүп турат. Б. Джемгерчиновдун төмөндөгү ойлоруна кошулбай коюуга болбойт. “Кыргыз бийлери менен манаптары Кокон хандары менен эриш-аркак болуп иш тутушкан. Алар жергиликтүү башкарууга гана катышпастан, ошондой эле өзбектер менен бир катарда Кокон хандыгынын жогорку саясий жана аскер башчылыгынын кызматтарына дайындалышкан. Кыргыздын илгерки ата-бабалардан бери келаткан уруу башчыларынын ак сөөктөрү хандыктын саясий турмушунда орчундуу, ал тургай кээде чечүүчү роль аткарышкан”. [6. Өмүрзакова Т. Алымбек датка. - Б., 2003. 23-25-бб]. Окумуштуу Т.Өмүрбеков өзүнүн оюн төмөндөгүчө улантат: “XIX кылымдын орто ченинде кыргыз элинин чыгаан мамлекеттик ишмери, кылдат жана чебер саясатчы, айтылуу Алымбек датканын ишмердиги, аркалык кыргыздардын ага мамилеси, аны ак дилден колдоосу кыргыз уруулары тарыхый чечүүчү учурларда, татаал кырдаалдарда бекем баш кошуп, биригип турушканынын далили ” экендигин билдирет. [7. Өмүрбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башы) Б., 2003.] 1860-ж. Узун-Агачтагы уруштун учурунда Алымбек датканын аскер башы катарында аракеттери тууралуу ар кандай ой-пикирлер айтылып жүрөт. Кокондук тарыхчы Молдо Нияз Мухаммед Хоканди аталган салгылашуунун ийгиликсиз аякташына “Алымбек кыргыз менен Ташкент акими Канат Шанын жоолашуусу себеп болду деп эсептеп, согуш талаасынан аскерин жана кыргыздарды алып кеткени үчүн Алымбекти айыптаган”. [8. Мулла Нияз Мухаммед Бен Ашур Мухаммед. Тарих-и Шахрухи. История владетелей Ферганы // Изд.

П.Н. Пантусова. -Казань, 1886, 333-б.дней Азии. Москва.,1964. Мулла Нияз Мухаммед. Тарих – и Шахрухи. 1871. Стр .354]. Алымбектин мындай чечиминин түпкү максаты Кыргызстандын түштүгү менен түндүгүндөгү кыргыз урууларын бириктирип, кыргыздарды баш коштуруу, өз алдынча мамлекет уюштуруу болгон. Датка өз башынан далай татаал окуяларды өткөргөн, көптү көргөн чебер дипломат, ийкемдүү саясат жүргүзгөн мамлекеттик ишмер экендигин Узун-Агачта көтөрүлүштө дагы бир ирет далилдеген.

Ошентип, Алымбектин өз алдынча кыргыз мамлекетин түзүү жөнүндөгү ою орус падышалыгынын Түркстандагы бийликтерине гана эмес, алыскы Санкт-Петербургдагы императорго жана ага канатташ турган жердеги бийлик башындагы адамдарга чейин белгилүү болгон, Алымбек бирдиктүү кыргыз мамлекет түзүү үчүн, аркалык кыргыздардын башчылары менен жашыруун сүйлөшүүлөрдү жүргүзгөндүгүндө чейинки маалыматтарды, орус тынчыларынын көз жаздымында калган эместигин маалыматтар тастыктайт. Ал бардык күч аракетин 1862-жылы февралда Малла ханды тактан түшүрүүгө жана ордо башчылыгына анын жээни Сарымсактын уулу 15 жашар Шах Муратты такка отургузууга жумшайт. Нарративдик материалдагы маалыматтарга ылайык “Алымбек, Кадыр, Шабдан кожо Кудайназар түрк менен жең ичинен бүтүмгө келип жана алар 1862-жылдын 24-февралында Мала ханды өлтүрүшөт”[9. Бейсембиев Б. К. “Тарихи Шахрух” как исторический источник. – Алма – Ата, 1987, 161. //Өмүрбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башы). - Б., 2003, 196-бет]. Хан тактына Кудаяр хандын жээни Шах Мурад олтурат. Алымбек ордодогу хандан кийинки биринчи адам хандын башкы вазири болуп калат. Анын саясий атаандашы Маргалаң вилаетинин акими Алымкул бийликти өз колуна алууну көздөп Шадман кожо, Бек-Мухаммед удайчы менен бирдикте Кадырбек датканын, Ырыскулдун, Кудайназар датканын көзүн тазалайт да, “Ташкент жүрүшүнө чыгаарда Кокондо калтырылган Алымбекке Чотон кыргызды жөнөтүп өлтүрүшөт”. Бул тууралуу казак саякатчысы Ч. Валиханов мындай деп жазат: “Түштүк кыргыз урууларын башкарган Алымбек датка Шах-Мураттын алдында башкы вазир болуп турган. 1863-жылдагы ак сарайдагы кезектеги баш аламандыкта өзүнүн атаандашы Алымкул кыпчактын колунан каза табат”. [10. Өмүрзакова Т. Алымбек датка. - Б., 2003. 85-бет] Алымбек

датканын өлтүрүлгөн жылы, буга себеп болгон жагдайлар жөнүндө изилдөөчүлөрдүн пикир ар түрдүү экендигин айтпай коюуга болбойт. “Туркестанские ведомости” – 1907-ж., - 1863-жылы Алымбек өлтүрүлгөн. А. Хасанов: “Көп өтпөй козголоңду баштаган Алымбек өз жанына жалгыз гана Алымкулду тартканы үчүн козголоңчулар тарабынан муунтуп өлтүрүлөт”. Ошондой эле В. М. Плоских, В. П. Мокрынин “1862-жылы Алымбек өлтүрүлгөн” деп тастыкташат. XIX кылымдагы коомдук жана мамлекеттик ишмер, кыргыз мамлекеттүүлүгүн негиздөөгө чыйыр салган атуулдардын бири – айтылуу Алымбек датка өзүнүн атаандаштары тарабынан 1862-жылы жайында хан сарайынын кезектеги кутумунан өлтүрүлгөн, анын сөөгү Коконго коюлган.

Алымбектин жалпы кыргыздарды бириктирип, өз алдынча ээлик түзүүгө аракеттенгенин Батыш Сибирь генерал губернатору Н. П. Дюгамелдин 1861-ж 8-июнда согуш министри Г. А. Колпаковскийге жазган каты далилдейт. [11. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. Бишкек., 1997. 110-6]. Алымбек датканын кыргыздардын өз алдынча мамлекет түзүүгө жасаган аракетин өзбек тарыхчысы Х. Бабабеков да тастыктайт. [12. Бабабеков Х. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. Ташкент, 1990. С 79-80.] Алымбек датка жалаң чоң саясат менен алектенбестен, элинин турмуш – тиричилигине ар дайым көз салып турган. Анжияндын акимдигине дайындалгандан кийин турагын Ошко которгон. Ошондуктан Ош шаары XIX к. 30-жж. тартып Анжиян валайетинин иш жүзүндөгү анык баш калаасына айланып социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсү үчүн мүмкүнчүлүгү кеңейген. Дагы бир конкреттүү фактыны берүү орундуу болот, датканын үй-бүлөлүк салты катары комуз, кыяк күүлөрүн угууну жактырган. Кыргыз элинин ак таңдай акыны Арстанбек Буйлаш уулу Алымбек датканын ырчысы болгондугу ырасталат. Аш-тойлордо, ырчылар-комузчулар коштоп жүргөн, салгылашууларга аттанганда добулбаскернейлүү сүр менен коштоп кирген. Алымбек датка бөтөнчө курулуш иштерине көбүрөөк көңүл бөлүп, Ошту Орто Азиядагы башка калаалардын эч биринен кем эмес көркөмдүү шаарга айландырууга аракет жасаган, өзүнүн байлыгын аябай көп каражаттарды сарптаган.

Ак-Буура дарыясынын оң-сол жээгиндеги уруулар, өзбек-кыргыздар бири бирине жакшылап байланышып турушу үчүн 9 көпүрө салдырган. Ошондой эле Ак –Буурадан капталдата туш – тушка 9 арыкты: Төлөйкөн, Жапалак, Жоош, Баргы (азыркы Жаннат арыгы), Баба (Увам) арык, Анжиян, Сабай, Коңурат, Кыдырша арыктарын каздырып, ага жумшалган бүткүл чыгымды жеке өзү чыгарган. [13. Абытов Б. К. Выдающиеся деятели г. Ош (досоветского периода)// Ош Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез/Серия “Ош-3000 и культурное наследие народов Кыргызстана” Вып.4.-Б.:Мурас, 2000. 11-бет.] Шаардын кире берүүчү жана чыга берүүчү жолдорун ондоткон. Ноокат, Араванга, Кара-Сууга, Алайга, Өзгөнгө, Кызыл-Кыя, Кадам – Жай багыттарына бет алган жолдорду тартиптештирген. Мындан тышкары мечит, кербен сарайларды курдуруп.160 ка жакын дүкөндөрдү ачкан. Алардын арасында XIX к. 50-жж. аягында Ак-Бууранын оң жээгинде курулган Ак Медресенин атагы алыскы аймактарга тез тарап, диний мүнөздөгү илим-билимдин анык борборуна айланган. Ал Фергана өрөөнүндө тендешсиз,Кокон хандыгынын баш медресесинин имаратынан да кооз имарат Ак Медресесин курдурган. Анда кыргыз, кыпчак, өзбек, тажик, уйгур балдары окушкан. Ал жөнүндө жубайы Курманжандын Алымбекке кошкон кошок ырында да эскерилет:

...Динсиздер жолун тосконсун, даткам,

Дин ислам үчүн коргонсун, даткам.

Оң – тоого толгон байлыгың, даткам,

Ошонум эле дегенсиң, даткам.

Ошентип курдуң мечитиң, даткам,

Окусун балдар дегенсиң, даткам. [14.Абдыраманов Ш. Тарыхтагы ак тактар. Б., 2007. 219-бет].Мына ушул кошокто айтылгандай Алымбек датканын рухий дүйнөсүн ачуу менен бирге кыргыз балдарга билим берүүнү жана агартуучулукту жайылтканы сыпаталат.Изилденип жаткан мегилдеги мусулмандык билим берүү агартуучулук идеологиялык мүнөзгө ээ.Тактоону талап кылган диний методологиялык билимди билдирүү менен изилдөөбүздүн өтө маанилүү объектисине өтөлү.ХИЖкылымда ислам дини коомдо негизги идеология катары кызмат кылып,өзүнүн үстөмдүгүн бекемдеген.Тарыхый фактылар күбөлөгөндөй ушул мезгилде мусулман диний мектептер ачылган.Анын коомдогу аткарган функциялары ар кандай тарыхый шартка байланыштуу өзгөрүп

турган. Белгилүү болгондой мусулман дүйнөсүндө “мектеп” деген сөз жазганды үйрөнүүчү жай, ал эми “медресе” мусулмандардын диний укуктары, милдеттери, шарият, ислам дини жөнүндөгү маселелер боюнча дарс угуучу жай дегенди түшүндүрөт. Медресе Чыгыш өлкөлөрүндө диний жогорку окуу жайга айланган. В.В.Бартольд мектептин 2 түрүн көрсөткөн:

1) Мектеп-башталгыч билим берүүчү диний окуу жай.

2) Медресе-жогорку билим берүүчү диний окуу жай.

Мектеп медреселер жалпысынан 5 баскычка бөлүнгөн:

1) Башталгыч билим берүүчү мектеп. (бул жерден балдар арабча жазганды жана шар окуганды үйрөнүшкөн).

2) Андан жогорку баскычта “кары-хандар” мектеби турган. Алар 30 парадан (бөлүмдөн) турган Курандын тексттин жатка билип, мазмунун толук түшүнгөндөр.

3) “Дала-иль-хайраттар” пайгамбарлар жөнүндө баяндалган диний китептерди окуп чыккандар.

4) Орто медреседен билим алгандар. Бул жерде Куран менен шариятты толук өздөштүрүп чыгышкан.

5) Жогорку медреседен билим алгандар: ислам дининин философиялык негизин, география, математика, риторика, логика, физика, астраномия, медицина жана башка илимдерди үйрөнүшкөн [15. Кочаров, В.Т. Из истории народного образования в Туркестанском крае [Текст] / В.Т. Кочаров. - Ташкент., 1959. – 180 с.]. Медреселердин мектептерден айырмасы ар түрдүү илимдерди терең, жогорку деңгээлде окуп үйрөнүшкөн. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн ичинен Кыргызстанда ислам дининин таасири аз болгондуктан медреселерди ачуу кошуна Өзбекстанга, Тажикстанга караганда бир кыйла жай жүргөн.

Түштүк Кыргызстанда мечит, медреселер XIX кылымдын II жарымынан баштап көбөйгөн [16. Султанова, М. XIX кылымдын II жарымы XX кылымдын башындагы

Түштүк Кыргызстандагы билим берүүнүн абалы [Текст]: дис....тарых. илим. канд. / М. Султанова. – Б., 2007.20.6]. Кыргыздардын арасынан да колунда бар, кеңири таанылган адамдардын демилгеси менен алардын өз каражаттарына курулган. Орто Азияда негизинен аталган окуу жайлардын архитектуралык курулуштары окшош болгон. Алар: дарсканадан, өжүрөдөн, мечиттен, дааратканадан, мончодон турган. Көрүнүштөрү мунаралуу болуп,

жергиликтүү архитектуралык чеберчилик менен кооздолгон. Шаарлардын борборлоруна, чоң көчөлөрдүн боюна, айыл жерлеринде, базарлардын жанына салынган.

Мисал келтире кетсек, 1892-жылы бүткүл Кыргызстандын аймагында 7 медресе болсо алардын ичинен 5сү Ош шаарында жайгашкан. Көпчүлүгү негизинен XIX кылымдын экинчи жарымында түзүлгөн. Аларда кичи дин кызматкерлери: мечит имамы, сопу жана мударистер даярдалган. Жергиликтүү мектептерди бүткөн кыргыздардын кээ бирлери Түштүк Кыргызстандагы же Андижан, Кокон, Бухара ж.б. шаарлардагы медреселерде билим алышкан. Жыйынтыгында, алар ардактуу мусулман ишмерлери болуу менен диний жогорку кызмат орундарында (казы, муфтий) эмгектенишкен.

Түштүк Кыргызстандагы медреселер жогорку жана орто болуп бөлүнүшкөн. Алардын көлөмү талапкерлеринин жана андагы иштеген мударистеринин саны менен аныкталагн. Ал эми алардын саны, медресенин жылдык кирешесине байланыштуу болгон. Айыл жерлериндеги медреселерде 15тей болсо, шаарларда 100гө чейин жеткен.

Алгачкы иш жүргүзүү мезгилдеринде эле азыркы замандык билим берүүдөгү стипендиянын белгилерин киргизишкен. Окутууга керектүү курал-жарак, буюм-терим жана үй же жашоочу жайлар менен камсыз болушкан. Ал кездеги медреселердин дагы бир өзгөчөлүгү окуу жылы октябрь айында башталып, апрель айында аяктаган. Жуманын ишемби, жекшемби, дүйшөмбү жана шейшембиде окутулуп, калган күндөрү эс алышкан. Мындан тышкары, окуу жараяны орозо ичи жана айт майрамдарында токтотулган. Рамазан айларында жана жайкы эс алууда балдар алган билимдерин өз алдыларынча кайталашып, жаңы окуу жылына даярданышкан. Билим берүү мударис жана карылар тарабынан жүргүзүлүп, мурдагы сабакты кайталоодон башталган [17. *Айтманбетов, Д.* Дореволюционные школы в Киргизии [Текст] / *Д.Айтманбетов.* – Ф.: Кыргызстан, 1961. С.123]. Мындан тышкары айыл-кыштактарда, шаарларда, аял-бүбүлөрдүн үйлөрүндө кыздар мектеби уюшулган [18. *Наливкин, В.П.* Туземцы раньше и теперь [Текст] / *В.П. Наливкин.* – Ташкент., 1913.С.144 .]. Мындай мектептерде айрыкча дин өкүлдөрүнүн, ири соодагерлердин кыздары окушкан. Бай соодагерлердин арасында кыздарын окутуу чоң жетишкендик деп эсептелген.Ошондуктан ири соодагерлер, дин

кызматкерлери кыздарын аял-бүбүнүн колунда окутууну зарыл деп эсептешкен. Анкени, алар кыздарын өздөрүнүн гана социалдык катмарындагы адамдарга турмушка чыгарышкан. Көпчүлүк аял-бүбүлөр имамдардын аялдары болушкан. Имамдар мечитте балдарды окутса, аял-бүбүлөр үйүндө кыздар менен жаш балдарга сабак өткөн. Окуу курсу балдар мектебинде кандай болсо, аял-бүбүлөр мектебинде деле ошондой болгон.

Жалпылап айтканда мектептерде диний гана билим берилгендиктен, анда Устазы аввал (Биринчи мугалим), Муалим сани (Экинчи мугалим), Аптиек (Курандын жетиден бир бөлүгү), Чор китаб (Фарс тилинен которгондо төрт китеб), кыргызча Чаар китеп, Куран ж.б. китептер окутулган [19. Султанова, М. XIX кылымдын II-жарымы XX кылымдын башындагы Түштүк Кыргызстандагы билим берүүнүн абалы [Текст]: дис.... тарых. илим. канд. / М. Султанова. – Бишкек, 2007.32-бет.]. Устазы аввал араб ариби менен түрк тилинде жазылган алиппе китеби. Андан түркий тилин үйрөнүшкөн. Мындан кийин гана окуучу шарият жөнүндө жазылган Ибадат Исламия деген китепти окуй алган. Устазы аввалдан кийин Муалим сани деген китепти окушкан. Ал негизинен араб алфавитин үйрөтөт. Айрыкча кырааты (эрежеси) менен туура окууну үйрөнүшкөн. Аталган китепти бүтүшкөндөн кийин “Аптиекти” өздөштүрүүгө өтүшкөн. Аптиекти аяктагандан кийин, Курандын толук текстин окууга өткөн. Куранды окуп бүткөндөн кийин, Чаар китепти окуй башташкан. Ал фарс тилинде жазылган. Анда мусулмандардын негизги 5 милдети:

1. Аш-шахада. (Күндө 5 убак намаз окуп, келме келтирүү);
2. Ал-салат. (Өткөндөргө Куран окуп жүрүү);
3. Ас-саум. (30 күн орозо тутуу);
4. Аз-закат. (Соопчулук иштерди жасап, зекет берүү);
5. Ал-хаджж Мекке. (Меккедеги ыйык жерлерге сыйынып, Ажы болуп келүү) жөнүндө кеңири баяндалган.

Чаар китепти аяктагандан соң, ал окуучунун сабаты чыкты деп эсептешкен. Муну өздөштүргөндөн кийин жазууну же башка диний китептерди жаттоого өтүшкөн. Мисалы, фарс тилинде жазылган Ходжа хафизди, Бедил, Физули жана эски чагатай тилинде жазылган Суфи аллаярды жатташкан [21. Бобровников Н. А. Русско-туземные училища, мактабы и медресе Средней Азии. – СПб., 1913.С. 90.]. Китептер араб, фарс, эски чагатай, түрк тилдеринде болгону менен тамгасы арабча болгон.

Фергана өрөөнүндө анын ичинде Кыргызстандын түштүгүндө, кары хандардын окуусу да кеңири жайылган. Анын пайда болуусу мусулмандардын күндө 5 убак намаз окуусунан, намаздан кийин маркумдарга Куран окуусу зарыл болгондугунан улам пайда болгон. Отуз парадан турган Курандын толук тексттин жаттап, сөздөрүн түшүнүп, маңызын чечмелегенге жетишкендер “кары” аталышкан.

Кары хандар окуусу үчүн атайын мечит имараты салдырылып, аларды окутуу өзүнчө программада жүргүзүлгөн. Сабаттуу бир адамдын жетекчилиги астында, тактап айтканда, кары-башынын же болбосо мечиттин имамынын жетекчилиги менен окушкан. Бул жерде жаш өзгөчөлүгү боюнча ар түрдүү болуп, жаштар, орто жаштагы сабаттуу адамдарда окушкан.

Көчмөн кыргыз элинде мектептер белгилүү бир орунда болбостон, көчмөн турмушка жараша боз үйлөрдө, чоң чынар теректин же кайрагачтардын көлөкөсүндө жүргүзүлгөн.

Мектептер коомдук журт тарабынан каржыланбастан, окутуучуга маяна катары окуучунун ата-энелери келишим иретинде ар бир бала үчүн бир союш же бир мүшөк ун төлөшкөн. Ал эми отурукташкан аймактагы мектептердин мугалимдерине айлык катары акча же дан азыктары берилген. Кыргызстанда ислам дининин кеңири жайылышы менен мусулмандык архитектуралык эстеликтин бири мечеттер курулган. Мечит – мусулмандар сыйынуучу жай, ошондой эле элди динге үгүттөөчү, диний илимдер боюнча сабак өтүүчү жай болуп эсептелген. Ар бир мечитте негизги элемент болгон мийраб (михраб – Кааба тарапты-“кыбланы көрсөтүүчү дубалдагы атайын оюк”), китеп сактаган орун же бөлмө болгон. Мечиттер өз алдынча бир нече даражага бөлүнгөн. Көпчүлүгүндө атайын мунаралар болуп, андан азанчылар азан чакырып элди намазга чогулткан. Мындай мечиттерде көп сандаган мусулмандар Курман айт, Орозо айт жана башка ыйык күндөрү азыркыдай чогуу намаз окушкан. Кийинки түрү “жума мечиттери” деп аталган. Буларда мусулмандар жума сайын чогуу намаз окушуп, имамдын ислам тууралуу насаатын угушкан.

Бүткүл мусулман дүйнөсүндө медреселердин көпчүлүгү вакфтардын (өз мүлкүн бекер өткөрүп берүүчү) эсебинен түзүлгөн. Орто Азияда анын пайда болушу ислам дининин жайылышы, мусулман окуу жайларынын ачылышы менен байланышкан. Курулган ар бир мекеменин ээсинин вакфтык укугу хан, эмир, казы,

аким тарабынан грамоталар менен бектилип турган. Медресени белекке берүү мурда “шарт намэ” деп аталса, кийин “вакф намэ” деп аталган. Мисалы, Алымбек датканын медресеси мусулман жыл эсеби хижра боюнча 1292-жылы Ош базарынын 100 вакфтык дүкөн, Шейит-Дөбө, Сарай көчө кварталдарында жана “Алымбек чекте” болуп, 443 теше жер, кербен сарайлар жана башка мүлктөрүнө Кудаяр хандын мөөрү басылган грамотасы болгон. Илим-билимдүү Алымбек датканын Ак-медресесинин коомдук-саясий, маданий-руханий маанилери туралуу. XIX кылымдын 50-жылдары курулган медресе-мечит 70-75жылга жакын иштеген. Имарат миң жылдарга туруштук берсин үчүн өзгөчө бышырылган (карапа) кыштан кынаатылган: ал дарс каналардан, конок каналардан, өжүрөлөрдөн турган (аларда мударисттер жана талабалар – студенттер жашашкан) 28 өжүрөсү болгон, ичинде төрт күмбөздүк курулуштары, мечити, айбандары болуп, жума намаздарында, айт намаздарында бир нече миң ызааратчылар кеңири батышкан – намаз окушкан. Төрт бурчунда төрт мунара коюлган – азан айтылуучу жайга ырасталган. Алардын ар биринин бийиктиги 15 метрден болгон. 100 -120дан балдар окушкан. Аларды үч тайпага бөлгөн: 1) тестиерлер; 2) өспүрүмдөр; 3) уландар. Бир тайпа кыздар да окуган. Окутуу учурунда мударистерге чоң маяна, талабаларга стипендиялар берилген. Алар жатакана, тамакаш, кийим-кечелер менен бекер камсыздалган. Датка өз байлыктарын соопчулук жана диний фондуга-вакифке өткөрүп койгондуктан, ал мамлекеттик алык-салыктан азат кылынган.

Медресеге Алымбек датка башкы мудариси кылып, өз окумуштуулугу менен көп чыгыш өлкөлөрүнө белгилүү болгон аалым Хаджи – Мухамадды чакырган. [23. Плоских В. М. Вакф медресе Алымбека // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (Досовеский период). – Ф.: Илим, 1975, 42-43-беттер.] Дагы башка таанымал мударистер дарс беришкен. Алымбек датка 1859-ж. өзү курган медресеге болжолу 1660 десятина же 1825 гектарга жакын жерди менчикке садага катары берген. [24. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И. – 1, оп. 12, д.647, 5-6-барактар: Плоских В. М. Вакф медресе Алымбека // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (Досовеский период). – Ф.: Илим, 1975, 42-бет.] Бул медресени окуп чыгышкандар билимин улантуу үчүн Букара, Самарканд, Ташкент, Кокон, Тегеран, Истамбул, Каир, Дамаск жактарга чейин кетишсе, кээ бирлери Алай,

Арстанбап, Борбордук Тянь-Шань, Памир жерлеринде эл арасында диний, маданий-агартуу иштерин жүргүзүшкөн. Ал эми медресенин мутавалийи(ректору) Алымбек датка өзү болгон. Ал тартип бузгандарды казыга кайрылып, дин атынан жазалаткан. Андан кийин анын чоң уулу Жаркынбай мурасчы болот. Ал өлгөн соң Абдылдабекке өткөн. Ал Ооганистанга өтүп кеткенден кийин мутавалийликке Асанбек олтурат. Кийинчерээк Баатырбекке өтөт. Алымбек датканын өз уулдары калбаган соң, ээлик неберелерине, туугандарына өтүп турган.

Бул медресе ХХ кылымдын 20-жылдарынын акыркы мезгилине чейин иштеп турган. Ал эми Совет бийлигинин атеисттик идеологиясында медресе өз ишин токтоткон. Ошентип 30-жылдардын орто чендеринде имаратты буза башташат. Бузууну согуш жылдарында да улантышып, акыркы пайдубалдарын 50-жылдарда жок кылышат. Бул аракеттердин баары” динге каршы күрөшүү” деген саясат менен бузулган. [25.Захарова А.Историко-архитектурное наследие города Ош (конец ХХ начало ХХвв.).Ош.,1997.С.69-73].Тарых барактарында 1927-жылы фотограф Ю. Н. Малюцкийдин Ак медресенин сырткы көрүнүшүн тарткан сүрөтү гана сакталып калган.

Келтирилген мисалдарга далил катары ХІХ кылымдагы Молдо Кыргыз медресесин да айтууга болот. Медресе тууралуу кеп кылардан мурда анда билим алган ХІХ кылымдын тунгуч агартуучу педагогу Наркул уулу Нурмолдого токтоло кетсек. Анын ийгиликтерге жетишкенин көрүп устаты Намангандагы Молдо Кыргыз медресесине жолдомо жиберген. Ал талабалык мезгилинде эле илимге көрсөткөн аракети менен сабак бере турган даражага жеткен. Медресени бүтүргөндөн кийин ошол жерде мугалим болуп калган [26. Молдо Кыргыз медресеси жана Нурмолдо // Ак Башат. – 2007. – март – апр.- №2 (7). – 2007. 20 – 21бб.].

Наманган шаарындагы Молдо Кыргыз медресеси тууралуу кеп кылган мезгилде ээси ким болгон, ким тарабынан курулган деген суроолор пайда болот. Кыргызбай Аксыкентий ата-бабалары жайлаган Чанач, Миң жашар сайынан бир миң түп карагай кестирип устун, сарап, торсун чаптырып ат, төө, өгүз арабалар менен ташынып, Наманган калаасына балаканалуу медресе имаратын курдурган. Кыргызбай чоң молдо болгондуктан медресенин аты өзүнөн өзү эле Молдо Кыргыз медресеси аталып кеткен. [27. Байгазиев, С. Нурмолдо – ХІХ кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу. - Б.,

2005. – 526]. Болжол менен XVII кылымдын экинчи жарымында ушул медресени курган молдо Кыргызбайды Калмурат Рыскултегин XV-XVI кылымдардагы “Маджму-ат таварих” тарыхтардын жыйнагын жазган Сайфаддин Аксынетиинин небереси деп эсептейт. XV кылымда Ала-Бука аймагындагы Аксыкент шаарынын негизги калкы кыргыздар болгондугуна карап, Калмурат Рыскултегин Сайфаддин Аксынетиинин улуту боюнча кыргыз деп тастыктайт. Медресе курган Кыргызбай чоң атасынын молдолук-илимпоздук салтын улаган деп санайт.

Кыскасы, Молдо Кыргыз медресеси өзүнүн курулган күнүнөн тарта узак мезгилдер бою кыргыздарды окутуп сабаттуу кылып чыгарган. Болжол менен XVIII кылымдын аягы XIX кылымдын башында кадимки Женижок акындын чоң атасы Күсөй ушул Молдо Кыргыз медресесинен окуган экен. Бул Нурмолдонун Женижокко карап “Чоң атаң Күсөй курч эле, чоожайды билген сырчы эле, Молдо Кыргыз медресесинде окуган укмуш ырчы эле” деп ырдаганынан белгилүү болуп турат.

Кийинки кыргыз тарыхында белгилүү Шабдан баатырдын медресеси тууралуу сөз кыла турган болсок, Чоң-Кемин суусунун сол жээгинде, Тар-Суу айылынын батыш тарабында кандайдыр бир курулуштун пайдубалы сакталып калган [28. Кольченко В. А. Тар-Суу айылындагы Шабдандын медресесинин курулуш калдыктары [Текст] / В.А. Кольченко // Шабдан баатыр медресесине жүз жыл. – Бишкек, 2009. – Б. 20 – 236.]. Археологиялык изилдөөлөрдүн далилдөөсүнө караганда 1909-жылы Шабдан баатырдын демилгеси менен түптөлүп курулган медресенин калдыктары табылган. Анда бир эле кеминдиктер эмес, Кочкор, Жумгал жана Чүй өрөөнүнөн 150дөй бала билим алган. Бул медреседен акын Ысак Шайбеков, мугалимдер Абдраим Чүңкелеев, Дөөлөталы Келдибеков ж.б. билим алышкан. Окуу куралдарын Казан, Оренбург шаарларынан алдырып турушкан.

Алардын ичинде эски мусулман мектептеринен да сабаттуулугун жогорулатуу жана жарандык билим алуу максатында көптөгөн мурдагы “кадим” ыкмасындагы мектептерден билим алышкан молдолор да окушкан. Шабдан баатыр келечекти көрө билген, убагында Орусия империясында, Аравия, Түркия өлкөлөрүндө болуп, илим-билим жаатындагы жетишкендиктер менен таанышып, келечекте өз элин да алардын катарында көрүүнү самаган. Кыргыз коомунун өнүгүшү үчүн жарандык сабактардын зарылдыгын түшүнүп, жаңы усулда окутууну киргизген. Жарандык билим берүүнү ишке ашыруу үчүн Уфадагы татар мугалимдерин

жалдап, аларга жылына 500 сомдон 1000 сомго чейин төлөп, жашоолору үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүп берген [29.Кубатова, А.Э. Кыргызстандагы алгачкы окуу жайлар [Текст] / А.Э. Кубатова // Китеп: Шабдан баатыр медресесине жүз жыл. Бишкек., 2009. 24 – 30бб.].Айталы дегенибиз, айрым изилдөөчүлөр окуяларды диний көз караш менен түшүндүрүүгө аракет кылышкан. Диндин коомго тийгизген айрым прогрессивдүү жактарын танган. Алсак, айрым учурларда диндин маданияттын, билимдин өсүшүнө таасири бар. Алымбек датканын медресеси билимди жайылтуунун борборлоруна айланган. Албетте, Алымбек датка XIX к. кыргыз элинин тарыхында, илим-билимдин, маданияттын өсүп – өнүгүшүндө көрүнүктүү салым кошкон алгачкы агартуучулардын бири жана кыргыз элинин бүтүндүгүн, өз алдынчалыгын сактаган белгилүү стратег деп баалайбыз. Ал ата мекен тарыхыбызда улуу инсан.Анын Ак Медресеси тарыхый баалуу эстелик. Бир кездерде жок болуп кеткен бул эстелик калыбына келтирилсе, аалымдар боюнча изилдөө иштери улантылса, келечек ээлери үчүн илимий орду бар.

Колдонулган адабияттар:

1. Джамгырчинов Б. Дж. Присоединение Киргизии к России; Очерк политической истории Киргизии XIX века. - Ф., 1966; Усенбаев К. У. Присоединение Южной Киргизии к России. - Ф.,1960; Плоских В. М. Киргизии и Кокандское ханство. - Ф., 1977; Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. - Б., 1997; Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией. - Б., 1995; Өмүрбектегин Т, Чоротегин Т. Түндүк Кыргызстандын Орусияга каратылышы. - Б.,1992.
- 2.Усенбаев К. У. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства. - Ф., 1961. С.74.
- 3.Малабаев Ж. М. История государственности Кыргызстана. - Б., 1997. С.49.
4. Турсунай Өмүрзакова. Алымбек Датка. “Учкун АК”. Бишкек, 2003 5-6-бет.
5. Дуйшеев Д. Память Тянь-Шаня. - Ф.: “Мектеп”, 1986. С.19-33.
6. Өмүрзакова Т. Алымбек датка. - Б.: Учкун, 2003 23-24-25-66.
- 7.Өмүрбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башы). - Б., 2003.
8. Мулла Нияз Мухаммед Бен Ашур Мухаммед. Тарих–и Шахрухи. История владетелей Ферганы. // Изд. П. Н. Пантусова. - Казань, 1886, 333-б.дней Азии. - Москва., 1964. Мулла Нияз Мухаммед. Тарих – и Шахрухи. 1871. Стр 354.
9. Бейсембиев Б. К. “Тарихи Шахрух” как исторический источник. – Алма – Ата, 1987, 161. //Өмүрбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башы) - Б, 2003. 196-бет.

10. Өмүрзакова Т. Алымбек датка. - Б.: Учкун, 2003, 85-бет.
11. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. - Бишкек: "Кыргызстан", 1997. 110-б.
12. Бабабеков Х. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. - Ташкент, 1990, 79-80-бб.
13. Абытов Б. К. Выдающиеся деятели г. Ош (досоветского периода) // Ош, Фергана: археология, новое время, культурогенез, этногенез / Серия "Ош-3000 и культурное наследие народов Кыргызстана" Вып.4. - Б.: Мураc, 2000. 11-бет.
14. Абдыраманов Ш. Тарыхтагы ак тактар. - Б., 2007. 219-бет.
15. Кочаров В. Т. Из истории народного образования в Туркестанском крае. - Ташкент., 1959. - 180 с.
16. Султанова М. XIX кылымдын II жарымы - XX кылымдын башындагы Түштүк Кыргызстандагы билим берүүнүн абалы. - Бишкек, 2007. 151-бет.
17. Айтманбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. - Ф.: Кыргызстан, 1961. С.123.
18. Наливкин, В.П. Туземцы раньше и теперь / В.П. Наливкин. - Ташкент., 1913. - 144 с.
19. Султанова, М. XIX кылымдын II-жарымы XX кылымдын башындагы Түштүк Кыргызстандагы билим берүүнүн абалы: дис.... тарых. илим. канд. - Бишкек, 2007. 32-бет.
20. Бобровников Н. А. Русско-туземные училища, мактабы и медресе Средней Азии. - СПб., 1913. - 90 с.
21. Молдо Кыргыз медресеси жана Нурмолдо [Текст] / М.Кыргыз // Ак Башат. - 2007. - март - апр. - №2 (7). - 2007. 20 - 216б.
22. Кары деп Куранды жатка үйрөнүп, андагы аяттарды чечмелей
23. Плоских В. М. Вакф медресе Алымбека // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (Досовеский период). - Ф.: Илим, 1975, 42-43-беттер.
24. Өзбекстан Республикасынын БМА. Ф.И. - 1, оп. 12, д.647, 5-6-барактар: Плоских В. М. Вакф медресе Алымбека // Страницы истории и материальной культуры Киргизстана (Досовеский период). - Ф.: Илим, 1975, 42-бет. 25. Захарова А. Историко-архитектурное наследие города Ош (конец XX начало XX вв.). - Ош., 1997. С.69-73.
26. Молдо Кыргыз медресеси жана Нурмолдо // Ак Башат. - 2007. - март - апр. - №2 (7). - 2007. - Б. 20 - 216б.
27. Байгазиев, С. Нурмолдо - XIX кылымдын тунгуч агартуучусу жана даанышман педагогу. - Бишкек.: Б.и., 2005. - 52бет.
28. Кольченко В. А. Тар-Суу айылындагы Шабдандин медресесинин курулуш калдыктары // Шабдан баатыр медресесине жүз жыл. - Бишкек, 2009. - Б. 20 - 236б.
29. Кубатова А. Э. Кыргызстандагы алгачкы окуу жайлар // Китеп: Шабдан баатыр медресесине жүз жыл. - Бишкек, 2009. - Б.24 - 30бб.

Абытов Б. К.,
д. и. н., профессор,
проректор по науке ОшГЮИ

ДВА ВЫДАЮЩИХСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЯ КЫРГЫЗОВ ОДНОГО ВРЕМЕНИ

Нет сомнения в том, что в числе исторических личностей кыргызов XIX - нач. XX вв. особое место в общественно-политической жизни кыргызского народа, Кокандского ханства, а впоследствии и русского Туркестана занимали Алымбек-датка, Нузуп бий, Ормон хан, Боромбай, Шабдан, Мусулманкул, Абдрахман афтобачи, Полот хан, Курманжан-датка и др. К сожалению, до сих пор во всех известных нам учебниках, научных исследованиях имя Нузуп бия все еще остаётся в тени, если не считать отдельных специальных работ, посвящённых жизни Нузуп бия. Между тем, это был человек, в свое время сыгравший весьма заметную роль в политической жизни как Кокандского ханства, так и своего народа. По сравнению с ним достаточно широко и основательно были изучены жизнедеятельность Алымбек-датки и Курманжан-датки.

Следует отметить, что Нузуп бий был современником того же Алымбек-датки, и их деятельность протекала примерно в одно и то же время. Если жизнедеятельность Нузуп бия Эсенбай уулу соответствуют 1798-1844 годам, то Алымбек-датки Асан бий уулу приходится к 1800-1862 годам. Вполне допустимо рассмотреть их деятельность в трех этапах. И еще, они жили, формировались как политические, государственные деятели, претворяли в жизнь свои замыслы при шести главах Кокандского ханства: Алим хане (1898-1810 гг.), Омар хане (1810-1822 гг.), Мадали хане (1822-1842 гг.), Шерали хане (1842-1844 гг.), Худояр хане (1844-1858 гг.; 1862-1863 гг.; 1865-1875 гг.), Маля хане (1858-1862 гг.). [1]

Несомненно, не только Нузуп бий и Алымбек-датка, но и ряд других кыргызских феодалов сыграли весьма важную роль в политической жизни не только кыргызского народа, но и Кокандского ханства в целом. К примеру, ряд очень значимых государственных должностей ханства были в руках феодальной верхушки кыргызского народа. Чтобы не быть голословным,

отметим, что при Алим-хане родственники жены - кыргызки Момунбек и Ырыскулбек были назначены командующими кокандскими войсками - амир ляшкерами. С начала и до 70-х годов XIX в. в разные времена получали титул датка кыргызы из племени: баргы - Алымбек, кесек - Сейитбек, тоолос - Полот, ават - Сатыбалды, саруу - Кедейбай, багыш - Сарымсак, кутлук-сейит - Шер, саруу - Ажибек. Согласно некоторым русским источникам, [2] титул «датка» приравнялся к званию генерала.

Другой исследователь истории Кокандского ханства А. Кун считал, что титул «датка» имел и смысл административной должности, что соответствуют русскому генерал-губернатору. [3] В свою очередь Ч. Валиханов полагал, что должность датка по рангу государственной службы - четвертый человек в ханстве. [4] Об этом пишет и доктор исторических наук, профессор Т. Кененсариев. [5]

В свою очередь вышеуказанные и ряд других кыргызских государственных и политических деятелей были весьма влиятельными лицами при ханском дворце и занимали видные посты в структурах власти Кокандского ханства. Не секрет, что в 30-70 гг. XIX в., влияние кыргызских феодалов было достаточно высоким, и они могли вмешиваться в государственные дела, благодаря своему положению в обществе и государстве. Некоторые из них занимали важные, решающие должности в ханстве. Например, Нузуп бий (1842-1844) - минбашы и аталык, Алымбек датка (1858-1862) - визирь и аталык, Касым (1853-1856) - минбашы, Алымкул (1863-1865) - амир ляшкар (главнокомандующий кокандской армии) и аталык, Атабек - наиб (командующий сухопутными войсками и артиллерией), Шералы - ынак (командующий кавалерией), Кыдыр бий - эшик ага (вроде нынешнего руководителя аппаратом президента – авт.), Абдылдабек Алымбек уулу – бек Коканда, по нынешнему мэр города Коканда (1875-76 гг.), Полот хан (Исхак молдо Асан уулу) – хан Кокандского ханства. Кроме этого, почти постоянно другим влиятельным и авторитетным кыргызским феодалам присваивались звания парваначи, пансад, и к ним относились с большим уважением. И еще один факт, что последним ханом Кокандского ханства был кыргыз Исхак Асан уулу (Полот-хан), лишний раз подтверждает важный роль кыргызов в этом государстве.

Приведенные исторические сведения говорят о том, что Кокандское ханство явилось политическим режимом, объединенным

государством, как кочевников, скотоводов, так и земледельцев, ремесленников. Как сообщают ферганские источники XVIII-XIX вв., это было государство народа «**илатийа**» (кочевников - скотоводов) и «**сартийа**» (оседлых земледельцев, ремесленников и торговцев). Следовательно, это было государственное образование как узбеков, кыргызов, так и таджиков. Значит, мы можем еще раз утверждать, что Кокандское ханство было одной из форм развития кыргызской государственности XVIII-XIX вв. Кстати, мы и раньше констатировали этот факт.

Бурная политическая деятельность кыргызской знати протекала беспокойно для Кокандского ханства в XIX в., особенно в 40-х и нач. 60-х годов прошлого века. Не секрет, что именно они сыграли решающую роль в свое время в ряде случаев политической истории Кокандского ханства.

В начале 40-х годов XIX в. именно Нузуп бий и Алымбек-датка спасли ханство от вассалитета Бухарского эмирата, от потери государственной независимости, от распада ханства как государства. Дело в том, что именно с начала 40-х годов XIX в. началась широкая военная кампания Бухарского эмира в Ферганскую долину с целью овладеть Кокандом и постепенно уничтожить ханство как государство. Это было как раз тот момент, когда Бухарский эмир под прикрытием чистоты ислама ликвидировал тогдашнего правителя Коканда Мадали хана. После свержения законного хозяина престола, не осмеливаясь сразу включить ее в состав эмирата, в надежде превратить ханство в своего надежного вассала, возвел на трон Кокандского ханства своего ставленника - Ибрахима-хаяла - парванчи эмира. Это, в свою очередь, грозило потерей самостоятельной государственности Кокандского ханства, как такового, и превращением его в вассальное владение Бухарского эмирата. Подобное складывание политической ситуации было невыгодно и для кыргызов. В тупиковой ситуации оказались все три этнополитические силы, существующие на тот момент.

Известно, что в Кокандском ханстве всегда претендовали на верховную власть и противостояли друг другу, оставляя формальную наследственность власти за династией мингов - основателями ханства - в основном три этнополитические силы: узбеки из династии мингов, кыргызы и таджики. Об этом свидетельствует многочисленная литература по истории Кокандского ханства, в том

числе и “Тарих-и-Шахрухи”. [6] Именно между ними шла непрерывная борьба за политическое верховенство и господство во всей сфере общественно-политической жизни ханства.

Так, в этой непростой ситуации только кыргызы во главе с Нузуп бием и Алымбек-даткой были способны спасти Кокандское ханство, что и сделали. Однако отметим, что сам факт возведения на кокандский престол ставленника Бухарского эмира вызвал народное недовольство и волнения, в ходе которых важная роль принадлежала крупным и авторитетным родоправителям кочевых кыргызов.

На этот раз борьбу против Бухарского эмира возглавили кыргызы, тем самым спасая ханство как собственное государство. Тогда же, в 1842 г. Нузуп бий при поддержке большого количества людей и именитых предводителей кыргызских племен на курултае в местности Сафид Булан провозгласил и возвел на трон 50-летнего Шерали, с титулом хан, сына Ажы бия, который был младшим братом самого Нарбото бия. Шералы хан по родству, по линии матери был племянником таласских кыргызов.

Это была не прихоть отдельных людей или группы жаждущих власти в ханстве, а целенаправленные действия кыргызов во главе с их предводителями по спасению Кокандского ханства от зависимости Бухарского эмирата, от распада государства и потери суверенитета. Известно, что кыргызские войска во главе с Нузуп бием в течение короткого времени стремительно заняли такие города как Касан, Наманган, Чуст, Андижан, Ош, Узген и победоносно вошли в ханский дворец Коканда. Тогда же Нузуп бий, как предводитель спасательной армии, глава этнополитической силы кыргызов, опытный дипломат и государственный деятель стал аталыком – регентом при Шерали хане, так как у того отсутствовал опыт правления государством. Политико-правовую основу для такого поступка Нузуп бия нашли сами кокандские служители и толкователи ислама, Шейх-уль ислам – верховное духовное лицо.

К сожалению, такое положение Нузуп бия на вершине политической власти Кокандского ханства продлилось недолго и в 1844 году он был убит заговорщиками. Хотя кыргызы и сохранили главенство в ханстве, но теперь уже под предводительством лидера кипчаков Мусулманкула, который очень не хотел приблизить родоправителей кочевых кыргызов как Алая, Кара-Кулджи, Узгена, так и Аксы, Ала-Буки и Чаткала, к политической власти. Именно

Мусулманкулу удалось на некоторое время отдалить от активной политической игры и Алымбек-датку. Как и ожидалось верховенство во власти перешло к кипчакам во главе Мусулманкулом, которые объединились не по этническому, а родоплеменному признаку.

Нет сомнения в том, что в этих политических событиях принимали активное участие и другие авторитетные родоправители кыргызов. В первую очередь Алымбек-датка, который как правитель алайских и ошских кыргызов никак не мог остаться в стороне от таких судьбоносных событий в государстве. Неслучайно в истории кыргызов зафиксировано, что знаменитая жена Алымбека - Курманжан-датка именно в том же 1842 году впервые посетила орду Кокандского ханства. С того времени сохранились теплые и дружеские отношения между Курманжан и женой Шерали хана - Жаркынайым, дочерью таласского родоправителя. Они стали близкими единомышленниками и сообщали друг другу о важных событиях в жизни ханства.

Разумеется, как представители кыргызской верхушки, и Алымбек датка, и Нузуп-бий стремились стать влиятельными лицами в политической иерархии Кокандского ханства. Они прекрасно понимали, что, только находясь в центре всех политических событий и в орде хана, они смогут защищать интересы кыргызского народа, поднимать политический авторитет, положение кыргызов в ханстве в целом. Следуют отметить, что они всегда пытались усилить влияние кыргызов не только в ханском дворце, но и по всему ханству. В этих целях они подготовили своих сподвижников, ставленников из числа кыргызских правителей на местах. Заметим, что, кроме Кубат бия, никто из кыргызских государственных деятелей, выдающихся исторических личностей ни до них, ни после них не сделал столько, сколько они сделали для кыргызского народа.

Безусловно, Нузуп бий, Алымбек-датка были и остаются одними из ярких личностей в истории кыргызского народа XIX в. Они сыграли огромную роль в политической жизни не только кыргызов, но и Кокандского ханства. И тот, и другой с малых лет проявили недюжие способности, росли прозорливыми, умными, ловкими, хитрыми и дальновидными. С юных лет стало известно, что они унаследуют положение своих отцов - предводителей своих племен. Став взрослыми они довольно быстро сформировались как мудрые и дальновидные правители, умелые политики, чем и привлекли

внимание феодальной верхушки кыргызов и правителей Кокандского ханства.

Они хорошо понимали значение и роль Кокандского ханства для кыргызов, знали и понимали, что кыргызам не обойтись без Кокандского ханства, с которым они живут бок о бок. Следовательно, они хорошо усвоили ряд моментов. **Во-первых**, они прекрасно представляли свою историческую миссию перед своим народом и ханством. Отсюда предположение, что они хотели испытать себя на политической арене ханства. **Во-вторых**, им была небезразлична судьба своего народа, который они хотели видеть независимым. Полагаем, что для этого им необходимо было вникнуть во все тонкости государственной власти, политики по всем направлениям и систем управления страной. **В-третьих**, они хорошо понимали, что более выгодно защищать интересы кыргызов в самом центре политических игр - в Коканде, где плетутся политические интриги. По-нашему мнению, исходя из таких побуждений, они служили правителям, власть имущим Кокандского ханства. Таким образом, они уже в достаточно молодом возрасте начинают активную политическую деятельность в Кокандском ханстве и на общественно-политической арене не только южных, но и северных кыргызов.

Ради справедливости, следует отметить, что Алымбек-датка, в отличие от Нузуп-бия, является одним из редких выдающихся государственных деятелей, который продержался на политическом олимпе Кокандского ханства длительное время в течение 35 лет вплоть до смерти. Время пребывания Нузуп-бия на политическом олимпе ханства оказалось короче, чем его современника. Как бы там ни было, они большую часть своих жизней посвятили политической деятельности, оставив яркий след в истории не только кыргызского народа, но Кокандского ханства.

Политическая деятельность и Нузуп бия, и Алымбек-датки протекала бурно и плодотворно. Они принимали активное участие во многих военно-политических событиях Кокандского ханства своего времени, начиная со времен Мадали-хана и кончая временем правления Худояр-хана.

Особенно активно Нузуп бий проявил себя при Омар-хане, Мадали-хане, Шерали-хане. Алымбек-датка при Мадали-хане, Шерали-хане, Худояр-хане, Малля-хане. Если Нузуп бий стал аталыком при Шерали хане, то Алымбек-датка во время правления

Малля-хана, как отмечал В.Наливкин, стал визирем Кокандского ханства. [7] Несмотря на занимаемые высокие должности в Кокандском ханстве, они никогда не забывали об интересах своего народа. Они всегда пытались усилить влияние кыргызов не только в ханском дворце, но и по всему ханству. [8]

Думаю, что главным политическим кредо Нузуп бия и Алымбек-датки в периоде их деятельности было не только поднятие авторитета кыргызов, как этнополитической силы внутри Кокандского ханства, но и создание самостоятельного национального государства. Кажется, что сам факт стремления к реализации такой идеи заслуживает особого внимания. Вместе с тем, например, Алымбек-датка хорошо понимал и то, что разрозненные, автономно управляемые и независимые друг от друга кыргызские рода и племена не были готовы к этому.

В своей деятельности Нузуп бий и Алымбек-датка стремились к сохранению внутреннего этнического паритета, равновесия власти внутри трех этнополитических сил. Всей своей деятельностью они доказывали и стремились к тому, чтобы кокандские правители были вынуждены считаться с кыргызами, чтобы за кыргызскими правителями родов и племен сохранялись их автономные права не только в социально-экономической, но и политической жизни. Полагаю, что они стремились к сохранению мира и согласия между народами ханства в целом.

Относительно роли и места Нузуп-бия и Алымбек-датки в истории кыргызов и Кокандского ханства, следует отметить ряд важных факторов.

Первое, пора полностью восстановить историческую правду о них, в особенности о Нузуп-бие, и подобных им других исторических личностях. При этом необходимо учесть их особую историко-политическую заслугу перед своим народом и Кокандским ханством. Следует подчеркнуть, что, не будучи дипломированным, квалифицированным специалистами, не обучаясь в академиях и университетах, Нузуп-бий и Алымбек-датка все же имели продуманные, целенаправленные политические, социально-экономические цели. Их логически и хронологически последовательные шаги и конкретные дела подтверждают этого. Более того, нам, историкам, необходимо широко пропагандировать в сознании масс, особенно среди молодого поколения, жизнедея-

тельность и Нузуп-бия, и Алымбек-датки не по случаю их юбилеев, а постоянно, последовательно и методично.

Второе, одной из главных заслуг Алымбек-датки, Нузуп-бия как политических деятелей XIX в. не только кыргызов, но и Кокандского ханства, является тот факт, что они подобно Барс бегу, Мухаммеду-кыргызу, Кубат-бию вынашивали идею о суверенном кыргызском, национальном государстве. Думаю, что если бы они вовремя объединили стремления, то кыргызы того времени получили бы конкретные результаты в свою пользу. Несомненно, идея Алымбека о создании независимого государства нашла поддержку многих, примером тому являются хотя бы его встречи и переговоры во время Узун-Агачских событий с крупными правителями кыргызских родов и племен севера - Уметалы - сыном Ормон-хана, Торогелды, Ажы-бием и др.

Третье, и Нузуп-бий, и Алымбек-датка, как истинные патриоты, защищали интересы своего народа в политических играх и действиях Кокандского ханства. Они всегда стремились к сохранению паритета внутри государства и верховной власти ханства и добивались, чтобы в этом отношении за кыргызскими представителями в ханском дворце сохранялись значительные посты во властной структуре. Не без участия Нузуп бия и Алымбек-датки решались важные дела и совершались крупные события.

Четвертое, Алымбек-датка, Нузуп бий хорошо понимали значение межэтнического согласия, и с уважением относились к истории, традициям и культуре народов, населявших Кокандское ханство. История свидетельствует о том, что там, где они правили, никогда не возникало проблем или столкновений на этнической почве.

Пятое, вся общественно-политическая, социально-экономическая и культурная деятельность Нузуп-бия и Алымбек-датки свидетельствует о том, что они владели всеми или почти всеми тонкостями восточной дипломатии. Через торговцев Великого Шелкового пути, путешественников, послов различных стран они были в курсе всех событий соседних государств, и по мере возможности поддерживали отношения и с Бухарским эмиратом, и с Восточным Туркестаном, ибо понимали какое значение имеют дипломатические отношения.

И, наконец, отметим и тот факт, что есть целый ряд сходжений, историко-политических параллелей в жизнедеятельности Нузуп-бия и Алымбек-датки:

И тот, и другой были аристократического происхождения. Они, благодаря своим личным качествам и способностям, конечно, благодаря имени и положению своих отцов, проложили себе дорогу на вершину политического олимпа как среди кыргызского народа, так и Кокандском ханстве.

Они являлись весьма заметными, временами решающими фигурами политической авансены Кокандского ханства.

В свое время Нузуп-бий, Алымбек-датка посадили на трон своих сторонников из династии Мингов, а сами оказались в роли аталыков – регентов престола. Это было равносильно тому, что они стали фактическими правителями государства.

В зависимости от военно-политической, социально-экономической ситуации, они ярче всех защищали интересы кыргызского народа на политической арене Кокандского ханства.

И тот, и другой защищали интересы кыргызов на международной арене, благодаря своему опыту и дипломатическим способностям.

Они и им подобные выдающиеся исторические личности подняли кыргызов на новый уровень национальной государственности. Ибо Кокандское ханство, по мнению ряда ученых, явилось объединенным, интернациональным государством кыргызов, узбеков и таджиков. Следовательно, мы можем еще раз утверждать, что Кокандское ханство было одной из форм развития кыргызской государственности в XVIII-XIX вв.

Несомненно, в становлении такого государства весьма ощутимый вклад внесли целый ряд представителей кыргызской знати, выдающиеся государственные деятели. В их числе смело можем назвать и Нузуп-бия, и Алымбек-датку, двух выдающихся государственных деятелей одного времени, одной эпохи в истории кыргызского народа.

Список использованных источников и литератур:

1. Автор подсчитал это согласно "Тарих-и Шахрухи". См.: Бейсембиев Т.К. ...-С.159-161.
2. Терентьев М. История завоевания Средней Азии.-Т.1.-СПб.,1906.-С.248,-Т.2.-С. 412.

3. Кун А. Л. Очерки Кокандского ханства. // Известия РГО.- Отд. 2.- Т. 12.- СПб., 1896
4. Валиханов Ч. Ч. Собр. соч.- Т. 3.- Алма-Ата.- 1985.- С. 379.
5. Кенесариев Т. Феномен Курманжан-датки. Часть – 2 // АКИpress. 29.09.2011.
6. Бейсембиев Т. К. “Тарих-и Шахрухи”... - С. 144 – 152.
7. Наливкин В. Краткая история ... - С. 188-189.
8. Молдокасымов К. Алымбек датка-Кокондун баш вазири // Кыргыз руху. - 10,17 марта; Он же. Исхак молдо Асан уулу Кокондун акыркы ханы // Заман Кыргызстан. - 1994. - 18, 25 ноября, 2 декабря.

Джамгерчинов Б.,

Присоединение Киргизии к России.

Москва. 1959.

БОРЬБА РОССИИ С КОКАНДСКИМ ХАНСТВАМ УКРЕПЛЕНИЕ ПОЗИЦИИ РОССИИ В СЕВЕРНОЙ КИРГИЗИИ

В начале октября 1860 г. в Верное стали поступать тревожные известия о прибытии большого количества кокандских войск в Чуйскую долину. Это заставило Колпаковского спешно начать подготовку к отражению возможного наступления кокандцев на Заилиский край. Считая находящиеся в Верном силы недостаточными, Колпаковский вызвал войска из Копала.

Как и прежде, Колпаковский придавал важное значение дружественному расположению к России чуйских киргизов. Поэтому он направил в их айлы ряд воззваний. В одном из них говорилось: «Я уже писал вам о той заботливости нашего могущественного правительства, которое все готово сделать для вашего спокойствия. Спешу повторить вам и родовичам вашим нашу к тому готовность. Мы известились, что кокандцы и после падения Токмака и Пишпека снова хотят забрать вас в руки, а цель их заключается в желании только обобрать вас зякетом, без которого им нечем жить. Не верьте их уверениям в желании вам добра, они только коварствуют, и их подарки есть только вступление к тому, чтобы разорить ваш народ вконец. Их подарки вы не должны считать счастьем, а будущим бедствием. Русское же правительство раз дало слово защищать вас, и вы должны быть уверены, что оно его сдержит, хотя бы пришлось для

вашего блага принести жертвы. Русские для вашего благоденствия не пощадят ваших врагов, и если будет нужно, то не только остальные крепости кокандцев, но и самое их ханство падет под ударом нашего могущественного оружия. Вразумите эту правду вашему народу и поймите вашу пользу. Желаю вам спокойствия и надеюсь, что вы с достойным вам благоразумием оцените мои добрые желания» [1].

С 4 октября на Чу стали появляться передовые кокандские отряды. По всем данным, кокандцы намеревались напасть на Кастек. Колпаковский обязал начальника укрепления подготовиться и бдительно следить за передвижением кокандцев в Чуйской долине, постоянно сообщая ему получаемые известия [2]. 13 октября он приказал сотне есаула Усова перейти из Узун-Агача в Кастек для исполнения аванпостной и разъездной службы. Отряду Бутакова было приказано передвинуться из станицы Каскелен на Узун-Агачский пост. В тот же день туда из Верного была направлена рота пехоты, сотня казаков и конно-артиллерийский дивизион под начальством подполковника Шайтанова. Одновременно из Верного на Каскеленские высылки выступили отряды казаков из ополченцев. В середине октября наличный состав всех готовых к действию сил в Заилийском крае доходил до двух тысяч человек. Из них в Кастеке находилось 600 человек, в Узун-Агаче с отрядом Шайтанова 450 и в Верном – 850 человек, составлявшие главный боевой резерв [3].

Наряду с этим Колпаковский, исходя из прошлого опыта, предпринял ряд мер, чтобы не допустить нового перехода на сторону кокандцев казахских старшин, находившихся в подданстве России. Гасфорд предписал во время возможных военных столкновений с Кокандом держать под арестом всех подозрительных казахских биев, заранее заманив их в Верное, что и было сделано Колпаковским. Одновременно Колпаковский стремился использовать тех султанов и биев, которых он считал преданными России. Наиболее влиятельных султанов – Байзака и Джангазы – он просил прислать отряды джигитов. Колпаковский хотел использовать этих джигитов главным образом для связи и разведки, а также для ночных нападений на неприятеля. Они должны были угонять строевых лошадей у кокандцев и постоянно тревожить и отвлекать их, не принимая непосредственного участия в боях [4].

Канаат по прибытии в Чуйскую долину выразил большое недовольство главному манану солтинцев Джангарачу за то, что он

после взятия Циммерманом Пишпека послал к нему с поздравлением своих детей и брата. Канаат требовал от Джангарача, чтобы он на деле доказал преданность хану. Он приказал предоставить в распоряжение кокандских войск 500 строевых лошадей и по два капа [5] проса с каждого подвластного ему аила. Кроме того, в наказание Канаат возложил на Джангарача и Байтика и подвластные им племена все издержки по восстановлению крепости Пишпек и потребовал для этой работы тысячу человек. Во время движения Канаата на Узун-Агач Джангарач и Байтик должны были выставить вооруженных людей. Все эти требования были выполнены. К войску Канаата должны были примкнуть и многие манапы сарыбагышей с отрядами джигитов [6].

Правда, киргизы в военных столкновениях почти не принимали участия. Поэтому кокандские войска увеличивались за счет киргизских отрядов лишь номинально. В кокандских войсках имелись также неорганизованные добровольцы, которые, однако, не столько воевали, сколько занимались грабежом. Такой сброд отнюдь не усиливал боевой мощи кокандской армии.

Точных сведений о численности кокандских войск не сохранилось. Поступавшие к начальнику Алатовского округа сведения были противоречивы. Сопоставляя их, можно предполагать, что кокандцев насчитывалось примерно 12 тысяч человек, а киргизов и казахов – 4 тысячи [7]. Кроме того, в районе Кастека бродили мелкие казахские и киргизские шайки барымтачей.

Войска Канаата состояли в основном из конницы. Пехотинцев, более или менее обученных военному делу, было около тысячи, и до 600 человек из наемных персов, которых кокандцы называли кызылбаши – красноголовые. Но боеспособность этой пехоты была низкой, так как в ее рядах было, немало рабов, забранных у купцов и других богатых людей. Они были не знакомы с военным искусством и не имели никакого желания сражаться. Они готовы были бежать с поля боя от первого смелого натиска противника [8]. Артиллерия кокандцев состояла из медных орудий, стрелявших пятифунтовыми ядрами.

Существенным недостатком кокандской армии являлось отсутствие продовольственных запасов и правильно организованного снабжения. Канаат обязывал киргизов доставлять необходимое продовольствие, но при движении войск это распоряжение

выполнялось плохо. Система покупок продовольствия солдатами на базарах и у населения была сопряжена с трудностями и расшатывала дисциплину. Многие из кокандских воинов имели не вполне пригодных к походу коней. Затрудняли военные действия и наступавшие морозы, которые особенно страшны были для легко одетых воинов из южных вилайетов. В районе Кастека уже 15 октября начал выпадать снег, а по ночам сильно морозило [9].

Канаату были предоставлены широкие полномочия. Хан поручил ему управление не только Ташкентом, но и рядом крепостей, расположенных к востоку от Ташкента до верховий Чу. Ему же было предоставлено право по своему усмотрению начинать военные действия против царских войск, заключать перемирие, распоряжаться зякетом, собранным с киргизских и казахских племен, подведомственных ташкентскому наместничеству, и т. д. [10]. При нем находился и его предшественник Рустамбек. Однако он больше интриговал и подкапывался под главнокомандующего, чем давал какие-либо дельные советы. Кроме того, видной фигурой среди кокандского командования был начальник ташкентских отрядов Шамаат-ходжа. Здесь были также коменданты крепостей Аулие-Ата – Мирза-Даулет, Мерке – Удайчи и Пишпека – Рахматулла и один из влиятельнейших представителей южнокиргизских феодалов – Алымбек-датха, муж известной впоследствии «алайской царицы» Курман-джан-датхи. Шамаат-ходжа и Алымбек-датха тоже интриговали против главнокомандующего. Разногласия и интриги в среде командного состава кокандских войск пагубно отразились на ходе военных операций.

Хотя Канаат разработал план наступления до деталей, осуществить его на деле не удалось. Основной причиной явилось то обстоятельство, что в распоряжении Канаата было не дисциплинированное и хорошо вооруженное войско, а скорее малообученное ополчение.

Начиная с 16 октября, кокандские отряды и отдельные группы казахских джигитов стали появляться между Кастеком и Верным.

18 октября к вечеру Колпаковский прибыл в Кастек. К этому времени все наличные силы Заилийского края были сосредоточены в пунктах непосредственных военных действий [11].

Канаат, расположив основные силы в лагере на речке Жеренайгыр, передвинул свой авангард в урочище, в 20 верстах на

запад от Кастека. Его войска занимали фланговую позицию по отношению к главному оперативному пути из Верного в Кастек. Часть сил Канаат обходным движением послал для нападения на Узун-Агач. Этим отрядом командовал датха Алымбек.

Основные военные действия начались на пикете Узун-Агач, где командование находившимся там отрядом было поручено поручику Соболеву. Здесь находилась рота пехоты и сотня казаков, всего до 350 человек при двух легких орудиях [12]. Утром 19 октября с пикета стали видны отряды кокандцев почти на всех окружающих высотах. К 20 октября численность кокандцев вокруг Узун-Агача значительно увеличилась. В тот день конница предприняла атаку на пикет, но встреченная картечью, вынуждена была отступить. После этого кокандцы кружились перед пикетом, не предпринимая, однако, новых атак.

В течение двух дней, 19 и 20 октября, кокандская кавалерия не могла овладеть дорогой из Кастека на Верное и захватить пикет Узун-Агач. В этих безрезультатных действиях кокандцы, однако, понесли значительные потери, и начало задуманных ими операций складывалось для них далеко не благоприятно. Один из военных деятелей того времени, П. Пичугин, писал: «Хороший план Канаат-Ша рушился вследствие вялого исполнения; авангард его скорее шутил, чем действительно-нападал» [13].

И в самом деле, авангард кокандских войск, направленный на Узун-Агач под командованием Алымбека, действовал очень вяло. Это до некоторой степени было связано с составом частей, находившихся под его командованием. Здесь преобладали киргизы и казахи и в незначительном количестве имелись регулярные войска. Киргизы и казахи, вооруженные главным образом пиками и саблями, создавали много шума и крика, носясь нестройными толпами вокруг пикета, но решительных атак не предпринимали.

Получив известие о неудаче Алымбека, Канаат-Ша 20 октября с основными силами двинулся в долину реки Каракастек. Изменив свой первоначальный план, Канаат-Ша решил вызвать на открытый бой сосредоточенные у Узун-Агача и Кастека силы Колпаковского, рассчитывая: одним сильным ударом покончить с ними. Канаат надеялся на огромное численное превосходство своего войска и поэтому был уверен, что ему удастся раздавить противника.

В тот же день с основными силами выступил на Узун-Агач и Колпаковский.

Благополучно прибыв на Узун-Агач, он созвал совещание и, узнав подробности двухдневных боев, решил на следующий же день атаковать неприятеля. Оставив для охраны пикета небольшой отрядной с остальным» силами выступил по направлению к лагерю кокандцев» расположенному в долине реки Карасу. Там его встретили две колонны кокандцев с белыми знаменами. Колпаковский приказал части артиллерии выдвинуться вперед и открыть огонь по строевым частям и по густой толпе киргизов и казахов, находившихся на окрестных высотах.

Артиллерия быстро заставила кокандскую конницу оставить свои позиции и отступить. Кокандцы иногда переходили в контрнаступление, но, встреченные картечью, с большими потерями отступали. Кое-где происходили и рукопашные схватки. Вскоре кокандцы очистили долину и скрылись за горной возвышенностью.

Колпаковский предпринял движение вверх по реке Каракастек, рассчитывая здесь завязать бой с неприятелем, так как широкая долина представляла удобное поле для действий артиллерии, и стал выбирать позиции для сражения в соответствии с расположением основных кокандских сил. Но вскоре отряд Колпаковского был окружен со всех сторон. Одна за другой стали наступать колонны кокандской пехоты и кавалерии, которые, однако, встречаемые картечью с близкой дистанции, откатывались назад, неся большие потери.

21 октября вечером Канаат-Ша собрал военный совет. Усилившиеся разногласия в среде высшего командования и постоянные интриги лишили Канаата в этот момент необходимой решительности. Он колебался, не зная, как поступить дальше. На совете им был предложен план вторичного нападения на Узун-Агач. Рустамбек и Шамаат-ходжа резко высказались против нового нападения. Шамаат-ходжа даже угрожал, что если будет решено начать новое наступление, он уведет своих ташкентцев. Алымбек-датка, возглавлявший киргизские и казахские отряды, также резко выступил против Канаата, угрожая, что и он не поведет свое войско в бой. В результате решено было считать поход окончанным и возвратиться назад за Чу. Правда, были и другие мотивы для окончания похода: позднее время года, наступавшие холода,

недостаток продовольствия и непригодность лошадей. Впоследствии, в своем объяснении хану, Канаат-Ша выставил их как основную причину прекращения похода.

22 октября Канаат-Ша двинулся с Каракастека к Сарым-Саку и далее, не останавливаясь, за Чу. Следом двинулся с Жеренайгыра его лагерь.

События 21 октября, известные в истории под названием зунагачского боя, правильнее было бы назвать каракастекским боем, так как сражение в основном проходило в долине реки Каракастек.

Таким образом, кокандские войска возвратились без всяких результатов. Кокандцы не были еще разгромлены. Их военачальники даже считали, что они вовсе не проиграли сражения, а скорее одержали победу, вставив Колпаковского отступить на дорогу Кастек – Узун-Агач. Конечно, это мнение кокандских военачальников, в частности Канаата, было неверным, но имело некоторые основания. Действительно, Колпаковский, одержав победу в решающем сражении, не довел бой до разгрома кокандских войск, не преследовал их, а вернулся назад. Изучавший историю этого сражения П. Пичугин указывал, что «кокадцы не понесли в нем решительного поражения, строго говоря, даже не были разбиты; но воинский жар их остыл, а испытанные сильные потери их... сделали то, что они не решились на второе нападение, а отступлением своим признали себя побежденными» [14].

Что касается киргизов, то, как уже указывалось, массового и активного участия в столкновении России и Коканда они не принимали, а в каракастекской операции участвовали лишь отдельные группы, выставленные некоторыми манапами. Во время боя эти вспомогательные силы почти никакой роли не играли.

Пичугин указывал, что «масса (киргизов. – Б. Д.) держалась на почтительном расстоянии от ракетных станков, впрочем, увеличивала декоративный эффект представлявшегося отряду зрелища» и что «киргизов-зрителей» русские войска оставили «почти без внимания» [15].

После событий на Каракастеке, основываясь на донесении Колпаковского, Гасфорд предложил не принимать репрессивные меры против киргизов. В отношении к начальнику Алатавского округа 27 октября 1860 г., Гасфорд писал: «Живущего на Кебине

сарыбагышского манапа Менде ласкать и привязать. Другим сарыбагышам – Гумебет-Али, Джантаю – обещать прощение, если отстанут от кокандской партии. Относительно Джан-Карача и рода султов нельзя в настоящее время принять решительных мероприятий, до тех пор пока не устроится укрепление на реке Чу, во всем им внушать очевидную их пользу и преимущества быть под покровительством русских, которые их оставляют свободными в вере, в неприкосновенности владения их землями и управления по родовым обычаям, не требуя никакого зякета, чем оставаться под игом кокандцев, собирающих с них по произволу зякет и стесняющих их свободу. С булекпаями также полезно сблизиться. Сверх того объявить всем этим племенам, что заключение мира с бухарскими и ожидаемое от эмира Багадур-хана содействие есть чистая ложь и что напротив того эмир находится в самых лучших отношениях с великим российским падишахом» [16].

Пассивность киргизских племен во время каракастекских событий значительно облегчила действия Колпаковского. Он хорошо понимал, что одна из главных причин неудачи кокандцев заключалась в том, что киргизы их не поддержали. В донесении Гасфорду 26 октября 1860 г. он писал, что «Канаат-Ша мог бы иметь успех, во-первых, если бы киргизы, на которых он рассчитывал, все единодушно пристали к нему, и, во-вторых, если бы не застала поздняя осень и недостаток продовольствия и подножного корма» [17].

Узунагачское сражение имело большое значение для окончательного закрепления позиций России среди при чуйских казахов и укрепления влияния в Северной Киргизии. В результате победы Колпаковского при Каракастеке окончательно упрочилась власть царской России над казахскими племенами Старшего жуза. Эта победа оказала огромное влияние и на киргизские племена Северной Киргизии, которые на деле убедились в неспособности кокандцев защищать свои владения.

События 1860 г. показали также, что борьба за Скверную Киргизию неизбежно должна закончиться победой России. Это обстоятельство привело к сближению с Россией вслед за бугинцами и другие киргизские племена.

Таким образом, в 1860 г. борьба закончилась в пользу России. Успехи России в Северной Киргизии в последующие годы были в значительной степени предопределены событиями у Узун-Агача.

Примечания

1. ЦГИА Узб. ССР, ф. 105-с, оп. 1, д. 24, док. 181.
2. Там же, док. 183.
3. Там же, док. 187.
4. ЦГИА Узб. ССР, ф. 105-с, оп. 1, д. 24, док. 187.
5. Кап – мешок вместимостью от 4 до 5 пудов.
6. ЦГИА Узб. ССР, ф. 105-с, оп. 1, д. 24, док. 106.
7. См. П. Пучугин, Вторжение кокандцев в Алатавский округ в 1860 г., – «Военный сборник», т. 85, № 5, Спб. 1872 г., стр. 15.
8. ЦГИА Узб. ССР, ф. 105-с, оп. 1, д. 24, док. 183.
9. Там же, док. 187.
10. Там же, док. 183.
11. ЦГИА. Узб. ССР, ф. 105-с, оп. 1, д. 24, док. 188.
12. Там же, док. 194.
13. П. Пучугин, указ. соч., стр. 22.
14. П. Пучугин, указ. соч., стр. 39.
15. Там же, стр. 27, 28.
16. ЦГИА Узб. ССР, ф. 105-с, оп. 1, д. 24, док. 199.
17. Там же, док. 197.

Кенчиев Жапар,
Парманасов Жээналы,
“Эркин Тоо”.
27/09/2000-ж.

АЛЫМБЕКТИН ТӨРӨЛҮШҮ ЖАНА БАЛАЛЫК ЧАГЫ

“Алымбек-хан” аттуу китептин кол жазмасы даярдалып бүттү. Анын авторлорунун бири белгилүү санжырачы жана жазуучу, экинчиси окумуштуу, Алымбектин бир туугандарынын тукумунан. Булар өз алдынча көп жылдан бери аталган баатыр жөнүндө изилдеп келишкен. Жакында алар жолугушуп өз эмгектерин салыштырганда биринин кемчилигин, экинчиси толуктаган. Алымбек жөнүндө бизге жеткен, тарыхый жана ооз эки булактардагы белгисиз болгон баатырдын ата-бабалары жаш мезгили, кыргыз элин даңазалаган

эрдиги, Кокон хандыгынын хан тактысына отурушу, адигине жөнүндө санжырасы, ошондой эле анын акылман жубайы Курманжандын кыргыз тарыхындагы өз ордун биринчи ирет аныктаган эмгек ушул. Биз андан окурмандарга үзүндү тартуулайбыз.

Алымбектин тарыхын жазып отуруп анын ата-бабаларын журт башы болуп келишкендерин жогоруда баяндадык. Кокус бир жеринен жаңылып, мезгил аралыктарын туура бербей калбайлы деп кооптонуп, далай жазма маалыматтарды, санжырачылардын айткандарын кайра-кайра салыштырып карап чыгууга туура келди. Кытай тарыхчысы Лин Ху Ишийандын “Жүнгө” – улуттар тарыхы, “Тез Кираний Хожекан” кол жазмасындагы маалыматта Шахрук, Миңсейит, Акбото бий бир мезгилде, андан кийин Бабабектин мезгилиндеги калмактар менен болгон согушта алардын сазайын берип, сакалын терүүчүдө Тилеке баатырдын, анын кушчудан чыккан Кубат бийдин аскеринин сол канатын башкаргандыгын бир эки ооз болсо да жазылып калгандарын пайдаландык. Ажыбек бий – Алим хан, андан кийинки Омор хандын тушунда жашады. Ага удаа Шамырза датка, Асан бийлер өз өмүрлөрүн өтөштү.

Асан бийдин айды жаздоосуна келип конгонго бир айга жакын болуп калды. Мал кызуу төлдөп. аяктайын деп баратат. Килкилдиген койдун жуураты, ууз кымыз жуткандын жумурун толтуруп, магдыратып, кара көңүл кылып үргүлөтөт. Бул жерди жалпы жонунан “Жошолуунун өрөөнү” деп аташат. Негизинен ак мөңгү жамынган улуу тоолордун этек жагындагы жалан чөгүндү тоо тектеринен турган “Бөксө тоолордон” куралган. Тектоникалык жаракалар менен “Калидон” деп аталган геологиялык бир мезгилде каршы-терши тилмелерди түзүп, кокту колотторду пайда кылган. Көптөгөн жаракаларды бойлоп темирдин, марганец минералдарынын туздары кездешкендиктен “Жошолу” деп аташат. Жазгы мал төлдөтүүгө ыңгайлуу. Бул өрөөндө ар кандай тарыхый окуялар менен байланышкан жер-суунун аттары көп. Жошолуунун суусу менен Гүлчөнүн суусунун кошулган жеринен бир аз жогорураак өтөктүү адырларды “Каргаша” деп аташат. Бийдин айлы ошол “Каргашада” мал төлдөтүп жатышкан. Адигиненин баргы уруусунун тукумдары илгертен ушул өрөөндү жердешет. Өзөндү бойлоп тал, терек, кайын жыш өсөт. Анжиян-Аркадан бери жыгач усталар келишип, уук жасашып, кереге көктөшүп, боз үйдүн жыгачтарын даярдашат.

Бир топ айыл аксакалдары менен бий дөңдө кымыз ичип олтурушкан. Асан бийдин келинчеги бир топ күндөн бери толгоо тартып жаткан. Дөңдөгүлөр кулак түрүп, айыл ичин карашат. Касиеттүү Анипа, Шааркан байбичелер ичин оңдоп, эмдеп-домдоп, толгоо тарткан келиндин жанында. Бир убакта бийдин Алыбай, Таштанбек деген жигиттери биринен бири өтүп, жарыша келишип дөңдөгүлөргө сүйүнчүлөштү.

– Бий сүйүнчү!

– Сүйүнчү эркек уулдуу болдуңуз!

– А, айланайын Жараткан! Болсун баатырлар!

Кермедеги ээр токумчан аргымактардан экини экөөнө мингизди. Кошоматка жандарын сыйпалашып, теңге, кокон тыйындарын бергендер да болду.

– Бий! Атын ким деп коелу?

– Алымбек!

Молдо асан чакырып, “Каса Исламбия” китебинен Кудайдын кудуретчилигине багыштап дуба окуп, Алымбек деп ат коюшту. Үйгө киришип:

– Оролгон кол башындай ымыркайдын кулагына:

– Алымбек, Алымбек, Алымбек! деп үч жолу атын аташты.

Түлөө өткөрүштү. Бешик тоюун кичине торолгондо, бешикке салганда беришет.

Мына ошол “Каргаша” деген жерде Кулжа айынын 16сы жума күнү, 1800-жылы келечектеги калк туткасы, кара кыргыздын хан заадасы Алымбек жарык дүйнөгө келди.

Б.К. Абитовдун “Алымбек датка как выдающийся личность в истории города Ош” деген макаласында Алымбек датканын бала кезинде эле зээндүү мыкты экенин, анын Самаркандда, Бухарада, Стамбулда, Кашкарда ж.б. көптөгөн шаарларда окуп, эл башкаруу иштери боюнча таалим-тарбия алганын баса көрсөтөт. Асан бийдин Кашкар шаарында Смаылакун деген бай соодагер досунун жардамы менен Ли-Чань деген акылман кытай адамынан окуганын айтышат. Смаылакундун дагы Алымбектен улуураак Кайым деген баласы болуп, экөө ошол Ли-Чандан таалим-тарбия алышканын Шакир молдо өзүнүн кол жазмасында баяндайт. Анда бар болгону кытай тилинен уйгур тилине которгон сөздөрү гана үйрөнүшсө керек. Кийин Бухарадан окуп жүрдү. Атасы Асан бий Алымбекти окумуштуу мударис кылайын дебесе керек. Алымбек өзү да дин кызматындагы

молдо болоюн деп ойлогон эмес. Ал дин кызматындагы молдолорду Сайпана чалыш жарым адамдар катары көргөн. Стамбулдан Рим шаарына чейин барып, ал жерден Макмут Кашгари, Баласагындын эмгектери менен таанышканын “Узун агач” согушунда Чүйгө келип, Жангарачтыкына конуп олтуруп элге кеп салып бергенин аксакалдар эмдигиче айтып жүрүшөт. Алымбек айрыкча полководецтердин өмүр-баяндарын, алардын жасаган жортуулдары жөнүндөгү китептерди көп окуганын айтышат. Өз заманынын илимпоз мыкты адамы болгон. Ал адабиятты жакшы көргөн Чыгыштын аалымдарынын китептерин көп окуган.

Жогоруда эскерткендей туура он алты жашында атамурастарын ээлеп, алай элинин, анжиян элин былкылдатпай бийлеп, атагы чыга баштады. Сыпаалыгы, адамга жасаган мамилеси жогору болгон. Сүйлөшө келгенде кандай гана тескериленген адам болсо да, аны өз эркине баш ийдирген. Ошол жаш кезинде эле чечкиндүү мамиле жасап, ыгы келген жерде адилетсиздик иштерди көрсө аны жазалоодон кайра тарткан эмес. Жетим акысын жедиришип, бечаралар безилдеп, карыптар какшап турганда арам тамак бийлердин чечимин бузуп, калыстык кылганын көп айтышат. Илгери чоң аш-тойлордо жарды, анчалык атагы жок адамдар ат чапса, чыгып келген аттын байгесин, атын жигиттерине жиберип бийлер шыпырып алып коюша турган.

Бир жолу Каратейиттердин бийи Айдаркул деген адам атасы Бекнияз бийдин ашын берет. Кара дарыянын боюна миңдеген үй тигилип, Анжиян Аркадан көп кишилер чакырылат. Анда Алымбек мырза аттанып алай элин бийлеп турган. Ар бир үйгө он бештен ашка келишкен кишилерди киргизишкен. Ага эки келин, эки жигит тейлөөчү коюлган. Коноктордун көзү менен тең айланышып, эч нерседен кем кылбай тейлешкен. Кадырлуу бектер, даткалар кирген үйлөр аябай жасалгаланган. Үй ичине кийиз салынып, кара саңсаң козунун көрпөсүнөн жасаган көлдөрөндөр төшөлгөн, үч кертим пачайы жууркандар жыйылып, үстүнө пар жаздыктар коюлган. Капшыттарга туш туурдуктар тартылып, үй ичи көздүн жоосун алат. Үйлөрдүн баары эле тегиз жасалгаланган эмес. Ашка келишкен бектердин, даткалардын жигит-жаландары жөнөкөй эле жупуну боз үйлөргө киргизилип коноктолгон. Бирок, тамак-аштан кем болушпаган. Алар ар бир үйдө он бештен болбостон, батышында киргизилген. Өз кийимдерин, көрпөчөлөрүн төшөнчү кылышкан.

Кадырман үлкөн конокторду килейген чоң өргөөгө киргизгендери да бар.

Аштын өтүп жатканына бүгүн үчүнчү күн. Аштын да аштай өзүнчө шаан-шөкөтү бар. Коноктор келген күндөн баштап аш башталды деп эсептелинет. Ар бир ашка чакырылган элдин башчыларын алдыларынан көкбөрү тартып чыгышат. Анан аш ээси, айыл аксакалдары урмат көрсөтүшүп, алдыларынан тосуп чыгышып учурашат. Андан кийин үйлөргө жайгарышат. Эртеси өлгөн кишинин ариетине атап мал союшуп, куран окушат да “кемеге башына” кунан чабылат, эр эңиш, балбан күрөш башталат. Кыргыздын улуттук оюдарынын да өз эрежеси бар, аны жети кишиден турган калыстар тобу башкарышат. Ашка эл атайын чакырылып жаткандыктан булар “милдеттүү конок” деп аталышат. Ошондуктан эзелтен бери эле “аш берген киши айыптуу” деше турган. Айрым учурларда жээликме, куру намысчыл эр көкүрөк, чырга жакын адамдардын арасынан чыр чыгып, той же аш берген адам чабылып-чачылып калышкан учурлары көп болгон. Миң тукумунан чыгышкан Кокон хандыгынын кесепеттери кыргыздарга көп тийип келди. Кыргыздын бир уруусун экинчи бир уруусуна чагыштырып, өз ара кырчылдаттырып коюу Кокон хандыгы үчүн адатка айланган.

Эртең балбан күрөш, эр эңиш, аркан тартыш, “атала баш”, “өпкө чабыш” дагы-дагы толуп жаткан улуттук оюндар башталмакчы. Булардын ичинен эң коркунучтуусу эр сайыш. Мында сайышкан баатырлардын бири майып болуп калган учурдар көп болот. Кээде эрегишкен эки тарап эки эрдин колуна жалаңдаган нар кескен кылыч беришип, кадимки эле эрөөлгө чыгышкан учурлары да болот. Эртеңки балбанга Кокондун Төө балбаны чыгат. Байгеси төө баштаган үч тогуз. Кыргыздарга анын байгесинен дагы намысты кетирбөөдө.

Кыргыздардын Алымбек баш болгон бектери акылдашып олтурушуп бул арбак урган Төө балбанга бир жараса Рустам жарайт дешип акыл токтотушту. Төө балбан демекчи мунун улуту тажик. Эзели ат көтөрө албаган соң килейген ак атанга мингизип жүрүшөт. Ошондуктан анын атын “Төө балбан” деп аташкан. Рустам балбан Чапкындык (Чапкынчы) деген элден Түпкү теги Кулжыгач бийдин насилинен. Мамасадык молдонун жазып калтырган маалыматына караганда Орозкан эненден Чапкынчы баатырдан он бала төрөлөт. Он баланын үчөө Жумгалда калып, жетөөнүн тукумдары Фергана

өрөөнүндө Кокон хандыгынын тиреги ошол Чапкынчылар болушкан. Алар Даргазда, анан Маргум деген жерлерде Фергана өрөөнүндө жашаган кыргыздар бир топ болушуп, аларга кыпчактар да кошулушкан.

Эртеси күнү ала булут басып, салкын болду. Ырчылар жар чакырып жүрүштү. Кыпчак Мусакожо Төө балбанды ортого жетелеп чыкты. Башын устара менен таза кырдырган быжыгыр дүмбө сакал, жашы отуз менен кырктын ортосундагы адам. Бука моюн, буура сан, далысы дүнкүйүп, булчуң эттери буртуят, узун жаак, кашы калың анын астында теше тиктеген жалындаган кызыл көзү балбылдайт. Алачыктай болуп, олтурушу өзүнчө бир керемет. Күчтү Кудай таалам ушул Төө балбанга берген экен. Күрөшкөн кишисин бир силкип оңкосунан түшүрүп, мойнун кайрып чалкасынан түшүрүп, балбайган билеги менен алкымга такап катуу басып койгондо алдында тырпырап жаткан шордуунун оозу-мурдунан кан кетип турбай калат. Же так көтөрүп, кабыргадан капшыра кармап, башынан чамгарак айлантып туруп жерге бир уруп басып кете бермей да адаты бар. Деги эле күрөшкөн кишиси соо калган эмес.

Кыргыздарга Төө балбандын чыгаары белгилүү болуучу. Рустам балбанды нечак даярдашкан. Ийин келтирип, малмага алма кабык кылып салдырган тоо текенин терисинен жасалган сары кандагай кийгизип, ага кош ычкыр даярдаган. Рустам да чоң балбан. Ага төөнүн жүнүнөн жасалган пиязы чепкен жамынтып Арыстанбаптан чыккан Жанаалы балбан ээрчитип келди.

Төө балбан үстүнө жамынган чепкенин ыргытып жиберип тура келди. Эки балбан бири-бирин жеп жиберчүүдөй теше тиктешип, тоорушуп турушту. Күч сынашып, билек сунушкан жок. Ыгын келтире алышпай үч сыйра тегеренип чыгышты. Анан шапа-шупа эки карыдан алышып, жулмалаша түшүп кайра ажырашты. Экинчи тоорунууда дагы шамдагайлык менен далыдан, омуртканын балык эттерине чейин кычкачтай колдору бата түшүп булкуша түшүштү. Бул саам “Төө балбан” байкатпай туруп, Рустам балбандын ашказандын алдындагы боордун тушуна нукуп өттү. Рустам балбандын көзүнөн от чагыла түштү. Ачуусу келип муруту түктүйө түшүп, карчыттын кый сүбөөсүн капшыра кармап, экинчи колу менен ычкыр кашаттан алып туруп торой чалып жерге уруп кетти. Эр таймашуу көпкө созулат деп ойлошкон. Кандай болуп кеткенин карап турушкандар да түшүнө алышпай калышты. Шап башынан аттап, жер

жаңырта дүнгүрөтүп кыйкырып жатышкан кыргыздарды көздөй чуркады. Артынан Рустамга жетпей чепкенди колтуктап, Жанаалы балбан кубанганынан кыйкырып энтигип келе жатты.

– Ие, Кудайым колдоду, Намыс колго тийди.

– Тигил доңузга чамаасы келбей, чалдырып коебу дедик эле!

– Манас атанын арбагы колдоду.

Саттар менен кыпчактар катуу намыстанышты. Сүбөсү жулунуп, кабыргасы сынган Төө балбан боз-ала болуп, ордунан туруп, ызырына жерге түкүрүп, сылтый басып кошунуна жөнөдү.

– Акрам ака!

– Алашпай, бек ага!

– Эр энишке мыкты азаматтан тандан!

Кыргыз балбанын мерт кылгандай болсун!

– Хоп, бек ага!

Алымбек ал кезде атагы жаңы чыгып келе жаткан жаш жигит кези эле. Албетте, ал киши бала кезинен тартып, аш-тойлорго көп эле катышкан. Бул Шакир молдонун жана Мамасадык молдонун ошол кезде жазып калтырган маалыматынан алынып олтурат. Бекнияздын ашы мусулманча “хиджара” жыл 1186-жылы берилген. Азыркы жыл эсеби боюнча эсептей келсек 1818-жыл экен. Ал кезде Ормон хан өлө элек кези экен, Алим ханды Ташкентке жасалган жортуулдан келе жатканда бийлик үчүн, дүнүйө үчүн атсын да аяшпаган ач көз уюшкан арам тамактардын тобу муунтуп өлтүрүшүп, анын ордуна бир тууганы Оморду хан кылышкан. Омор хан жеткен миттайым залым адам болгон. Ал уруулар арасындагы өз ара жанжалдарга киришкен эмес. Кайра кайыштырып турган. Мурунку басылган “Кыргыз тарыхында” да мындай жагдайлар маалымданат.

Мына ошондуктан ошол ашта эки топтун ортосунда кырчылдашкан чатак чыгып, өз ара чабышуу башталган. Ошол боюнча Алымбектин атак-даңкы дагы көтөрүлгөн. Биз “санжыра” болуп кол жазмаларда турат. Аны кошо кетпесек болбос.

Эми кайрадан Бекнияздын ашына кайрылалы, Рустам балбан жөнүндөгү маалыматты тарых илимдеринин доктору, профессор Жолдошбай Малаев менен санжырачы, эл агартуунун отличниги Бексултан Арыков да өзүлөрүнүн “Чапкынчылар” деген китебинде Кокон шаарында жети күнгө созулган мелдеште он сегиз балбанды катары менен жеңгенин баяндашат. (“Чапкынчылар” 31-б).

Кыпчак Алымкул, Сатыбалды бек, Кудайназар, Шадман кожо болушуп бир үйдө олтурушкан. Эшиктен баатыр башы Ахрам кирди. Баары жабыла эшик тарапты карап калышты. Түшкү тамакка келишкен. Салкын түшүп, бир аз эс алгандан кийин эр эңиш башталат.

– А, эр эңишке палбаныңыз даярбы?

– Даяр!

– Иншалла!

Кыпчактардын ичинен чыккан Назарбай каракчыны даярдаган экен. Ал өзүнүн күрөң атын минет. Алышкан кишисине алы жетпей бара жатканда аттын колтугуна буру менен нукуганда бир кишенеп алып, кош аяктап тик тура калып каршысында кармашып жаткан кишинин карчыгынан тиштеп алып ыргытмай адаты бар. Бул жангечтинин ээринин кашына майда учтуу мык кагылды. Кокус эңишкен кишисин ээрдин кашына баса турган болсо тигинин колу тытылат. Жулуп алам десе, шору катканы. Мык өтмө катарына чейин тилет. Бул каракчынын дагы бир ыкмасы күн жилик менен далынын ашатындагы чүңкурга темирдей катуу беш манжасы менен уруп, он колун кыймылдатпай шал кылып салат. Бийик бөктөрүнчөк бөктөрүнүп, ортого чыкты. Сарттар тарап обо жарып кыйкырып жатышты. Ал атанын этин ачынтып, элди бир айланып чыкты.

Абдыраманов Шабданбай

“Кыргыз Руху” № 5(75).

АЛЫМБЕК ДАТКА

Алымбек Асан уулу (официалдуу документерде Ибн Хасан-бий Алымбек деп жазылчу экен) XVIII кылым менен XIX кылымдын тогошкон жылдарында, кыязы 1800-жылдарда Алайдан Каргаша кыштагында, адигене уруусунан баргы бутагынан туулган. Атасы соодагер адам болгон экен. Антишине себеп ошол кездерде Орто Азия менен Чыгыш Түркөстан, Кытай, Хиндустан, Ооганстан мамлекеттеринин аралыгында чоң соода байланыштары болуп, ал жолдор Кокон, Анжиян, Ош, Өзгөн аркылуу жүрүп, Алайды аралап өткөн. Чубашкан төө кербендери токтолуп, дем алып өткөн жайларда

соода базарлары пайда болуп, (Гүлчө, Кызыл-Коргон, Сопу-Коргон, Сары-Таш, ж.б.) бара-бара кыштактар өскөн.

Атасы Асан бий кышын жайын соода жумуштары менен алпурушуп, анын ышкысында жүргөн. Алымбек 13–14 жаштар курагына жеткенден тарта атасынын соода иштерине - аралашып, Кашгар, Бухара, Самаркан, Ташкен, Жаркент, Анжиян, Кокон, Хива сыяктуу ошол доордун өнүккөн шаарларында болуп, (ал турсун Истанбул, Кабул жактарга чейин болгон деген сөздөр айтылат экен) байлык, бийлик жөнүндө эрте ойлонууга мындай турмуш шарты эрте түрткөн. Адегенде өз үйүндөгү жалданма молдодон, анан медреседен билим алгандыгы айтылат.

Алымбек мүнөзү жагынан жаштайынан курч чыгып, 16–17 жашар курагында эле тентуштарынан жоро курап, аш-тойлордо көкбөрү тартып, ат чаап, эниш-күрөштөр уюштуруп, жаат талашуу чатактарына да аралаша баштайт. Оозго кирет. Муну менен гана чектелбестен, жыйындарда торондоп бийлик кылган Кокон хандыгынын мындагы бийлик өкүлдөрү менен кагылыша баштайт. Бир жолу хандын бир курам зекетчилери менен кагылышып, аларды өз жигиттери менен сабап, жыйган байлыктарын элге таратып жиберет. Экинчи бир кагылышта хан сарбаздарынан өлгөндөрү да болот. Зекетчилерди өткөрбөй да коюшат, анткени – алардын аракеттерин эл колдоп турган эле. Айрым учурларда эл Кокон бийликтерине баш ийбей да коет. Мындай шарттарда тоо кыргыздарына катуу чыгуу менен баш ийдирүү да кыйындыгын хан сезет.

Мына ушундай шартта Мадали-хан (1822–1842) Алымбекти чакыртат, зыян кылбастыгына убадасын жиберген. Таанышат, сүйлөшөт. Жаш мырзанын чечкиндүү мүнөздөрүн, акыл-эсин, максаттарын билет. Бул адам менен хан иштерин ал ар тарапта жүргүзүүгө болоруна хандын көзү жетет... Мындай байланыштар күчөйт. Мырзага милдеттер жүктөйт. Ишенимдери аткарылат. Ошондо хан 30 жашка толо элек жаш Алымбек мырзага “Датка” деген эң жогорку наамды ыйгарат.

Датка наамын Мадали хандын колунан алуу менен чексиз зор бийликти да, көп жер-сууну да кошо алды. Андан көп жыл өтпөй, Кокон хандыгынын төрт вилейатинин (Кокон, Наманган, Маргалан, Анжиян) эң чоң вилейати болгон Анжиян вилейатине Аким болуп дайындалды. Резиденциясы Анжиян шаарында болду. Анжиян

вилейатине: Анжиян, Ош аймактары, Алай багыты, Жалал-Абад тараптары, Ноокен, Арсланбап жактары, Кетмен-Төбө, Тогуз-Торо чөлкөмдөрү, ошону менен бирге Борбордук Тянь-Шань (азыркы Нарын областынын бүт территориясы) кирген.

Бул ишенимдер ага бекринен эле көрсөтүлгөн эмес, бу кезде ал бир гана адигене уруусунун уруу башчысы болбой, ордодо бүт кыргыздардын кызыкчылыгын коргоочу сановник катары эсептелип калган. Ошон үчүн хан кыргыздарга тиешелүү маанилүү маселелерин чечүүдө аны менен эсептешүүгө аргасыз болгон.

Бийлик жагынан гана эмес, бул учурларда Алымбек-датка байлык жагынан да Фергана өрөөнүндөгү эң бай адамдардын бирине айланган. (Алга шашылыш бир деталды айтып коелучу: Ош, Анжиян, дагы башка шаарларда 150дөн ашуун соода дүкөндөрү иштеп турган... Башка байлыктары тууралуу кийинчерээк айталы).

Мына ошон үчүн, орус империясынын кызыкчылыгын көздөп жазылган биздин тарыхыбызда, андан кийинки большевиктердин “тап”, “тап күрөшү” деген теориянын позициясынан жазылган: “тарыхтарыбыздын” бардыгында, Алымбек-датка туурасында бир ооз калыс сөз жок: ал – эзүүчү, ал – кан соргуч, ал – деспот, ал – ач көз, ал – куу, ал – катынпоз (эки аялы болгон эмеспи...), ал – алдамчы, ж.б. бүткүл жаман сөздөрдүн баары ага ярлык кылып тагыла берген. Коммунист-окумуштууларыбыз сөгүп-сөздөөдөн да кайра тартышкан эмес.

Ырас, окумуштууларыбызды ошол кездеги “тап” теориясы ошентип жазууга аргазыс кылгандыр. Эмичи? Эми деле ошо “теория” менен куралданган, дүйнөнү ошол призма аркылуу көргөн айрым окумуштууларыбыз калыптанган көз караштарынан кайталбай жатышкандыктары өтө өкүнүчтүү. Ушул жерде алиги эзүүчү, деспот, мансапкор, дүйнөкор ж.б. деген комунисттик айыптоолорду, ярлыктарды үстүртөн болсо да аз-аздап талдап көрөлүчү. Ким эле байлыкка умтулбаган? Ким эле бийликке умтулбаган? Бул психологиялык категориялар адам баласы айбандан бөлүнүп, акыл-эсине кире баштаган мезгилден тарта эле, анын табигатына биротоло сиңип, таптакыр бөлүнбөс болуп калган касиеттер эмеспи...

Ошо кыйынсынган коммунисттерди эле эске ала коелучу: кайсы райком-обкомдун, кайсы Борбордук Комитеттин секретары бийлигинде дагы жогорулабай коеюн деп ойлогон эле? Кимиси байыбайын деп чыккан? Кайсы партократ тутам-тутам паралар алып,

бирин жогорулатып бирин баспай койгон жок? Кыскасы өткөн өттү, кеткен кетти дейли. Кудайга шүгүр, өзүбүзчө эркин мамлекет болдук! Дал ушул идея үчүн – Кыргыз элинин эркин мамлекет болушу үчүн кылымдар бойлоп күрөшүп, керек болсо алтын баштарын курмандыктарга чалып келгендер көп болгон, ошолордун бири – тарыхый инсан Алымбек-датка... Эми ага мамилебиз, берер баабыз таптакыр башкача болууга тийиш, анын орду, анын элеси, кылган иштери биздин тарыхыбызда өз ордун ээлеп турушу зарыл.

Бул абстрактуу ойлордон кайтып, Алымбек-датканын өмүр жолундагы конкреттүү окуялардан аз-аздап болсо да айта кетүү керек болуп калды. (Анын өмүр жолу, күрөштөрүн, драмага толгон окуяларын көрсөтүш үчүн зор-зор илимий, көркөм полотнолор жаралышы тийиш, антүү – зарыл. Бу – келечектин иши...)

Алымбек даткалык даража алып, Анжиян вилейатинин акими болуп, зор бийликке жетип, хан парманы менен көп жер алып, байлыгы да ташып турган чакта, келечек жары Курманжан туурасында, анын чыгыш-мусулман кыздырына так мүнөздүү эмес жоруктарын (кадамдарын) угат да кайдыгер кала албайт.

Курманжан кыз Ош шаарынан көп алыс эмес, Мады кыштагындагы Маматбай деген адамдын кызы болгон. Ал өз оокатына өзү тың адам эле. Атасы кызын бешиктеги кезинен бай жерге сөйкө сала кудалашып, калың үчүн мал-пулун аябай алган. Той өткөрүлүп, Курманжан-кызды көчүрүп барышат. Кыз өз күйөөсүн ошондо көрөт – заматта көңүлүнө жакпай калат. Кыз эми кечки келиндик милдетин ойлобой, кантип болсо да качып чыгуу жагын ойлой баштайт.

Кыз кечке жуук сыртка чыгып, мамыда аса байланып турган күйөөсүнүн күлүк атын минип качат. Мерчемдүү жолдорду улап артынан куугун түшөт. Кыз жел менен жарыша, тынымсыз качып кете берет. Бирок артынан куугун жакындайт. Аларды адаштырыш үчүн аттан түшүп, аны жол бойлото айдап жиберет да, сай тарапка бой уруп, бадал-токойлорду аралап изин суутат. Анан аердеги боорукер адамдардын жардамы менен үйүнө жетет.

Атасы мындай ойдо жок жорукту укканда, чалкасынан кете жаздайт. Ак баталашып баштаган өз тойюн, келечек кут үйүн, ак никелешип жаткан эрин таштап качуу деген сөз ал кездеги салт-санаа үчүн эмне эмес эле? ... Бул жорук элибиздин үрп-адатына сыябы да, мусулман динибиздин талаптарына сыябы?

Кыз үч жылга жакын атасынын төрүндө отуруп калат. Эми аны азырынча эч ким аялдыкка алмак эмес, анткени – биринчиден, ал башка бирөөнүн никесинде деп эсептелет, күйөөсү талагын бериш керек, ансыз башка адамга нике жүрбөйт, экинчиден, тиги күйөөсү калыңына төлөгөн мал-пулун жаңы алар күйөөсү төлөп алууга тийиш. Бу шартка тобокелдик кыла койгон эч ким чыккан жок.

Дал ушундай шартта жаш датка Алымбек акимдик иштери боюнча Алайга өтүп баратып, Ады аттуу катчысынын уюштуруусу боюнча, Мамат-байдын үйүнө түшүп калат. Алымбек өз адамдары – катчылары, шариятчыл казийи, дагы башка жигиттери менен отурган үйгө кирип, дасторкон жайып, чай коюлуп аял-эркектердин баары сүрдөп, заарканып турушту. Ошондо толукшуп турган Курманжан-кыз “булар деле биздей адамдар да” деп, ак өргөөнүн эшигинен баш багуу менен энчилип салам айтты:

– Келиңиздер, азиз меймандар!

Анан ак дасторкон жайып, анын бетине жайнатып тамак-аштарын жайгаштырды. Кыз ичтен аябай сүрдөп турса да, апкаарып бейчекилик кетирген жок.

Кыздын карагаттай мөлтүр көздөрүнө, как элес шыңга боюна, жаактары ылдый төгүлгөн беш көкүл (беш өрүм – кыз экендигинен белги берет эмеспи) кара чачтарына, майын кыймыл-аракеттерине жаш датканын алагар бүркүт көздөрү астыртан кайра-кайра кадалып жатты.

Кечке жуук Алымбек ала келген казий Курманжан-кызды өргөөгө чакыртып, шарият шарымы боюнча суроолор берип, кыздын жоопторун угуп жатты. Алымбек болсо жүккө жөлөй коюлган кучак-кучак пар жаздыктарга чыканактап, жигити алтын сарканасына тамекиден көп басып, анан аябай бышыгып келген кабак чылымынан куркураата түтүн соруп, кембагалдын кепесинен чыккан көк түтүндөй коюу түтүндү асманга үйлөп көздөрү ымыр-чымыр кайфка келип кыздын казийге берген жоопторун тыншап отурду.

Казынын сабалдарын, ага Курманжандын жоопторун бүтүн түгөл тактоого мүмкүн эмес, бирок болжолдоого болот: Сен эмне үчүн салтты буздун? Атаң кудалашып берген эринди неге таштап качып кеттиң? Неге сен шарияттын шарымын буздун? Сен күнөөкөрсүң, өз жоруктарың менен бүт кыздарга жаман жорук көрсөттүң, ал үчүн шарият атынан катуу жазаларга татыктуусуң ... ж.б.

Бул ат көтөргүс оор суроолорго Курманжан-кыз кантип жооп берип кутулду экен? Болбосо бул күнөөлөрү үчүн шарият шарымы аны атка сүйрөтүп өлтүрүүгө да чечим чыгартып коюшу мүмкүн эмес беле! Же миң бутактуу шарият шарымы алдында адамдын керт башы, анын тагдыры кымбат, баасыз экендигин кыз көрсөтө алды бекен?

Алымбек-датка эч кандай сыр билдирбей эртеси аттанып кеткен. Анан ал Курманжан кыздын кайнатасы Кулисарды жана “күйөө баланы” чакыртып, алар менен сүйлөшөт. Алар кыздан ажырап калганына эмес кеткен мал-пулуна түтөп турушкандыктарын көрөт. Ошол чыгымдардын баарын Алымбек-датка өз чөнтөгүнөн төлөп берип, кыздын башын ачат. Ошондон соң жуучу жиберип, баталаштырат. Анан бир жыл өтпөй той өткөрүп, Курманжанды Алайга көчүртүп кетет.

Курманжандын барышы менен Алымбектин мартабасы улам жогорулап, ордодогу жылдыздардын бирине айлана берет. Себеби табигый акылмандыгы бар Курманжан жакын жары болуу менен бирге, Алымбек-датканын Алай тараптагы иштеринин бардыгын өз колуна алып, аны өзү жөндөп кетет. Аны менен гана чектелбей, Ордодогу эң эстүү аял – Шералы-хандын аялы, болочок хан Кудаярдын апасы – Жаркын-айым (кыргыз кызы) менен тыгыз байланышта болуп, ордодогу куулук-шумдуктар менен жакшы кабардар болуп, окуялардын жүрүш багыттарын угуп, Коконго көп барып, өз көзү менен көрүп турган. Ошондон улам мүнөзү курч Алымбектин бийлик жана байлык иштеринде ишенимдүү кеңешчисине да айланган.

Бул жылдарда Кокон хандыгынын ордосунда кыпчак Муслумакул жогорулайт. Ал эми Шералы-хан өзүн Коконго апкелип, такка отургузуу менен башкы бийликтерди ээлеп алышкан кыргыз-кыпчактарды чектөө аракети жүргүзүп, өзбек феодалдарынан өзүнө таянычтар түзө баштайт. Кыпчак-кыргыз феодалдары бу жорукка нааразы болушат. Ушу кагылыштардын биринде кыпчак Муслуманкул Шералы-хандын аскер башчысы Шади-датканы талкалап, хандын жаш уулу Кудаярды (болочок ханды) колго түшүрүп алды. Эми Коконго кириш үчүн чоң салгылашуу болот. Хан аскери жеңилет. Шералы тактыда калат. Бирок Муслуманкулдун колундагы маренеткага айланат. Бийлик башындагы кыргыздарга карата кысымын күчөтөт Муслуманкул.

Ушундай шартта Шералы ханга нааразы кыргыз феодалдары жашырын бүтүм (заговор) уюштурушту. Бүтүмдүн башчыларынын бири Алымбек-датка эле. Бүтүм ийгиликтүү ишке ашып, Шералы-хан тактыдан кулатылды, анан өлтүрүлдү... Анын ордуна хан тукуму Мурад-бек хан көтөрүлдү, (ал Алымбек колдогон адам эле) бирок тактыда ал 7 гана күн отурду. Ушул шартта куу Мусулманкул күч курап, жаш Кудаярды хан жарыялатты. Мурад-бекти колдогон кыргыздар өлтүрүлдү, калгандары качты. Акыркылардын арасында Алымбек-датка да бар эле. Ал Ош тарапка кетти.

Ошентип, жаш Кудаяр-ханга Мусулмакул регент жарыяланып, бүт бийлик анын колуна өттү.

1845-жыл Ошто чыккан белгилүү көтөрүлүштү негизинен Алымбек-датка уюштурган деген кеп бар. Ошондо хан ордосунун эң кубаттуу адамы Мусулмакул Ош козголоңун аеуз басууга кыжырданып жөнөйт. Мындай кабарды Алайда жатып уккан Курманжан шашылыш түрдө Алымбекти алаксытып турууга Мусулманкул жиберген бир нече даткалары, бектери бар эле. Бирок Алымбек аялынын кабарына макул болбой, Мусулманкулдун колуна каршылык көрсөтүү аркестине өтөт. Анткен менен күч теңдеш эмес эле. Ошон үчүн Курманжан эринин тамагына апиийм коштуруп берип, ал мас болуп уктаганда извошко салып, күндөп-түндөп Алайга алып чыгып кеткен деген уламыштар эл оозунда да, кагаз беттеринде да айтылып жүрөт.

Мусулманкул көп сарбазы менен Ошко кирип, шаарды аябай сазга чөгөрөт. Бирок башкы максаты болгон Алымбек-датканы колго түшүрө албай калат. Анын артынан жүрүп, Алайга барууга батына алган эмес. Алай кыргыздары Алымбекти бере коюшмак беле, тескерисинче, Мусулманкулдун өзүнүн каны төгүлүшү керек эле.

Ошентип, бул жылдарда (Мусулманкул күчөп турганда) Алымбек-датка Кокон ордосунун интригалары четте калат. Бирок Алайда активдүү өз турмушун уланта берген. Ошол мезгилде Чыгыш Туркестандагы мусулмандар Цин (кытай) баскынчыларына каршы боштондук күрөштөрүн жүргүзүп жатышкан болучу. Цин империясы Борбордук Азияны бир жарым кылымга жакын мезгил бою титиретип турган Жунгар (калмак) хандыгын жексен кылып талкалаган соң, ал элдин жүздөгөн миң жерин кары-жаш, аял-эркеги дебей кырдырбады беле. Ошентип Жунгар хандыгы биротоло жок кылынгандан кийин буга чейин 100 жылдай мезгил бою алардын

эзүүсүнө келген Чыгыш Түркестан мусулмандары кытай эзүүчүлөрүнүн кол алдында калышкан. Ошо Цин империясынын бери аталышы кыргыздар үчүн баарыдан коркунучтуу эле. Андыктан Алымбек-датка жана ал жетектеген бүткүл кытай багытындагы кыргыздар кытайлыкиарга каршы мусулмандардын эркиндик көтөрүлүшүн колдоп турушкан.

Ал турсун 1847-жылы Алымбек-датка өз көп колу менен Чыгыш Түркестандын мусулмандардын көтөрүлүшүнө жардамга барды. Бул кадам Кокон хандыгынын эркинен тыш, ал эми анын тышкы саясатына тике каршы келген акт болучу... Алымбек-датка жана анын жардамынан шыктанган көтөрүлүшчүлөр зор ийгиликтерге жетише башташты. Чыгыш Казакстандын борбору болгон Кашгар аймактарын кытайлардан бошотуп да жибершти. Бирок сансыз көп армияга ээ болгон кытайлар жаңы күчтөр менен келип, көтөрүлүшчүлөрдү кысты. Алымбек жана көтөрүлүш жетекчиси ???ко-Төрө Алайга качууга аргасыз болушту. Циндер өз сыналган методдору боюнча элдерди аеосуз кыра башташты. Ошондо элдер Алайга, Фергана тарапты көздөй баш калкалап калышты. Ачарчылыктан кырылышты элдер балдарын-кыздарын сатууга аргасыз болушту...

Алымбек-датка Кашгардан кайткандан кийин да Мусунманкул менен мамилеси өтө татаал болду. Анткени бул мезгилде Мусулманкул ханга регент болуу менен бирге, өз кызын берип, кайната да болуп калган соң, бүткүл хан бийлиги анын башкаруусунда эле. Андыктан түйүндүү орундарында кыпчактарды жана аны колдогон кыргыздарды койгон. Алымбектин таасирин Анжиян жана Алай багытындагы кыргыздарды хан бийлигине баш ийдирип турууга пайдаланды. Алымбек-датка да бийлиги менен кошо соода, жер-суу, мал чарба иштерин жөндөп жатты: Ош шаарында зор медресе салдыруу аракетине киришти.

Бул жылдарда отурукташкан элдердин феодалдары жана шаардык соода дүкөндөрү Мусулманкулдун чектен ашкан бийликтерине каршы эле, бирок анын каарду кандуу колунан гана чочулап турушкан. Бийлик-байлыктан Мусулманкул четтеткен кыргыз ???алдары да астыртан буларга пикирдеш эле. Алардын арасында Алымбек-датка сөзсүз бар болчу. Дал ушундай шартта Ташкендин кушбагиси Нурмухаммед (Чүй, Ысык-Көл, Талас кыргыздары анын кол алдында эле) Кокондун башкаруучусу

Мусулманкулга бой бербей, өзүнчө бийлик жүргүзө баштаган. Ошон үчүн Мусулманкул 6–7 миң кол курап, Нурмухаммедди жазалоого жөнөгөн, жаш Кудаяр-ханды кошо алып барат – сүр болгон үчүн ... Бирок Кудаяр-хан түн ичинде Нурмухаммед тарапка качып өтүп жатат. Салгылашууда Мусулманкул талкаланат. Тоо кыргыздарына качат. Кол курайт. Салгылашат. Бирок талкаланып, колго түшөт. Кыпчактардын бийлигинен жүдөп Кудаяр-хан “кыпчактарды бычактоого” буйрук берет. Шаарларда болсун, кыштактарда болсун, кыпчактарды аеосуз өлтүрүүлөр жүрүп жатты... Окуяга туш болгон орус окумуштуулары үч күн ичинде 20 миндей бей-бечера адамдардын – кары-жаш, аял-эркек кырылгандыгын жазышкан.

Бул акылсыз жазалоолорунун кесепеттеринен Кокон хандыгы өзү кулаганга чейинки 25 жылдай убакытта кутула алган эмес... Жер-суусу тартылып алынып, үй-жайы өрттөнгөн эл андан кийинки уланган ачарчылык жылдарында жол-жолдордо кырылып калышты... Кудаярга карата элдик кыжыр чекке жетип баратты.

Дал ушундай шартта Кудаярдын бир тууган агасы (шарт боюнча хан болууга тийиш эле, азыр Бухара жакта качып жүргөн...) Алайга келип, кыргыз “жакшыларынан” жардам сурады – хандыкты алууга бел байлады. Ага кол уюштуруп, Коконго чабуул баштаткандардын эң башкысы Алымбек-датка эле. Кара-Сууда хан колу менен беттешип, аны талкалашты, анан Коконго киришти. Кудаяр-хан баш калкалап, Бухара хандыгына өтө качты.

Жаны хан Алымбек-датканын зор эмгеги үчүн аны Анжиян вилайетинин Акимдигине кайрадан калыбына келтирди, көп жер-суу, байлык берди. Ал байлыктарынын баарын мамлекеттик салыктан куткарды – авдахнама берди, анткени – ал бул жылдарда медресе, мечит салдырып, жер-сууларын аларга соопчулукка (вакифке) берген болчу. Андан көп убакыт өтпөй Малля-хан. Алымбек-датканы Кокон хандыгынын баш вазирлигине дайындады... 50-жылдардын аяккы жана 60-жылдардын баш чендеринде Кокон хандыгынын негизги бийлиги зор коомдук ишмер, таланттуу жетекчи, мыкты уюштуруучу Алымбек-датканын колунда болуп калды.

Ал катуу колдуу болгон деп биздин (коммунистик) тарыхыбыз жактырбай жазган. Болсо болгондур. Пролетариат диктатурасынча болду бекен катуулугу?.. “Коммунизм куруп берем” деп алдап өз артынан калың массаны ээрчитпесе керек. Бирок өзү өтө жооптуу милдетине катуу болгон дешет. Биздин окумуштуулардын бири

Алымбек-датканы мына минтип жазат: “Являясь киргизским феодалом-родоправителем и изошренным придворным сановником, сыгравшим, по словам А.П. Федченко, большую роль в междоусобиях Кокондских ханов, Алымбек-датка был типичным представителем своего класса – жестоким, непощадящим даже жизнь своих поданных, если это служило его личным интересам, именно Алымбек выделялся “зверским убийствам” местного населения непосредственно в городе Оше в период одного из восстаний”.

Ээ капырай, бийликке каршы чыккан көтөрүлүштү бийлик башчылары качан эле маңдайынан сылап, сыйлык берип басчу эле? Миң жылдап келаткан адат боюнча, көтөрүлүштү кандуу жазалоолор менен басат да... Андан калса, Кокон хандыгынын негизги бийлиги ошол кезде кыргыз өкүлдөрүнүн колунда турганда, ага каршы аеосуз күрөшкөндөр көп болучу. Отурукташкан элдердин феодалдары, көчмөн кыпчактардын феодалдары, дагы толгон ички оппозициялар бүт бийликти колуна алып алган кыргыздарды, алардын башкы башчысы Алымбек-датканы (азыр хандын баш вазирин) кулатып салып, бийликти өз колдоруна алууну күндөп-түндөп ойлоношкан. Ошон үчүн элди ар кандай жерлерде уюштурушуп, көтөрүлүштөр чыгарышкан. Андай шарттарда хандын баш вазирин Алымбек (андан калса, ошо көтөрүлүш чыккан Анжиян вилейатинин – Ош ага кирет – өзгөчө укугу бар акими эмеспи). Көтөрүлүш башчыларын жазалабаганда рахмат айтмак беле?

Андай шарттар сөзсүз болот да. Тарыхый фактылардан конкреттүү келтире кетпесек болбос: айталы, Цин династиясы Джунгар хандыгын талкалаганда, бир миллионго жакын бүт элин кырдырып салгандыгын жогоруда эске салбадыкпы. Алсак Темирчи? Өз бийлигине каршы баш көтөргөн элдерди жүз миңдеп кырдыртып, алардын куу баштарынан мунара курбады беле? 1875-жылы Кокон хандыгынын каратып алуу үчүн болгон согуштарда орус генералдары Кауфман менен Скобелевдер Анжиян алдында 20 миң көтөрүлүшчүлөрдү кырдырбады... Кечээ эле 1916-жылы орус бийликтеринин мандикерге алуу саясатынан баш тарткандыгы үчүн Түндүк кыргыздардын 43 процент элин кырып, жер-суусун таптып албады беле? Же...

Өткөндөрдөн мисалдар келтирүүнү токтото туруп, ошо большевиктер оозун толтура мактай беришкен революциянын жеңишин, Совет бийлигин орнотуу үчүн жүргүзүлгөн күрөштөрдүн

тарыхынан да анча-мынча чындыктарды эске сала кетеличи. Революциянын жеңишинин жылдарында аны көп жерлерде, көп катмарларда кабыл албай, большевиктердин жер-суу саясатына каршы шаарларда, айыл-кыштактарда көтөрүлүштөр чыккан, аларды аеосуз басыш үчүн революциялык бийликтин башына келген В.И. Ленин кандай гана буйруктарды бербеди экен, анча-мынчасын нактап келтиреличи:

«В Нижегородской Совдеп... 9/VIII/1918 г.

В нижнем, явно, готовится белогвардейское восстание. Надо напрячь все силы, составить тройку диктаторов...навести тот час массовый террор, расстрелять и вывести сотни проституток, спаювающих солдат, бывших офицеров... ни минуты промедления... Ваш Ленин».

«Пенза Губисполком Копия Евгении Богдановне Бош,
Необходимо... провести беспощадный массовый террор...

Сомнительных запереть в концлагерь вне города. Экспедицию (карательную) пустите в ход. Телеграфуйте об исполнении.

Предсовнаркома Ленин. 9/VIII/1918».

Телеграмму в Саратов Пайкесу:

«... расстрелять заговорщиков и колеблющихся, никого не спрашивая и не допуская идеотский волокиты. Ленин. 22/VII/1918».

Үч документ келтирүү менен токтололу. Аларды келтире берсек, эсеп жетпестей көп. Бул көтөрүлүштөрдү “кулактардын, ак гвардиячылардын көтөрүлүштөрү” деп большевиктер жарыялашкандары менен дыйкандар массасынын калың катмарлары катышкан, миндеген-миндеген дыйкандардын кандары төгүлгөн. Бул кандуу жазалоолорду Тухачевский жетектеген регулярдуу армия жүзөгө ашырган... Бул “баатырларды” революциянын улуу жетекчиси алгачкы ордендер менен сыйлап, чиндерин жогорулатып көтөрткөн.

Революция жана анын жетекчиси өз бийлигин бекемдөө үчүн мүлктүүлөрдүн бардыгын, мүлктүү болгондугу үчүн айыптап, аларды тап душмандары деп жарыялап, массалык түрдө жок кылуу жолдоруна өткөн. Ошон үчүн алар (“тап душмандары”) кооз үй-жайларын, алтын-күмүштөрүн, жер-сууларын таштап, массалык мүнөздө чет өлкөлөргө качууга аргасыз болушкан. Ал жетекчинин көзү өткөн соң, каршы чыккандардын кимисинин маңдайынан сылап койду эле ал? Башкасын коелу, айыл чарбасында революция жасайм деп, 15 миллион дыйкандарды (ал “кулактар” деп атайт) айдап,

камап, көчүрүп, аттырып, жок кылдырбады беле!.. Андан кийинки 37-жылдардан кийинки жүзөгө ашырган кыргыздарычы? Демек, бийлик үчүн кан төгүү, тээ атам заманынан бери эле, турсун “биз гуманизм үчүн күрөшүп жатабыз аны орноттук” деп ааламга жар салган коммунистер да жасап келишкен турбайбы...

Ал эми Алымбек туралуу жазышса эле биздин окумуштуулар: “ал – кан кор”, “ал – кан соргуч”, “өз бийлиги үчүн эч кимди аяган эмес” деп айыптап, ызырынып тилдеп жазышат. Мына эми Федченко минтип жазып жатпайбы. Мушкетов тигинтип айткан, Семенов-Тяньшанский мындайча көрсөткөн деп, ошолордун айткан ойлорун алтын баа “илимий” табылгалар катары көрсөтүшүп, ошолорго таянуу менен Алымбекти оозу толгончо боктой берүүгө адаттанып кетишкен. Ой, деги ошолор кимдер? Алар Орус колониализминин тапшырмалары менен келишип, падышачылыктын баскынчылык саясатына суу буруп жүрүшкөн агенттер эмеспи!

Айталы, Семенов-Тяньшанский падышачылыкка жиберген журналдарында (отчетторунда) жакшы куралданган бир батальон аскер жиберип эле, Ысык-Көл айласындагы кыргыздарды тоо арасына сүрүп, каршылык көрсөткөндөрдүн оңой эле жок кылып, баланча миң үй-жайлуу орустарды көчүрүп келсе болот деп, кеңештер берип жазыптыр. Ал эми Прежевальскийчи? Күндөлүктөрүндө кыргыздарды малдан төмөн аң-сезими жагынан деп жазган. Андыктан уудан жолу болбой келатып, атка мине албай жаткан чалды атып, музейиме экспонат кылам деп, башын кестирип алган тура... А Федченкочу? Ал деле ушулардай ниеттеги адам болгон. Ал Памир тоолору арасында чоң муздукка бармак болуп камынганда, бир эстүү кыргыз коркутуп, ал жерде жапай адамдар бар, сени өлтүрүп коюшу мүмкүн деп жибербей койгон экен. Бирок, кызык нерсе ошо муздукка Федченко барбаса да, анын атын “Федченко муздугу” деп аташат. Көрсө, дагы бир орус саякатчысы келип, ал муздук жөнүндө жазган болуп, анан анын атын Федченконун атына атап коюптур. Бүт дүйнөдөн туристер келишет.

Астапрылла! Ушул жаман ниет, жаман максат менен келип, биздин элдердин жакшылыгын да, кемчилигин да жактырбай жазып, дүйнөгө биздин элдерди жапайы кылып көрсөткөн жазмаларына ыйык ишенип, ал эми өмүр бою кыргыз элинин, жеринин бүтүндүгү үчүн, маданияты, рухий турмушу өссүн үчүн миллиондогон (а балким, миллиарддаган) сом байлыктарын сарп кылып жүргөн зор

патриот, улуу инсан, тунук акыл, чыныгы көсөм Алымбек-датканы жамандоодон, “Федченколор минтип айткан” деп боктоодон кайра тартпайбыз. Совет бийлиги доорунда ал улуу кишинин артынан калыс айтылган бир ооз жылуу сөз болгон жок!

«Алымбек принимал активное участие во многих политических событиях Кокандского ханства, вовлекал киргизов Алая, Тянь-Шаня и даже Иссык-Куля в феодальные усобицы. С именем Алымбекав определенной степени связана организация кокандцами обороны Ташкента от наступивших войск генерала Черняева и сражение в Узген-Агаче» (Плоских В.М. «Киргизы и Кокандское ханство» Фрунзе. 1977 г. 166-лет).

Жамандап же кубаттап айта турган болсок да Алымбек Кокон хандыгынын ички иштеринен тышкары сырткы саясий иштерине активдүү катышкандыгы көрүнүп турат.

Узун-Агачтагы беттешүүдө (орус армиясы менен...) Алымбектин орду чоң болгон. Бирок бул өзүнчө абдан татаал маселе: биринчиден, Ташкентин башкаруучусу Канат Шаа (тажи) экөөнүн ортосунда биринчилик үчүн талаш жүрөт делет бир версияда. Буга ишенүүгө болбойт. Жаңы изилдөөлөрдүн айтуусуна караганда, түпкү себептери башка жакта болгон: Алымбек-датка (хандын баш вазири) 12 миң сыпайы (атчан аскери) менен Чүйгө келген, мындагы манаптар менен пикирлешкен; алар Кокон хандыгынын бийлигинин астында калуудан баш тартышып, оруска кошулууну самап турушканын билген; ал эми Ыссык-Көл кыргыздары (буту уруусу) бир нече жылдар илгери эле (1855) орус падышачылыгынын букаралыгына өтүп кеткен болчу; Чыгыш Түркөстан кыргыздары да Цин (кытай) эзүүсүнөн кутулуш үчүн орус бийликтерине кол сунуп жатышкан. Алымбек-датка азыр орустар менен салгылашса, бүт Түндүк кыргыздардан, Чыгыш Түркөстан багытындагы кыргыздардан ажырап каларын көргөн. Мындай абалды ал каалаган эмес, анткени – анын терең максатында бүт кыргыздарды бириктирип, өз алдынча мамлекет уюштуруп, анын башчысы болуу максаты жүрөгүнүн тереңинде кайнап турган. Бул максаты тууралуу айрым Түндүк кыргыз манаптары менен пикирлешип, алардан жашыруун колдоолор да тапкан болчу.

Ушундай алыскы максаттарына каршы баргысы келбеген Алымбек-датка полковник (кийин генерал) Калпаковский менен салгылашпай, “Кеч күз: аба ырайы кескин өзгөрсө, аскерим аш-

оокатсыз, аттар жем-чөпсүз кырылат” деген шылтоо менен, кайра жөнөп кеткен.

Буга чейин Малля-хандын оң колу катары кызмат кылуучу баш вазир Алымбек-датка, бул окуялардан соң, хандын казабына калды. Ташкен алдында орустарга каршы даярдыктар жүргүзүүдө (алар Чимкентке киришкенде) жана Узун-Агачтагы натыйжасы жаман иштери үчүн аны ордодогу душмандары ханга чыккынчы катары жеткиришкен эле, ишендиришкен эле... Мындай абалды алдын ала сезген Алымбек ордого келбей, Тогуз-Тородогу Куртка чебинде калган. Бул учурдагы Алымбектин ички абалын өзүнөн башка эч ким сезген эмес. Хан тарабынан жиберилген 12 элчинин баштарын, алардын сөздөрүн укмак турсун, Алымбек алдырып таштады, анткени ал элчилерге эгер Алымбек макул болуп келбесе, башын алып келүү тапшырмасы алдан ала берилген эле. Хан ага каршы күчтүү кол жибермек болгондо, Алымбек-датка Борбордук Тянь-Шан тарапка – Нарындын жогорку агымдарын көздөй чыгып кетти. Ханга каршы кубаттуу кол топтоо максатын койгон эле ал. Бул максат – хан колун адаттагыдай талкалап коюу гана эмес, кыргыз мамлекетин Кокондон бөлүп, өз алдынча түзүү кыялы болгон... Бирок Нарындагы сарбагыш, саяк, дагы башка уруулардын манаптары бу максатты кызуу колдошкон жок: айтымга караганда, Кокон ордосунан качып келген “сартка” баш эмек белек. Биз ар бирибиз өзүнчө ханбыз деп, ал аракетке бирикпей коюшкан.

Ошентип, баягы арбак урган кыргыздык уруучулук ыңгайлуу шартты (кыргыздардын мамлекетин түзүүгө орустардын кызыкчылыгы артып турган – төмөндө айтабыз) пайдаланууга мүмкүндүк бербей койгон. (Эгерде андай мамлекет түзүлүп калган болсо, Фергана өрөөнүнүн эң өнүмдүү жерлери – Анжиян жана анын айланасындагы азыркы кыргыз райондору бүт кирип, болочок кыргыз мамлекетинин тарыхый чек арасы сызылып калмак...) Кыскасы, Нарын аймагындагы кыргыз туугандарынан колдоо таппай, таарыныч менен кайткан Алымбек-датка Курткага келген. Бирок анын ындыны өчүп калган эмес – өз максатын жүзөгө ашыруунун башка жолун тандап алган... Кол куроого өттү.

Орустар Ташкенге, Чүйгө жакындап келатты. Мындай шартта Малля-хан кыргыздардын атчан күчтөрүнө муктаж болду. Андай аракет Алымбектин колунан келмек. Бирок ал бу кезде хан менен келишпес оппозицияда болуп калган. Анын өзүнчө кураган колу да

бар эле. Аны жок кылмайынча кыргыздар ханга кол бериши кыйын эле. Ошон үчүн хан Алымбекти талкалоого кубаттуу колун жөнөттү. Бирок Алымбек тарабынан толук женилүүгө дуушар болду, калган колу кайтып кетти.

Кыргыз урууларынын ичинде жүрүп жаткан абалды кылдат байкап турган – Батыш Сибирдин генерал-губернатору Дюгемаль, Алымбек өзүн Кокон хандыгына карама-каршы коюп, Тянь-Шандын көз карандысыз мамлекетин түзүү аракетин жүргүзүп жатат, демек, орус падышачылыгынан сөзсүз жардам сурайт деп эсептеп, Ала-Тоо округунун аскер начальниги Калпаковскийге, эгер ал (Алымбек-дата) биз менен контакт түзүүгө аракет жасаса, оң мамиле кылуу жагы эскертилген. (Андай жардамды алуу эң мурда Алымбектин жүрөгүндө да болгон). Ошон үчүн орус падышасы АЛЕКСАНДР II нин мына мындай ойлору бекеринен чыккан эместир: «... нашел дельными... распоряжения, сделанные на случай, если Алымбек выскажет намерение вступить с нами в дружеские отношения». (ЦГА Узбекский ССР, ф.и. 715, док.116 и 126).

Эгер Алымбек-датка тарабынан мындай аракет жасалган болсо, Падышачылык Россия тарабынан кызуу колго алынары көрүнүп турат, анткени – Кокон хандыгы орус колониалдык баскынчылык саясатынан Орто Азияга дагы да тереңдеп киришине жолтоо болуп жаткан. Бул тоскоол анын ички күчтөрү менен (Алымбек аркылуу) талкаланган болсо, орустар үчүн эл аралык абалда да жакшы болмок – бу жылдары Англия дипломатиясы (анын Индия жана Ооганстандагы күчтөрү) орустар менен Орто Азия үчүн ачык куралдуу күчтөргө өтүү чектеринде турган эле. Андан калса, кытайлар алиге чейин түндүк кыргыздардын айрым урууларынан алман алып, белгилүү таасирин жоготпой турушкан. Алардын Орто Азияга карай толкушунан, аралыктан согуш чыгып кетишинен орустар абдан коркушкан. Ошон үчүн биерге кыргыздардын буфердик мамлекеттин түзүп коюу орус падышачылыгы үчүн, колдон келсе, абдан керек болчу. Кыскасы, орустар бу шартта кыргыз мамлекетин түзүшүүгө даяр эле.

Бирок терең саясатчыл, тажрыйбалуу дипломат, эл тагдырынын тарыхый жоопкерчилигин ойлогон Алымбек-датка орустардын жардамына сугулуп бара коюп, Кокон ханы үстүнөн оңой жеңишке ээ боло коюдан, орустардын алыскы коркунучу түбөлүк оор экендигин эске алды – башка жолду тандады: Малляханды тактыдан

кулатып, анын ордуна өз адамын коюп, анан жылып келаткан орус баскынчыларына каршы кубаттуу күрөшкө чыгууну болжоду – бүт мусулман калктарын аларга каршы көтөрүүнү болжолдоду...

Кыргыз-кыпчак феодалдары Алымбек-датканын пикирине кошулушуп, (кыргыз Кыдыр-датка, түрк Кудай-назар, кыпчак Мад-Ибраим, ж.б.) 1862-жылдын 24-февралында Малля-ханды өз үйүнүн ичкерисинде муунтуп өлтүрүштү... Такка Кудардын жээни Ша-Мурадды отургузушту. Алымбек-датка хандыктын башкы мансабы – баш вазирликти ээледі. Бирок биерде Алымбектин иши шыр кеткен жок. Ордодогу кыпчак молдо Алымкул-датка экөөнүн аралыгында бийлик үчүн, биринчилик үчүн эрегишүү башталды. Ордодо Алымкул-датканын да салмагы чоң эле. Жашырын бүтүмдөр, күбүр-шыбырлар күчөй берди.

Ушундай ыйкы-тыйкылыкты байкап турган Кудаяр – ал качып кеткен бойдон Бухара эмириялигине баш калкалап жүргөн эле да. Мезгил жетти деп чечти ал. Бухара эмиринин көп колу менен ички чатактардан баш көтөрө албай жаткан Кокон хандыгына каптап кирди.

Буга каршы күрөшүүгө кыргыз-кыпчак төбөлдөрү даяр эле, бирок, жаңы хан-руху пас Шамурад-хан качып жүрүп берди... Анткени, Кудаяр менен кошо Бухар эмири Музаффар да келаткан. Кыргыз-кыпчак датка бийлери Анжиян жана Ош тарапты көздөй качышты. Колго түшкөндөрүн Кудаяр аеосуз кан төгүү менен жазалады. Жазалагандардын арасында Алымбек-датка да бар эле. Муну анын күнүлөшү Алымкул-датка уюштурган деп жүрүшөт... Мындан 5–6 жыл мурун илгери Кудаярга каршы уюшулган бүтүм, анын ишке ашырылышы Алымбектин колу менен болгон эле да – андыктан Кудаярдын Алымбекке карата кетпес кеги, өчпөс өчү бар болчу...

Ошентип, 1863-жылы пайгамбар жаш курагында Алымбек-датканын тынчсыз жүрөгү токтоду.

Кудаяр-хан бийликти жеңип алганы менен өлкөдө тынчтык болуп калган жок. Хан казнасын толукташ үчүн алык-салыкты, ага байланыштуу зомбулуктарды күчөттү. Баскынчы болуп келишкен Бухара эмиринин аскери элди каалаганындай талап-тоноп жатты – аларга милдеттүү болуп калган хан тыюу салуу тууралуу ойлонууга да акысы жок сыяктуу болду. Эл стихиялуу түрдө көтөрүлүштөргө чыга баштады. Кыргыз-кыпчак феодалдары бул кыймылдарды

жетекчиликке алып кетишип, хан колу менен чечүүчү салгылашта (Ассаке алдында) хан колун талкалап салышты. Кудаяр-хан узак мезгилдик коргонууга өттү. Анжиян, Наманган, Мапргалан, Ош шаарлары биринин артынан экинчиси көтөрүлүшчүлөрдүн – кыргыз-кыпчактардын колуна өтө баштады. Дал ушундай шартта кыргыз-кыпчак уруу башчылары хан тукумунан болгон Султан Саидди хан жарыялашып, Молдо Алымкул-датканы жаш хан Султан Саиддин регенти кылып дайындашты. Ал эми Ташкендин Акими кылып, кыргыз Койчу-датканы белгилешти. (Бирок Алымкул-датканын жолу да көпкө узаган жок, 1865-жылы Ташкен алдында оруска каршы жүргүзүлгөн согушта – Кокон хандыгынын аскеринин башкы командачысы болуп турган чагында – катуу жараланып өлгөн...)

Ошентип Алымбек-датканын өмүр бою кыргыз-кыпчак биримдигин, кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзсөм, орус баскынчылыгынын берилеп жылышын курал күчү менен токтотсом, ыйык исламды тепсетпей сактап калсам деген асыл максаттары, ордо интригаларынын биринде, артынан байкоосуз кылыч жегендей чорт үзүлдү... Айкын максаттарына жетпей, арманда кете берди.

Алымбек-датка... жана анын авлади (укум-тукуму) тууралу Советтик бийлик жана коммунистик саясат эмнелерди айтты? Бийликтүү болгондугу үчүн, байлыктуу болгондугу үчүн кандай гана яктыктар тагып жектебеди аны? Жогоруда айтпадык беле!

70-жыл бойлоп коммунисттер какшап айтып, керек жерде зордуктап ишендирип келген (ишенбесен кара башың кетет...) ушул идеологиялык аракеттер канчалык даражада жасалма жасалган эле – же тим эле адам укуктарын, жеке ойлорун кылдай урматтабай, зомбулук менен тебелеп-тепсеп, чексиз бийлик күчтөрү менен большевиктер жүзөгө ашырып келишкен адилетсиздиктер беле? Чындыкты тааныш Алымбек-датканын бийлиги жана байлыгы багытына жүз буруп көрөлүчү.

Алымбек-датканын бийлиги жана байлыгы.

а) Бийлиги

Алымбек жарым кылымга жакын мезгил бою бийлик үчүн күрөшкөн, бул күрөш жолунда ал кээде тайгылып чөгөлөп, кайра умтулуп, улам бакана-бакана жогорулап отуруп, өз доорунун (айталы, Кокон хандыгынын) эң жогорку бийлиги болгон – хандын баш визирлернине чейин бир нече жолу жеткен... Бул зор бийлигинде ал кээде хандын бүт бийлигин экчеген сүймөнчүлүгү болсо, бирде анын

каалоосунан ажырап, анын куугунтуктарына да калган. Бирок, ал ошондой шарттарда да мөгдүрөп калган эмес, кайрадан күч топтоп, кайрадан бүтүмдөр (заговорлор) уюштуруп, калабаган ханын кулатууга, анын ордуна өз жактоочусун коюга жетишип келген. Ошону менен өз каалаган саясатын жүзөгө ашыруу араркеттерине өткөн.

Анын өз мүмкүнчүлүктөрүнө болгон ишеним ошончолук чоң болгон: ал зор дипломат эле, зор уюштуруучу эле, керек жерде сарп кыла билген март да болгон, шарт талап кылса, бирин экинчисине кагыштыра билип, анын жемишин өз тобунун пайдасына багындыра билген интриган эле – ушулардын баарына биз оң мааниде түшүнө алсак, анын түпкү максаттарынын тазалыгын көрүү кыйын эмес...

Коммунистик пропганда Алымбек-датка керт башынын максаттары үчүн гана жашаган мансапкор, байлыка тойбогон ач көз, калың элдин канын соргон зулум дегендерине алдынкы көз караштагы адамдар ишенишкен эмес. Айталы, ошол доордо жашаган Молдо Нияз Коканди өзүнүн белгилүү “Тарихи Шахрухи” аттуу китебинде ал тууралу жылуу мамиле менен жазган. Ал эми кыргыз элинин белгилүү аалымы Османаалы Сыдык уулу Алымбек-датканы Кокон хандарын кыйратып азамат баатыр катары, Ошко бухар үлгүсүндө ажайып медресе салдырган чыныгы атуул катары сыймыктануу менен көрсөтөт. Далай-далай акындар Алымбек-датка тууралу эргиген панегрикалар жазышкан, анын өлүмүнө таанылган кошокчу аялдар кошоктор кошушкан – алар ушул күндөргө чейин эл арасында айтылып, комузчулук үн кошуп ырдап жүрүшөт.

Алымбекке каршы коммунистик пропганда жүрүп турган мезгилдерде деле, чыныгы тарыхтан кабары бар чыгармачыл адамдар анын оң иштерин, ак жүзүн көрсөтүүгө ниеттенген.

Алымбек-датка өзүнө душман болгон кезектеги ханды жашыруун бүтүм боюнча кулатууга жөнөп жатканда, (кандуу сапарга жөнөп жатканда) аялы Курманжан ага кайрылат экен:

О даткам! Беш уул, эки кызың бар,

Калың кыргыз элиң бар.

Паргана, Алай жериң бар – Мында эле калсан болбос беле?

Мал кылам десен жайлооң бар,

Дан кылам десен айдоо бар.

Ата-кесип соодана өтсөң –

Тигине Истамбул, тигине Кашгар...

Ошондо Алымбек-датка бир тараптан кабагын бүркөп, бирок ишеним менен минтип айтат экен:

Кара башым калкалап,
Жатайынбы бекинип?
Кыргыз элим тагдыры,
Жаткан кезде чечилип.

Манас, Бакай кезиндей,
Эл болсок дейм күрдөөлдүү.
Оң-сол кыргыз биригип,
Бел болсок дейм сүрдөөлдүү...

Ала-Тоону капырлар,
Баспаса деп баратам.
Пасык болуп дин ислам,
Калбаса деп баратам...

Көркөм чыгармаларда гана эмес, документалдуу-илимий эмгектерде да бул ой – кыргыз элинин өз алдынча хандыгын же мамлектин түзүү жөнүндөгү Алымбек-датканын ойлору жана турмуштук аракеттери тастыкталган.

«... Алымбек проводил фактически независимую политику, а в некоем договоре – авдах, обсловившем зависимость Алая от Коканского ханства было даже оговорено право Алымбека самостоятельно упровлять Алаем и приферганскими киргизами» («Киргизы и Кокандское ханство». В.М. Плоских).

Мындай укук Алымбек-даткага ал эми 30 жашар курагында берилип (Мадали-хан тарабынан), кийин ал Малля-хан тарабынан тастыкталган. Ал эми өзү өлгөн соң бул укук Полот-хан тарабынан бекемдеттирилген...

Алымбектин бийлигинин мезгилдеринде түштүк кыргыздардын эли, айталы, монгол, ойрот (жунгар), Цин кытай бийликтери мезгилдериндей таланып-чабылып, күлү асманга сапырылган учурлар болгон эмес. Ошондой эле Кокон хандыгынын армиясы да, башка бир көтөрүлүш чыгарган вилейаттегилердей, талар-тоноолорго барыша албаган. Анткени, ар бир кыргыз үйүндө аттарын токуп, кылычын шайлап, Алымбектин жигиттери даяр

турушкан. Датка керек болсо добулун кагуу менен бир күндө миндеген өз колун топтой алган. Ошон үчүн ордодон кээде качып чыкканда да анын артынан хан армиясы кууп жетип талкалоодон же колго түшүрүп келүүгө аракеттенүүдөн чочулаган. Андай учурлар болгондо да хан колу талкаланып калган фактыларын анча-мынча жогоруда айтпадыкпы. Алымбек ушунчалык кубаттуу да, саясатчыл да, уюштуруучулук жөндөмүнө да ээ болгон адам эле. Ошол үчүн ал үч заговор уюштуруп, үч ханды кулатып, өзү баш вазирлерине жетип отурбайбы. Эгерде жазага тартылып кетпесе, төртүнчү жолу да ханды кулатууга даяр эле.

Алымбектин кыргыз эли үчүн кылгын чоң иштеринин дагы бири – жарым кылымга жакын созулган өзүнүн бийлик жана байлык иштеринде Ош шаарын ээлеп турушу, андан соң аялы Курманжандын биерде анын ишин улантышы, аягында балдарынын ата мурасын улантышы тарыхый зор мааниге ээ болгон. Ырас, тээ кылым түпкүрүнөн бери эле арап, караханиддер, монголдор, ойроттор, кытайлар чабуулдарынан бери эле Ош шаарын жана анын айланасын ээлегендер көчмөн кыргыз-кыпчактар экендигин тарых далилдери айтып турат. Ошентсе да өзгөчө тополоңдуу XIX-кылымда – Кокон хандыгы күчөп, анан орустардын баскынчылыгы жүзөгө ашырылып жаткан коогалуу шарттарда, бир кылым бойлоп, Ош шаарынын ачкычы Алымбек жана анын авладинин колунда турушу зор тарыхый мааниге ээ болгон фактылардан... Алымбек шаарды аралап өткөн Ак-Буура дарыясынын оң-сол жээктеринен жерлер алып, Фергана өрөөнүндөгү эң кооз медресе имаратын салдырып мечит, кербен сарай курдуруп, 160ка чейин дүкөндөр ачтырышы, шаардын чыгыш тарабынан чоң арык чыгарып (өз каражаты менен – анткендерге жер берилген), жер алып (азырга чейин Алымбек-чек деп аталат) ал жерлерди эгин талааларына, жемиш бактарына, жашылча аянттарына айландырышы зор маанилүү иштер болгон. Минтип алар материалдык жана моралдык жактан кармап турушпаган болсо – бул абал тарыхый фактыга айланып калбаган болсо – 1924-жылы большевиктердин жетекчилиги менен Орто Азияда жүргүзүлгөн улуттар аралык жер-суу бөлүштүрүп, чек араларды чектегенде кандай болот эле, кудай билет.

б) Байлыгы

Алымбек датканын байлыгы, ырас эле, аябай зор болгон экен. Азыркы түшүнүк менен айтар болсок, ал – миллионер...а балким, миллиардер деп айтсак да туура келердей. Бул зор байлыкты,

коммунисттик пропганда бекемдеп келгендей, калың элдин канын соруу менен топтоп алган беле же соодагер атасы Асан-бийден калган чоң байлыгын акыл-эс менен чайкап көбөйтүү беле, болбосо бир ханды кулатып, анын ордуна “өз ханын” койгон соң сыйлыктарына чексиз байлыктар алды беле, же буюмунун башка булактарын да таап алган беле, аны бирде атайылап илимий-экономикалык багытта изилдеп отуруу биздин максатыбызга да, компетенциябызга да кирбейт.

Биз көңүлүбүздү мына бу жагына бурбаганыбыз максатыбызга ылайык: Алымбек ошондой зор байлыкты, большевиктер ишендиргендей, керт башынын жыргалы үчүн гана пайдаланып, жыргап өтүп кете берген беле, же эл-журтка, мамлекетке, эн башкысы – улутубуздун кызыкчылыгына да багыттай алган беле?

Алымбек-датка баарыдан мурда өз кызыл кекиртегинин гана камын эмес, кыргыз улутунун, жалпы эле калың элдин камын көргөндүгү көзгө түшүп турат. Баарыдан мурда Ош шаарынын дал ортосуна бүт Фергана өрөөнүндө теңдешсиз, ал турсун Кокон хандыгынын баш медресинин имаратынан да кооз имарат курдуруп, анда кыргыз-кыпчак, өзбек, тажик, уйгур балдарын окуткандыктарын айталычы.

Илимий орус документтеринде мына минтип жазылган:

«...в Оше Алымбек возводил на собственные средства медресе, которое, по словам современников, своей архитектурной и красотой соперничало с ханским медресе в Коканде».

Имарат өзгөчө бышырылган (карапа) кыштан кынатылган: ал дарсканалардан, конокканалардан, өжүрөлөрдөн турган (аларда мударисстер жана талаалар (студенттер жашашкан) жашашкан, 28 өжрөсү болгон, ичинде төрт күмбөздүк курулуштары, мечити, айбандары болуп, жума намаздарына бир нече миң ызаратчылар батышкан – намаз окушкан. Төрт бурчунда төрт мунарасы болгон – азандар айтылган. Ар биринин бийиктиги 15 метрден болгон.

Медресесине Алымбек датка башкы мудариси кылып, өз окумуштуулугу менен көп Чыгыш өлкөлөрүнө белгилүү болгон аалым Хаджи-Мухаммадди чакырган. Дагы башка таанымал мударистер дарс беришкен.

Имарат Ак-Буура дарыясынын оң жээгинде – Кара-Суу жолу келген жерге салынган. Буга жамаатташ салынган жана Шайык-Дөбө жагында Алымбек-датканын (ошол кездеги тарыхый документтер боюнча) 161 соода дүкөндөрү иштеген. Аларда сатылуучу малдарды

(товарларды) Алымбектин иш башкаруучу адамдары камсыз кылып турушкан.

Азыркы сөздө Алымбек-датканын бул медресесинин коомдук-саясий, маданий-рухий маанилери тууралуу үстүртөн кыскалай чаап болсо да айта кетишибиз абдан зарыл.

XIX-кылымдын орто чендеринде курулуп, ишке кирген бул медресе-мечит 70–75-жылга жакын үзгүлтүксүз иштеген. Ар жылы орточо 100-120дан кем эмес окуучулар (үч тайпа болуп: тестиерлер, уландар, өспүрүмдөр...) окушкан. Бир тайпа кыздар да болгон. Мударистерге чоң маяналар, талабаларга (студенттерге) степендиялар берилген. Алар жатакана, тамак-аш жана кийим-кечелер менен бекер камсыз кылынган. Ошондой эле медресеге кызмат кылышкан ондогон кызматчылар (кароолдор, шыпырыптазалагычтар, чач-тарачтар, ашпоздор, кайырчылар, жыгач усталары) жакшы маяналар алып турушкан. Ушундай зор чыгымдардын бардыгын Алымбек-датка өз чөнтөгүнөн төлөгөн.

Бу медреседен окуп чыгышкандардын айрымдары билимин андан ары өркүндөтүү үчүн Бухара, Самаркан, Истамбул, Кокон, Ташкен жактарга кетишсе да, негизги бөлүгү Фергана өрөөнүндөгү шаарларда, Алай, Арсланбап, Борбордук Тянь-Шань, Памир жерлериндеги айыл кыштактарда, мечиттерде имам болушуп, балдар-кыздарды окутушуп, эл арасында диний, маданий-агартуу иштерин жүргүзүшкөн. (Мурдагы учурдагыларын айтпай эле коелу, бул медресени бүтүргөндөрдүн далайы Совет бийлигин сүрүп турган болучу). Ошон үчүн ал тууралуу ойлонбой коюга болбойт. Ырас эле ал мындай зор чыгымдарды кантип төлөп турган?...

Алымбек-датка бүт байлыктарын: бай-соодагер атасынан калган байлыктарын да, ага тиешелүү бүт жер-сууларын да, өзгөчө-өзү Мадали-ханга, Малля-ханга, дагы башка хандарга кызмат көрсөтүү менен алган чексиз кең аянттуу айдоо жерлерин, андан да кеңири мал жайыттарын, анда жайылган миңдеген-миңдеген жандык жана кара малдарын ВАКИФке – б.а. соопчулук мекемелеринин – өз медресесинин, мечитинин, бир нече ыйык мазарлардын – карамагына официалдуу түрдө өткөрүп койгон. Жогоруда эске салган көп мүлктөрүнөн түшкөн байлыктар вакифтин казынасына түшкөн – башкача айтканда медресенин фондусуна түшкөн. Ал эми медресенин Мутавалийи – бүгүнкү биздин тил менен айтканда РЕКТОРУ Алымбек-датка өзү болгон. Демек, бул вакифти байлыктарын, жогоруда биз эске салган Оштогу 161 соода

дүкөндөрүнүн, өзү Аким болуп турган Анжиян шаарынын ичиндеги жана сыртындагы, ошондой эле резидентциясынын жарымын кармаган Кара-Суу шаарындагы соода дүкөндөрүнөн түшкөн байлыктар да медресенин мутавалийинин колуна – Алымбек-датканын өз колуна түшкөн. Аны кандайча сарптоону – эсепкысапчыларынын (бизче айтканда, экономистеринин) жардамы менен – өзү чечкен. Кыскасы, чексиз байлыгынын башкы ачкычы өз колунда турган, бүгүнкү түшүнүк менен айтар болсок, базар экономикасына өтүү менен биздин башыбызга, түшүнүгүбүзгө кирип жаткан бизнесмен, менеджер, банкир, экономист жөнүндөгү түшүнүктөр Алымбек-датканын башында ошондо эле так иштелген түшүнүктөр экен... тактап айтсак, ал ошолордун өзү экен!

Алымбек-датка ушундай жүрөгү тынчсыз, өмүр бою хан ордосунда зор бийликтер үчүн кармашып келген киши болсо, бирде жеңсе да бирде жеңилип, куугунтуктарга калып, хандыктын чегинен сыртка кетип калган учурлары да болгон экен, анда эмне үчүн анын мындай зор байлыктарын жеңилип качкан учурларда хан бийлиги талап алган жок (бизче айтканда конфискациялаган эмес?) деген зандуу суроо туулбай койбойт. Ооба, Алымбек-датка муну эң сонун билген. Ал эми ушу байлыгымды эптеп сакташ үчүн куйругумду түйүп жөн жүрөйүн дегенге да анын жалындуу жүрөгү көнө койбосун башкалардан өзү жакшы сезген.

Мына ошон үчүн (куу десек да болоор, акылман десек да болор) Алымбек-датка бүт байлыгын вакифке – соопчулук мекемелеринин карамагында өткөрүп койгон... Мунун пайдалуу жагы – вакифке өтүп калган байлыктарга хандын да тиши өтпөй турган болуп калган, анткени – ал дин жолундагы ыйык байлык болуп калат экен да – шарияттын шарымы боюнча... Ошон үчүн Алымбек-датка кээде ордодо жеңилип, качып чыкканда да, артынан түшкөн куугун анын үйүндөгү майда-барат байлыгын талап кетсе да, вакифтеги зор байлыгына кол тийгизе алган эмес: чексиз талааларында төрт түлүк сансыз малдары жайылып, эгин талааларында эгиндери жайкалып бышып, бактары мөмөлөп, жыттуу коон-анделектери, сабиз-пияздары базарлардын көркүн ачып, элдерге токчулук апкелип тура берген... Тегирмендер, акжубаз, майжубаз, майда кол өнөрчүлүктөр сыяктуу анын байлыгы эсебинен иштеген чакан ишканалары иштей берген.

70 жылга созулган большевиктик пропагандада “Алымбек кан соргуч болгон, элдин канын соруп байыган” дегенден башка сөз айтылбаган эмеспи. Бирок “менин канымды сорду” деп ошол

убактагы казийлерге, бийлерге арызданган архивдик документтерди жолуктура албадык. (Мындай документтер көп эле окумуштуулардын илимий эмгектеринде – айрым бир ач көз байлардын үстүнөн болгон арыздар – шилтемелер катары көп келтирилген. Оозеки сакталган имиштерден деле жолуктура албадык). Тескерисинче, Алымбек-датка жерлерин иштетүүгө, малдарын багууга, ишканаларын жүргүзүүгө бергенде, “бу жеримди же малымды, болбосо бир мүлкүмдү сага тапшырдым, а сени кудайга тапшырдым. Бала-чаканды ушулардын эсебинен бак, ач-жылаңач калтырба. Андан калганын кудай калыстык менен мага өткөр – эсеп-кысабын өзүбүз жүргүзүп алабыз” деп, дин ишенимине такап, бата тарттырчу экен. Анан кийинки иштерине иш башкаруучулары жетекчилик кылышчу экен. Ошентип, миллиондогон байлыктар Алымбек-датканын казынасына агылып түшүп турган.

Ошол байлыктарынын ак болушу үчүн ар убак күрөшкөн дешет ал. Эгерде иш башкаруучуларынын ичинен бирөө, өз жеке пайдасын ойлоп, анын байлыгына кандайдыр бир ак эмес нерселерди – бүгүнкүчө айтканда, махинацияларды же алдамчылыктарды аралаштырып жиберсе, андайларды айыптап ишинен чыгарып, ал турсун казыга кайрылып, заң атынан да, дин атынан да жазалатып жиберди экен деп айтышат. “Менин байлыгым кудай алдында, элим алдында ак болушу керек. Мен беш убак намаз окуйм. Тапкан байлыгым харам болушу тийиш эмес” дечү экен. Алып-сатарлыкты жек көрүүчү дешет. Өз дүкөндөрүндө өз жеринен, малдарынан, ишканаларынан өндүрүлгөн малдар (товарлар) сатылчу экен. Анан Хиндустан, Кытай, Ооганстан, Түркия тараптардан келген малдарды дүнү менен алып, өз дүкөндөрүндө өзү чектеген баалары менен саттырчу экен дешет уккандар. Ооздон оозго өткөн жакшы сөздөр жашап жүрөт.

Мына буларды айтып, жазуу менен мына булар эсиме түшөт: кудайга шүгүр, жаңы заман келип, кыргыз улутунун өкүлдөрүнө да бизнесмендер, менеджерлер, банкирлер, соодагерлер болууга шарттар түзүлүп жатат. Жөндөмдүү адамдар байып жатышат. Ылайым эле байышсын.

Оо, биздин жаш миллионерлер! Алымбек абаңардан үлгү алгыла. Алымбек байлыгын көбөйтүү менен, бүткүл дүйнөнү сатып алам деп жан үрөбөптүр го. Тапкан байлыгына медреселер, мечиттер, соода жана кол өнөр ишканаларын куруп, кыргыз элинин караңгы

көзүн аз болсо да ачсам, агартсам, маданиятын көтөрсөм, рухий жактан башка өскөн элдерге теңесем деп күрөшүп жүрүп өткөн тура!

“Байлык деген бу – боор эт менен барабар” деген кеп бар эмеспи. Байлыгын тартып алуу боор этин кесип алган менен барабар дешет. Бирок дал ошондой кымбат байлыгын өз элине, анын керегине март арнап, ошону менен эл алкышында түбөлүккө калып жүргөн азаматтар көп. Американы кыдырбай эле, өзүбүзгө жакшы тааныш орус элинин тарыхына кайрыла коелучу: Савва Морозов деген орус элинин XIX-кылымдагы фабриканы – миллиардери өткөн. Большевиктик идеологиянын позициясынан жазылган “СССР тарыхында” баштан аяк эзүүчү, кансоргуч, орус элинин душманы деп жазылган. Ошентип сөгүп айтып берип “беш” деген баалар да алчубуз. Көрсө, ал мындай экен. Орус элинин маданий жана материалдык, ошондой эле рухий турмушунун өсүшүнө зор салым кошкон миллионер экен. Айталы, орустун атактуу Намирович-Донченко менен атактуу режиссер Станиславский менен бирдикте МХАТ (Московский Художественный Академический Театры) түзгөн киши болгон. Театрдын имаратын салдырып, (Азыр Чехов атындагы театр) анын бүт жабдууларын, алтын, күмүш менен чегелеткен эмеректерин, 100дөн ашуун адамдарга төлөнүүчү айлыктарын, спектаклдер үчүн кийим-кечелерди, чарбалык иштери үчүн кеткен чыгымдарды бүт Савва Морозов төлөп турган. Андан башка да көп маанилүү иштерди материалдык жактан колдоп, орус элинин маданий-рухий турмушуна зор иштер жасаган миллионер болгон ал.

Москвадагы атактуу Ленин атындагы китепкананы орустун Румянцев деген миллиардери курдурган, миллиондогон китептер менен камсыз кылган, анда иштеген жүздөгөн адамдарды маяналар менен камсыз кылган. Ошон үчүн ал китепкана ал кишинин – өз эсинин атына которулуп жатат... Дал ушул сыяктуу эле Москвадагы А.С. Пушкин атындагы көркөм искусство музейин – имараттарын да, ичиндеги бүт кымбат байлыктарын да Цветаев деген миллионер адам (акын Марина Цветаеванын атасы) курдурган, уюштурган. Азыр ал музейдин атын да өз эсинин атына которуп жатышат.

МАЗМУНУ

АЛГЫ СӨЗ

ХАНДЫКТЫ БАШКАРГАН, ЧЫГААН ИНСАН 3

БАЯНДАМАЛАР ЖАНА МАКАЛАЛАР

Кененсариев Ташманбет

АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН

ТАТЫКТУУ ТАРЫХЫЙ ОРДУН ТАБУУ ЖӨНҮНДӨ..... 11

Омурбеков Токторбек

АЛЫМБЕК ДАТКА АЛАЙДЫН ӨКҮМДАРЫ,
АНЖИЯНДЫН АКИМИ, КОКОН ХАНДЫГЫНЫН

БАШ ВАЗИРИ 27

Абытов Байболот

АЛЫМБЕК ДАТКА – ВЫДАЮЩИЙСЯ И НЕОРДИНАРНЫЙ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ КЫРГЫЗОВ 52

Молдокасымов Кыяс

АЛЫМБЕК ДАТКА – КОКОН ХАНДЫГЫНЫН БАШ УВАЗИРИ 70

Омурзакова Турсунай

АЛЫМБЕК ДАТКА – XIX КЫЛЫМДАГЫ КӨРҮНҮКТҮҮ

МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА САЯСИЙ ИШМЕР 85

Дүйшеев Жеңишбек

АЛЫМБЕК ДАТКА – ИНСАНТААНУУ ТАРЫХНААМЕСИНДЕ..... 103

Арзыбаев Тыныстан

АЛЫМБЕК ДАТКА ӨЗ ДООРУНУН УЛУУ ИНСАНЫ 109

Дөөталиев Асылбек

АЛЫМБЕК ДАТКА – КОКОН МАМЛЕКЕТИНИН ТИРЕГИ..... 115

Мырзабаева Нуржамал

АЛЫМБЕК ДАТКАНЫН XIX КЫЛЫМДАГЫ

КООМДУК- САЯСИЙ АГАРТУУЧУЛУК ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ 123

Абытов Байболот

ДВА ВЫДАЮЩИХСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЯ
КЫРГЫЗОВ ОДНОГО ВРЕМЕНИ..... 139

Джамгерчинов Бегимаалы

БОРЬБА РОССИИ С КОКАНДСКИМ ХАНСТВАМ
УКРЕПЛЕНИЕ ПОЗИЦИИ РОССИИ В СЕВЕРНОЙ КИРГИЗИИ..... 148

Кенчиев Жапар, Парманасов Жээналы

АЛЫМБЕКТИН ТӨРӨЛҮШҮ ЖАНА БАЛАЛЫК ЧАГЫ 156

Абдыраманов Шабданбай

АЛЫМБЕК ДАТКА 163

